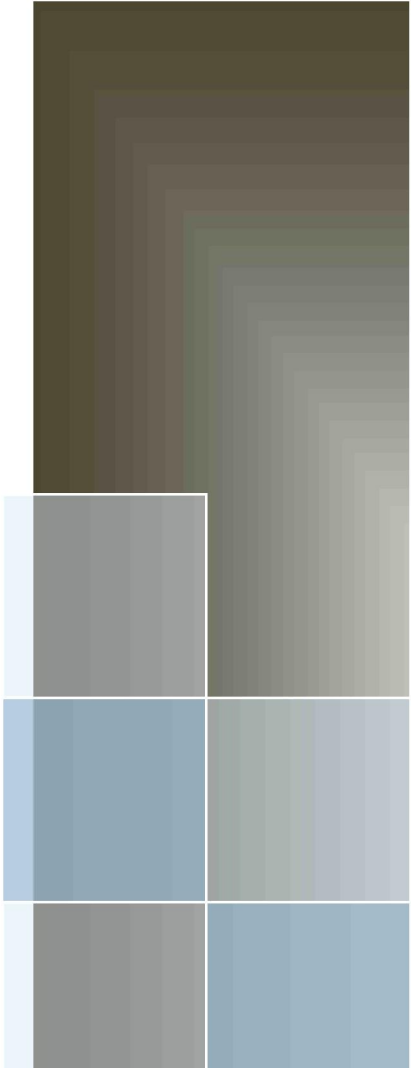

ЖАХОН ХАЛҚЛАРИ ЭТНОЛОГИЯСИ

Тузувчи:

Умаров .А.Ш. СамДУ, «Археология» кафедраси ўқитувчиси

Такризчилар:

Холматов Н.У - СамДУ, «Археология» кафедраси доценти, т.ф.н.

Ушбу «Жахон халқлар этнологияси» фанининг ўқув-услубий мажмуаси СамДУ тарих факултети «Археология» кафедрасининг 2016 йил “__” августдаги 1– сонли йиғилишида муҳокамадан ўтган ва факултет кенгашига муҳокама қилиш учун тавсия этилган.

Кафедра мудири:

т.ф.н Джўрақулова Д.М.

Ушбу «Жахон халқлар этнологияси» фанининг ўқув-услубий мажмуаси СамДУ тарих факултети Илмий Кенгашининг 2016 йил “__” августдаги 1– сонли йиғилишида муҳокамадан ўтган ва тасдиқланган

Факултети Кенгаши раиси: _____

Келишилди. Ўқув-услубий бошқарма бошлиғи:

_____ **Хушвақтов Х**

IV. МА ЁРУЗА МАТЕРИАЛЛАРИ
1-мавзу. Ғарбий Осиё халқлари этнологияси.
(1-маёруза)
Режа.

1. Осиё халқлари ва элатлари ҳақида умумий маълумот.
2. Ғарбий Осиё халқлари этнологик классификацияси.
3. Ғарбий Осиё халқлари анъанавий хўжаликлари.

1. Осиё халқлари ва элатлари ҳақида умумий маълумот.

Осиё қитъаси жаҳонда энг катта ҳудудга эга бўлган, табиати ниҳоятда ранг-баранг, энг кўп ва зич жойлашган аҳолига эга. Бу ерда одамзод пайдо бўлгач, энг қадимий маданиятлар яратилган. Охириги маълумотларга қараганда Осиёнинг территорияси 32 млн. кв км га яқин, аҳолиси 3 млрд. дан ортиқ, яъни жаҳон аҳолисининг ярмидан кўпини осиеликлар ташкил қилади.

Одатда Осиё фанда географик ва тарихий-этнографик жиҳатдан олти қисмга бўлиб ўрганилади: Ғарбий ёки Олд Осиё халқлари, Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари, Жанубий ва Марказий Осиё халқлари, Жануби-шарқий Осиё халқлари, Шарқий ва Шимолий Осиё ёки Сибирь халқлари.

Табиий-географик жиҳатдан бутун Осиё қитъаси ниҳоятда нотекис ва хилма-хил. Унинг иқлими ва табиатига қитъа соҳилларини ҳар томондан ювиб турган Шимолий муз, Тинч ва Ҳинд океанлари, Атлантика океанига тегишли Япон, Сарик, Шарқий ва Жанубий Хитой денгизлари, қора ва Марказий денгизнинг сувлари анчатаъсир қилади. Осиёнинг кўп қисми баланд ва ясси тоғлиқлар, адир ва бепоён чўлу биёбондан иборат бўлиб, бу унинг контраст иқлими билан боғлиқ. Осиёда жаҳондаги энг баланд тоғлар — Қора қурум ва Ҳимолай (энг баланд чўққи — Жомолунгма — 8848 м) ва қуруқликнинг энг қуйи жойи — Ўлик денгиз (Марказий денгиз сатҳидан 392 метр пастлик)да жойлашган. Шимолий муз океани томонидан келадиган Арктика ҳавоси Шарқий Осиё томон чексиз пасттекислиқларга ёйилади ва қиш пайтлари Ғарбий Осиёга нисбатан (бу ерда баланд тоғлар тўсиқ бўлади) анча совуқ бўлади.

Қитъанинг Тинч ва Ҳинд океанларига яқинлиги энг катта муссон иқлимли ҳудудии ҳосил қилган. Агар баланд тоғ тизмалари бир томондан Жанубий Осиёни қутб ҳавзасидан сақласа, иккинчи томондан ўша тўсиқ, Марказий ва Жануби-шарқий Осиёнинг ички дашт ва ярим дашт районларига намлик келтирадиган денгиз ҳавосини ўтказмайди. Оқибатда бир ёқда қалин тропик ва субтропик ўрмонли тоғ экинлари ястаниб ётса, иккинчи ёқда қарама-қарши иқлимли бепоён саҳро ва ярим дашт районлар ўзига ҳос табиати билан ажралиб туради. Қитъанинг океан соҳилларига яқин жойлари, айниқса, жанубий қисмидаги нам ерларида яшил ўрмонлар гўзал манзара кашф этади. Аксинча, ёзги жазирамада бир хил рангдаги қурғоқ, чексиз дашту биёбон кишини гаранг қиладиган даражада маънос кўринишга эга бўлади.

Умуман, Осиё бешта минтақа; *мўътодил ёки Ўртача, субтропик, тропик, субэкваториал ва экваториал* боғламаларда жойлашган. қазилма бойликлар жуда кам текширилган. Бу ерда нефть ва газ, кўмир ва кўрғошин, вольфрам ва боксит, кумуш ва олтин, никель ва кобальт, хром ва мис, фосфат, темир, сурма, симоб, графит, олтигугурт, уран, асбест, магний каби фойдали қазилмалар топилган. Масалан, 80- йилларнинг ўрталарида жаҳонда ишлаб чиқарилган нефтнинг ярмидан кўпи Осиёдан олинган. Агар денгиз тубидан ҳам нефть чиқарилишини ҳисобга олсак, бу кўрсаткич яна ҳам ортади. Кўпчилик ҳудудлар, айниқса, намлиги ҳаддан ортиқ экватор районлар ва ниҳоятда кенг қурғоқ, сувсиз ясси тоғлик ва текисликлар деҳқончилик учун ноқулайдир. Шунингдек, нам тропик жойлар ҳам деҳқончилик ва чорва учун ноқулай, у ерларда фақат дарахтзор плантациялари ташкил қилинган. Муссон иқлимли ерларда шоли, қисман техник экинлар (тут, шакарқамиш), салқинроқ тоғлик районларда чой, кофе ва тут дарахти экилади. Суғориладиган қуруқ ерларда пахта, тамаки, арпа; илиқ намли субтропик ҳудудда буғдой ва арпа; Тоғларда эса цитрус экинлари, узум, зайтун дарахти ўстирилади. Жаҳонда энг кўп суғориладиган ерлар Осиёдадир. Бу вр ҳатто айрим экинларнинг ватани ҳамдир. Ҳозирги даврда жаҳондаги натурал каучукнинг 91 фоизи, шолининг 84 фоизи, чойнинг 70 фоизи Осиё қитъасида етиштирилади. Осиё сув ресурсларига ҳам бой. Бу ерда ҳар йили 20 минг куб км ёмғир ёғади. Энг катта Енисей, Лена, Аму ва Сир, Тигр, Ефрат, Ҳинд, Ганга, Брахмапутра, Хуанхе, Янцзи дарёси сувининг кўплиги жихатидан (йилига 1000 куб км) фақат Амазонка ва Конго дарёларидан кейинги ўринда туради. Ганга билан Брахмапутра дарёларининг бир йиллик сув ҳажми 800 куб км.дан ошади. Дарё сувларининг кўп қисми, асосан, деҳқончиликка сарфланади. Масалан, Ҳиндистонда истеъмол қилинадиган чучук сувларнинг 95 фоизи, Японияда 70 фоиздан кўпи ирригация ишларига сарфланади. Бутун жаҳонда суғориладиган майдоннинг ўртдан уч қисми Осиёда жойлашган бўлиб, ҳар бир кишига тахминан 84 га суғориладиган ер тўғри келади. Айрим жойларда эса деҳқончиликда ер ости сувларидан фойдаланилади, қурғоқ ерларда ариқ казилиб сув чиқарилади, тоғ этакларида *кариз* системаси жорий этилиб, у ҳозиргача ҳам сақланган. Осиёнинг ўсимлик дунёси ҳам ранг-баранг. Бу ернинг жуда кенг ҳудудларида шимолдан жанубга қараб ҳар хил барги қалин ўрмонлар, яшил субтропик ўрмон ва бутазорлар, пичанзор ва дашт ўсимликлари, дарахти сийрак субтропик ва тропик даштлар, саванна ва хазонрез ўрмонлар, тоғ ўсимликлари мавжуд. Осиёнинг сернам Шарқ ва қурғоқ Ғарб манзараси бир-биридан фарқ қилади. Масалан, Шарқий қисмнинг ўсимлик дунёси ниҳоятда бой бўлиб, 20 мингдан ортиқ ўзига хос турга эга. Жануби-шарқий минтақалардаги ўрмонларда саноат учун зарур қимматбаҳо дарахтлар ўсади.

Масалан, кўпгина ўрмонлардан тери ошлашда ишлатиладиган пўстлоқ, катрон (смола), каучук, сариқ мум, спирт, доривор ўсимликлар ва турли емишли мевалар йиғиб-териб олинади. Бамбук ва пальма дарахтларидан

турли-туман маҳсулотлар ишлаб чиқарилади. Афсуски, ўрмонларнинг аксарият қисми йиқитилиб ўтин сифатида ишлатилиб юборилмоқда.

Атокли рус олими **Н.И. Вавиловнинг** фикрича, Осиё кўпгина маданий экинларнинг ватанидир. Бу ерда жаҳон деҳқончилик марказларининг ўндан олти қисми жойлашган (Ўрта Осиё, Олд Осиё, Қораденгиз, Ҳиндистон, Индонезия ва Хитой) бўлиб, ғалла, полиз, сабзавот ва техник экинлар ўстирилган ва бошқа қитъаларга йирик миқдорда экспорт қилинган. Масалан, Ҳиндистон шоли ва буғдойнинг айрим турлари, ловия, бодринг, шакарқамиш, жут ва баъзи каноп хилларининг ватанидир. Чой дарахти, апельсин, нон дарахти, бананнинг айрим турлари, кокос, қанд ва саго пальмалари, ямс ва таро ватани Жанубий Осиёдир. Арпанинг айрим турлари, чумиза, турп, соя, олма ва нок, шафтоли ва ўрикнинг кўп турлари, тут дарахти, ингичка толали пахта ва бошқа ўсимликларнинг ватани эса Шарқий Осиёдир. Буғдойнинг кўп турлари, арпа ва сулининг айрим навлари, жавдар, нўхат ва зиғир, айрим мевали дарахтлар (олча, қорали, беҳи, гилос) ва бошқа ўсимликларнинг ватани Жануби-ғарбий Осиё ҳисобланади.

Осиёнинг ҳайвонот дунёси ҳам бой. Бу ерда фаунанинг жаҳондаги энг қадимий вакиллари сақланган. Айниқса, Ҳинд-Ҳимолай, Марказий Ҳимолай ва Ҳимолай-Хитой минтақалари, Жанубда Аравия ярим оролидаги Эфиопия фаунаси жуда бой. Осиё минтақасида энг кенг тарқалган ҳайвонлар сутэмизувчилар оиласига мансуб тапир, ҳинд фили, гаял хўкизи, каркидон, йўлбарс, лор, тупайи, орангутан, гиббонлар; қушлардан товус, ҳар хил турдаги тустовуклар; судралиб юрувчилардан кўзойнакли заҳарли илон (кобра), турли питонлар, учар аждарҳо (махсус ён териси билан дарахтлар оралаб учиб ўтадиган калтакесак)лардир. Осиё соҳилларига яқин бўғоз ва денгизларнинг ҳайвонот дунёси ҳам ранг-баранг. Турли хилдаги балиқлар, емишли сув ўсимликлари маҳаллий аҳолини озиқ-овқат сифатида таъмин қилади.

Осиёда 10—15 млн. йиллар муқаддам яшаган *гоминд*ларнинг суяклари топилган. Энг қадимий ибтидоий одам аجدодларидан Явадаги *питекантроп*, Хитойдаги *синантроп* одамларидир. Лаос ва Вьетнам гоминидлари Ғарбий районлардан бир млн. йиллар муқаддам кўчиб келган. 200-400 минг йиллар аввал яшаган *палеоантроп* (неандертал) вакиллариининг суяклари Осиёнинг кўп жойларида (масалан, Фаластин ва Ироқда) топилган. Сўнгги палеолит ва мезолитдаврига мансуб ҳозирги ирқлар шакллانган. Жануби-шарқий қисмида *австралоидлар*, Шарқий Осиёда Тинч океан *монголоидлари* пайдо бўлган. Асли неолит давридаёқ (эрамыздан аввалги 7—4 минг йиллар) ҳозирги типдаги одамлар кенг ҳудудларда жойлашган Ғарбий ва Жанубий Осиёдан Марказий, Шарқий ва Жануби-шарқий Осиёга кўчиб келган ва неандерталоид авлодлари билан аралашиб, ҳозирги Шарқий этнослар пайдо бўлишига сабаб бўлган. Ўша даврдан бошлаб ҳозирги этносларнинг аجدодлари шакллана бошлаган.

Европоид ирқининг Олд Осиё ва Ҳинд-помир гуруҳлари қаторига бутун Жануби-ғарбий ва Жанубий Осиё Арабистон, Аравия ярим ороли ва

Туркиядан тортиб то Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Бангладеш халқларигача киради. Махсус *арманоид* гуруҳига ўзининг катга бурни ва баданининг сержунлиги билан ажралиб турадиган Осиё араблари, яхудийлар, арманлар, турклар, курдлар ва греклар киради. Яманда *арманоидлар* билан Африкадан келган *негроидлар* аралашиб, ўзига хос гуруҳни ташкил қилади. Ҳинд-помир гуруҳига эронлик (форс)лар, тожиклар, туркманлар, озарбайжонлар, пуштунлар ва Афғонистон, Покистон, Шимолий Ҳиндистон халқлари киради. Европоид ва австралоид оралиғида пайдо бўлган „Жанубий-Ҳинд“ ёки „декан“ ирқий типи Жанубий Ҳиндистон, Шри-Ланкада учрайди. Жанубий европоид ва монголоидларнинг дурагайлашиши натижасида уйғурлар ва бошқа туркий элатлар, Хитой мусулмонлари *хуэй* (дунган)лар ўзига хос ирқий типни ҳосил қилган. Осиё халқларининг айрим *европоид Ынгмисмрм* Бирма ва Индонезия халқининг баъзи элатларида учрайди. Қисман австралоид ирқининг махсус гуруҳини Шри-Ланка *веддалари*, Ҳиндихитой, Индонезия ва Жанубий Хитойнинг айрим майда элатлари, пакана бўйли негритослар (Жануби-шарқий Осиёдаги *андамаликлар*, Малаккадаги *семанглар* ва Филиппиндаги *аэтолар*) ташкил қилади. Япониянинг қадимий аҳолиси ҳисобланган *айнлар* ҳам ўзига хос тип ҳисобланади.

Бутун Шарқий ва Марказий Осиёдаги монголоидлар Жанубий, Шарқий ва Тинч океан гуруҳларидан иборат. Ҳозирги Осиёнинг этнолингвистик қиёфаси, асосан, эрамиздан аввалги I минг йилликлардан бошлаб шакллана бошлаган. Ўша даврда Кичик Осиёнинг ғарбида *эллин* тиллари, шарқида *картвел* ва *арман* тиллари, Урта денгиз шарқида эса *арамей* тиллари хумронлик қилган. Шимолий Ҳиндистонга Марказий Осиёдан келган хиндарий халқлари Ганга текисликларида яшаган аҳоли билан қисман аралашиб, уларни бутунлай сиқиб чиқариб (айниқса, *дравид* ва *мунда* тилларида сўзлашувчи халқларни) қадимий *харанни* маданияти негизида янги этнолингвистик гуруҳларга асос солганлар. *Эроний тилдаги* халқлар ҳам марказий осиелик этнослар билан маҳаллий хиндарий халқи билан аралашиб, бутун Эрон ва Афғонистонда, Ғарбда Месопотамиягача, Шарқда Шимолий Ҳиндистонгача тарқалган. Янги этносларни пайдо қилган Хуанхэ воҳасида дастлабки давлат яратган *чи* ва *чжоу* қабилалари Жануб томон тарқалиб маҳаллий *тан* ва *индонезия* қабилалари билан аралашиб қадимий Хитой халқининг шаклланишига сабаб бўлган. Мазкур этник гуруҳлар эрамизнинг бошланиши арафасида Ҳиндихитой ярим оролига бориб *вьет* қабилалари негизида энг қадимги Вьетнам давлат бирикмаси (Аулак)ни яратган. Ҳозирги Маньчжуриядан *олтой тил* оиласига оид, Жанубдан индонезия тилларига оид халқларнинг Корея ва Японияга келиб маҳаллий туб аҳоли (Кореяда палеосиеликлар, Японияда асосан айнлар) билан аралашиб кетиши натижасида ўзига хос янги этносларга асос солинган.

Шундай қилиб, эрамизнинг бошларида Жанубий ва Шарқий Осиёда энг йирик этнолингвистик гуруҳлар — *семит*, *эрон*, *хиндарий*, *олтой*, *дравид*, *мунда*, *мон-кхмер* тилларидаги қабила ва элатлар, хитой, вьетнам, қадимий

корей ва япон халқлари шакллана бошлаган янги эрада мазкур жараён давом этиб, халқларнинг этник қиёфаси унча ўзгармаган. Аммо VII асрдан бошлаб арабларнинг кенг ҳудудлари жойлашуви ва исломнинг тарқалиши оқибатида семит халқлари араб тилига ўтган ва ҳозирги этносларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Дашти Қипчоқ даштларидан ғарбга ва жануби-ғарб томон кўплаб кўчиб келган турк қабилаларининг қадимдан деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли билан аралашиб кетиши, натижасида туркийлашиш ходисаси рўй берган. Марказий Осиёдан кўчиб келган туркий қабилалар ўрнини Шарқий Мўғулистондан келган қабилалар эгаллаган.

Ҳозир Осиёда этник таракқиёт жиҳатидан турли поғонада турган мингдан ортиқ халқлар яшайди. Улар ҳар хил тил оиласи ва гуруҳларга оид бўлиб, сон жиҳатдан энг кўп сонли — 100 млн. кишидан ортиқ аҳолига эга тўртта халқ — хитойлар, ҳиндистонликлар, бенгалликлар, японлар яшайди. 1)ир млн.дан ортиқ 90 халқ 2400 млн. кишидан иборат бўлиб, бутун Осиё аҳолисининг 97,4 %ини ташкил қилади. Шулардан олтитаси 50 млн.дан ортиқ, 21 таси 10 млн.дан то 50 млн.га яқин аҳолига эга бўлган халқлардир. Осиё этнолингвистик жиҳатдан қанча ранг-баранг бўлмасин, аҳолисининг учдан икки қисми дунёда энг кўп сонли бир тилда сўзлашадиган этносларни ташкил қилади (хитой, ҳинд, япон, бенгал, араб ва форслар). Умуман, *хитой-тибет* тил оиласига оид халқлар сони 990,7 млн.дан ортиқ (шулардан хитой гуруҳи 938,6 млн., тибет-бирмаи гуруҳи 52 млн. киши); ҳинд-европа оиласи 700,1 млн. киши (ҳиндарий гуруҳи 637,5 млн., эрон гуруҳи 60,5 млн. қолгани арман, грек, герман ва славян вакиллари), австронезия оиласи 196 млн., дравид оиласи 161,6 млн., японлар 114,2 млн., австроосиё оиласи 73,3 млн., олтой оиласи 63 млн. (шулардан туркий гуруҳи 55 млн.), семит-хамит оиласи 46,2 млн., тай оиласи 60 млн., корейслар 56,4 млн. кишидан иборат. Қолган элатлар кавказ, папуас, андаман тил оилаларига киради. Кейинги йилларда халқаро ва давлатлили сифатида бутун Малайзия ва Индонезияда *малайя тили* (уни баъзан индонезия ёки *бахаса*, *индонесия* деб ҳам атайдилар) муҳим роль ўйнай бошлади. Шу билан бирга бутун Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёда расмий тил сифатида инглиз тили ҳам кенг тарқалган. Осиё мамлакатлари аҳолисининг миллий тузилиши ва этник характериға караб тўрт гуруҳга бўлиш мумкин. *Биринчи гуруҳга* миллий жиҳатдан бир хил бўлиб, туб халқи умумий аҳолининг 95 %ини ташкил қиладиган Япония, Корея, Бангладеш ва кўпчилик араб мамлакатлари киради. *Иккинчи гуруҳга* туб халқ бутун аҳолиға нисбатан 70 %ни ташкил қиладиган Вьетнам, Бирма, амбоджа, Туркия, Сурия, Ирок, Хитой, Шри-Ланка, Сингапур сингари давлатлар киради. *Учинчи гуруҳга* аҳолисининг ярмидан кўпи туб халқ, қолгани бошқа турли этнослардан иборат мамлакатлар киради (Эрон, Афғонистон, Покистон, Малайя, Лаос). *Тўртинчи гуруҳга* эса кўп миллатли мамлакатлар киради. Масалан, бундай мамлакатларда Ҳиндистон ва Индонезияда 150 дан ортиқ, Филиппинда 100 га яқин турли халқ ва элатлар яшайди. Баъзи давлатларнинг этник тузилиши шунчалик мураккабки, айрим халқлар бир неча мамлакатларға бўлиниб кетган. Масалан, *курдлар* Туркия,

Эрон, Ироқ ва Сурияда, белужийлар Афғонистон, Эрон ва Покистонда, *панжобликлар* Покистон ва Ҳиндистонда яшайдилар. Бутун Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари бўйлаб йирик гуруҳбўлмиш *хитой* иммигрантлари жойлашган. Осиё минтақасида хитой-тибет тил оиласига оид халқлар бутун аҳолининг 40,2 %ини, ҳинд-европалар 28,4 %ини, австронезия тил оиласи 7,9 %ини, дравидлар 6,6%ини, японлар 4,6%ини, австроосиё оиласи 3%ини, олтой оиласи 2,6%ини (шу жумладан, туркий тилдагилар 2,2 %ини), тай оиласи 2,4%ини, корейслар 2,3%ини, семит-хамитлар 1,9 %ини ташкил қилади. Олтой тил оиласига оид туркий, мўғул ва тунгус-манчжур тилларида сўзлашадиган этнослар Ғарбда Босфор бўғози ва Мармар денгизидан тортиб, Шарқда Тинч океанигача чўзилган ҳудудларда жойлашган. Осиёда аҳоли зичлиги ҳам нотекис: серунум тупроқли дарё воҳаларида ва қулай табиатли денгиз соҳилларида бир квадрат км.га 500 киши (Ҳиндистоннинг айрим районларида ҳатто минг киши) тўғри келса, яшашга ноқулай тоғли ва дашт-биёбон ерлар кўп бўлганлиги туфайли умумий аҳолининг ярим қисми бутун Осиёнинг ўн фоиз ҳудудини эгаллайди, холос. Шуни ҳам айтиш лозимки, бу ерда азалдан халқлар ва элатлар миграцияси ниҳоятда кучли бўлган. Қадимги даврлардан жуда катта ҳудудда энг қадимги тил оилалари: *дравид*, *мунда*, *мон-кхмер*, *хитой-тибет*, *австронезия* ва *малайя* тиллари шаклланиб келган. Юқорида қайд қилинганидек, ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойда олтой тил оиласи пайдо бўлган, кейинчалик бошқа жойларга ҳам тарқалган. Семит тиллари ҳам Осиёда энг қадимий даврларда пайдо бўлган. III—II минг йилликларда бу ерга ҳинд-европа тиллари кириб келган) маҳаллий тиллар билан аралашиб кетади.

Ҳозирги халқарнинг *этнолингвистик* қиёфасининг шаклланишида м.авв I минг йиллик шу жараёнлар асосий замин бўлган. Осиёнинг хўжалик-маданий типлари ҳам жуда қадим тош асридаёқ пайдо бўлиб, табиий шароитга мослашган. Тоғ ва тоғ этакларидаги нисбатан қурғоқ иссиқ районлардаги аҳоли юқори палеолит даврларидан йирик ҳайвонларга ОР қилишдан майда жониворларни овлашга ва емишли ўсимлик ва меваларни, илдизмевали экинларни териб-термачлашга ўтади. Бу маданиятга хос ишлаб чиқариш қуроллари узунчоқ чакмоқ тошлардан синдириб олинган турли шаклдаги ясси тош парчаларидан иборат бўлган. Жануби-шарқий Осиёнинг намли тропик ва субтропик районларида (Ҳиндхитой, Жанубий Хитой, Малайзия) тош қуролларига қараганда бамбукдан ясалган қуроллар муҳим роль ўйнаган. Табиати иссиқ ва намли чангалзор (жунгли)да йирик тош қуроллар ишлатилган. Шимолий қурғоқ дашт районларда ва қисман денгиз соҳилларида (Ғарбда Эроннинг шарқида, Хуанэ воҳасигача) дашт ҳайвонларини ов қилиш, териб-термачилик ва балиқчилик каби хўжалик типлари шакллана бошлаган, аҳолиси ўтроқ ва ярим ўтроқ теримчи ҳам балиқчиларга, иккинчидан дайди овчиларга бўлинган. Сибирда буғучилик ва овчилик асосий хўжалик типлари бўлган.

Тахминан 10 минг йиллар муқаддам Жануби-ғарбий Осиё тоғ этакларида қадимий деҳқончилик пайдо бўла бошлаган, маҳаллий аҳоли

ёввойи ўсимликларни териб-термачлашдан парвариш қилишга, ёввойи хайвонларни ов қилишдан уларни хонакилаштиришга ўта бошлаган. Ўша даврлардаёқ бутун Жануби-шарқий Осиёда энг қадимги чопқи деҳқончилиги пайдо бўла бошлаган. Кейинроқ (мил. ав. VII—V минг йилликларда) Эрон, Ўрта ер денгизи, Ҳиндистон, Шимоли-шарқий Осиё, Индонезия деҳқончилик ўчоқлари пайдо бўлади. Ҳозирги давргача сакданган энг қадимий *биринчи типга* иссиқ иқлимли минтақада яшовчи ўрмон теримчилари ва овчилари — Шри-Ланка *веддалари*, Ҳиндистондаги *ченчу*, *мудугар*, *бирхор* каби майда элатлар, Малакка *семангилари* ва *сеношлар*, Суматрадаги *кубу*, Калимантандаги *панан* ва Филиппин оролларидаги *аэта* этнослари киради. Улар озиқ-овқат ахтариб, оддий ўқ-ёй ва ер ковлаш учун учли таёқ билан қуролланиб пона ёки бутоқлардан вақтинча омонат тикилган чайлаларда яшаб кун кечирганлар. Кейинчалик семанти, сенои ва аэта каби овчи-термачловчи гуруҳлар чопқи деҳқончилиги *хўжалигига ўта* бошлаган. Соҳил бўйи термачловчилари ва овчилари (андаман ороллари, Мергун архипелаги, Индонезия ва Филиппиндаги айрим элатлар) ҳам ярим ўтроқ ҳолатда яшаб чопқи деҳқончилигига ўта бошлаган. Бу гуруҳга Марказий ва Жануби-ғарбий Осиёнинг бепоён даштларида кўчманчи қабилалардан ташқари ўзига хос хўжалик-маданий тип яратган тоғли териб-термачловчи, овчи ва балиқчи элатлар (масалан, Хитойдаги ну ва дулун халқлари), Тибет-Бирмадаги айрим этнослар, Япониядаги айнлар деҳқончиликка ўтишдан олдин санчки, турли тўр ва заҳарланган ўқ-ёй билан балиқовлаганлар, аёллар эса емишли моллюска ва қискичбақаларни сувдан ушлаганлар.

Иккинчи гуруҳ — чопқи деҳқончилиги хўжалик-маданий типга Индонезия, Филиппин, Ҳиндихитой ва Ҳиндистоннинг айрим майда халқлари киради. Улар ўтроқ ҳолда яшаб, шудгорлаш деҳқончиликдан беҳабар бўлганлар. Асосан, тугунак ва илдизмевали *экинлар*, *қисман* баҳори, турли палма, банан, шакарқамиш каби ўсимликлар экиб етиштирганлар. Уй хайвонларидан ит, чўчка ва парранда сакланган. Уйларини устунли синчдан мустаҳкам қилиб, лойдан, баъзан бамбукдан қурганлар. Таомларида, асосан, ўсимлик маҳсулотлари ишлатилади, гўштга нисбатан балиқ кўпроқ истеъмол қилинади. Мазкур хўжалик типига мўътадил ва салқин иқлимли баланд тоғ деҳқончилиги ҳам киради (асосан тибетликлар). Улар қишлоқ хўжалик экинларидан арпа, сули, қисман буғдой, кандир, қорабуғдой (гречиха) экадилар, уй хайвонларидан қўй, эчки ва қўтос бокадилар. Уйлари сомонли лойдан, гувала ва хом ғиштдан, баъзан ёғоч ва тошдан қурилган. таомида ҳар хил нон, сут маҳсулотлари ва гўшт, ичимликдан чой ишлатилади. Баланд тибет тоғларининг шимоли ва ғарбида чорва билан шуғулланувчи халқ ўзига хос хўжалик — *маданий типига* эга. Улар энг баланд салқин ясси тоғликларда қўтос, сарлиқ (қўтос билан сигир чатиштирилган), қўй, эчки, йирик шохли қора мол ва йилқилардан иборат кичик пода билан тор доирадаги яйловларда кўчиб юришганлар.

Осиёнинг серқуёш иссиқ иқлимли, серунум тупроғи, ранг-баранг табиати бу ерда узокўтмиш — неолит давридан деҳқончилик ва чорвачилик

хўжаликларининг турли типларини пайдо бўлишига имкон яратган. Энг янги археологик кашфиётларга қараганда (айниқса, Жануби-ғарбий, Марказий ва Шарқий Осиёдаги неолит маконлари), жуда кенг қудудда қурғоқ дашт ва тоғ этакларида чопқи дехқончилиги билан шуғулланган кабилалар яшаган. Улар дон (асосан, буғдой ва сули), полиз (айниқса, қовоқ) экинлари экканлар, ўтрок ҳолда яшаб йирик ва майда шохли мол саклаганлар, рурли хунармандчилик ишлари билан (кулолчилик, тўкимачилик ва хоказо) шуғулланганлар. Уйлари тўғрибурчак шаклида бўлиб, сомонли лой, хом ғиштдан қурилган, сопол идишларда турли оби нон, атала ва ўсимлик маҳсулотларини пишириб истеъмол қилганлар. Мазкур маданият негизида дастлабки жамиятлар пайдо бўла бошлаган.

Учинчи, хўжалик-маданий гуруҳидаги қирғоқ ерларда пайдо бўлган энг қадимий шудгор дехқончилиги инсоният тарихида ниҳоятда муҳим роль ўйнаган ва ижтимоий тараққиётнинг қудратли омили бўлган. Айнан ушбу ерларда Тигр на Ефрат, кейинчалик Ҳинд, Янцзи ва Хуанхэ, Аму ва Сирдарё водийларида ривожланган суғорма чопқи дехқончилиги негизидаги йирик шохли қорамол кучидан фойдаланиб, дастлабки шудгор дехқончилик хўжаликларида ерни ҳайдаш кашф этила бошланган. Улар дон экинларидан буғдой, тарик, жўхори, чумиза, ҳар турли ловия ва полиз экинлари (қовоқ, қовун, тарвуз), ток ва мева дарахтлари экканлар. Суғориш тизими анча такомиллашган (арик ва каналлар қозиш, чиғир ва чарх ишлатиш кабилар). Дехқончилик қуроллари — турли шаклдаги темир тишли оочлар, мола, ўрок ва тегирмонлар пайдо бўлган. Ерга ишлов беришда хўкиз, баъзан сигир ва эшакдан фойдаланилган. Катта ғилдиракли аравалар транспорт воситаси вазифасини бажарган, уларга от ёки хўкиз қўшилган. Аҳолиси текис ёки нишаб томли тўғри бурчакли, девори пахса, хом ёки пишган ғиштдан, қисман тошдан қурилган уйларда қисман сут маҳсулотлари, гўшт ва балиқ истеъмол қилган.

Хунармандчилик (айниқса, бадий) анча ривожланган. Чит ва жун матодан тикилган кийимлар, ҳар хил безак, тақинчоқлар кенг тарқалган. Эрампдан олдинги VII—VI минг йилликларда Жанубий Осиё Ҳиндихитой, Хитойда дехқончилик ва чорвачилик мустақил хўжалик соҳасига айланиб, сунъий суғориш, металлургия ва савдо ривожлана бошлаган, синфий жамиятлар пайдо бўла бошлаган. Кейинги даврда (айниқса, IV—II минг йилликларда) бу ерда қулдорлик тузумига асосланган илк давлатлар тузилади, ёзув, илм-фан, бадий хунармандчилик, монументал қурилиш, ҳайкалтарошлик каби соҳалар ривож топади. Осиё қитъаси ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши, айнақса, сунъий суғоришга асосланган дехқончилик хўжалигининг такомиллашуви, ҳар томонлама раванктопа бошлаган шаҳар-давлатларнинг пайдо бўлиши туфайли жаҳоннинг қадимий маданият ўчоқларидан бирига айланади.

Мазкур маданият марказлари антик даврда пайдо бўлиб ҳозиргача сақланиб келган. Ироқдаги дабдабали Бобил харобалари, Ҳиндистондаги Аджанта ва Элора ибодатхоналари, кейинги йилларда кашф этилган

Махенджодаро ва Хараппи маданияти, Суриядаги кишини ҳаяжонга соладиган Пальмира вайроналари, Иорданиядаги монолит тоғ қояларида ўйилиб қурилган ҳашаматли Петро иншоотлари, Камбоджа чангалзор(жунгли)ларидаги афсонавий Ангкор - Вата ибодатхоналари, Непалдаги гумбазли Сваям бунахт ва Бодиахт муқаддас будда иншоотлари ва бошқа ноёб обидалар бунга ёрқин далил бўла олади. Аммо ноқулай табиий шароит (баланд тоғликлар, чангалзор тўқайлар ва хоказо)да жойлашган айрим этник гуруҳлар мазкур маданият марказларидан чеккада қолиб, бир неча минг йиллар давомида жуда секинлик билан ривожланиб ҳозиргача қолоқ ибтидоий ижтимоий тузум даражасида яшаб келмоқдалар. Кўчманчи чорвачилик ҳўжалигининг деҳқончиликдан ажралиб чиқиб кенг дашту биёбонларигатарқалиши ва йирик ишлаб чиқариш соҳасига айланиши янги ерларни эгаллашда муҳим роль ўйнаган эди. Лекин бу ҳодиса техник-иқтисодий жиҳатдан интенсив деҳқончилик ҳужалигидан орқада қолган чорвачиликни оқибатда ўтроқ аҳолига қарама-қарши қилиб қўяди ва иккита йирик соҳа орасида катта зиддиятлар туғдиради. Маданий-иқтисодий қолоқ кўчманчи қабила ва элатлар воҳаларга тез-тез ҳужум қилиб туриб, аввалига талон-тарож ва қирғин келтириб турганлар. Қадимий даврлардан XVIII асрга қадар давом этиб келган Дашти қипчоқдаги *сак-массагет*, кейин кўчманчи *араб* ва *мўғул* қабилаларининг босқинчилик юришлари Шарқда Хитойдан то Ғарбдаги араб давлатларигача катта ҳудудда юксак маданият яратган ўтроқ халқларнинг иқтисодий ва маданий тараққиётига анча путур етказган. Кейинчалик янги даврда Осиё мамлакатларининг кўпчилиги Европа давлатлари томонидан мустамлака ёки қарам қилиниб, Ғарб сармоясининг кучи билан голланд, португал, франицуз, герман ва айниқса, инглиз мустамлакачиларининг янги талон-тарож сиёсати туфайли иқтисодий-маданий тушқунликка учрайди. Оқибатда ишлаб чиқариш кучларининг одатий тараққиёти бўғилади, янги илғор ижтимоий муносабатларнингтуғилиши секинлашади.

Айниқса, мустамлакачилар энг қолоқ консерватив ижтимоий тузум — *феодал патриархал* ва ҳатто *ибтидоий жамоа уруғчимик* муносабатларини сақлаб қолишга интилганлар. Минтақада энг тараққий қилган индустриал давлат Япониядир. Қолган мамлакатлар фақат кейинги даврларда мустамлака ва ярим мустамлакачиликдан озод бўлиб эндигина ўзининг саноатини яратмоқда. Мустақил ижтимоий тараққиётга ўтган давлатлар индустриализация соҳасида анча ютуқларни қўлга киритдилар. Бу соҳада уларга иқтисодий ва техник жиҳатдан ривожланган баъзи давлат-лар катта ёрдам бермоқда, уларнинг ёрдами билан сўнгги йилларда турли объектлар қурилди ва қурилмоқда. Индустриал базанинг яратилиши ривожланаётган эркин мамлакатларда иқтисодий ва сиёсий мустақилликни мустаҳкамлайди ҳамда ижтимоий ва маданий тараққиётга эга бўлган кенг йўлни очиб беради. Бунга, *Қувайт*, *Араб мамлакат-лари*, *Корея* ва *Ўзбекистон* мисол бўла олади.

Осиё аҳолисининг ҳозирги диний қиёфаси қадимий даврларда, айниқса, ўрта асрларда, шаклланган. Ҳозирги давргача етиб келган динларнинг кўпчилиги (иудаизм ёки яҳудийлик, зороастризм, индуизм, жайнизм, буддизм, даосизм, конфуцийлик, христианлик, синтоизм, ислом, сикхизм) Осиёда пайдо бўлган ва кейинчалик бутун жаҳонга тарқалган. Масалан, милoddан аввал шаклланган яҳудийлик, янги эрани расмийлаштирган христиан дини, ёки Марказий аср бошларида кириб келган ислом дини ҳам пайдо бўлган ватанидан ташқари жуда кўп мамлакатларга, бир қанча китъаларга ёйилиб кетган. Дастлаб эрамизнинг бошларида Кичик Осиё, Месопотамия ва Жанубий Арабистонда турли политеистик динлар ҳукмрон бўлган. Арабистон ярим оролининг Шимолий ва Марказий қисмларида ҳатто уруғ-қабилавий шаклидаги динлар ҳам сақланиб келган. Фаластинда ҳукмронлигини ўрнатган яҳудийлик (иудаизм) эндиgina юқори статусга кира бошлади.

Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё ҳамда Кавказorti шарқида *зороастризм* дини тарқалган. Ҳиндистонда, айниқса, унинг шимолида, *брахманизм* диини буддизм сиқиб чиқарган ва Шри Ланка (Цейлон)да қарор топган. Жануби-шарқий Осиё ва Малайя оролларида, асосан, турли маҳаллий характердаги динлар, қисман оддий уруғ-қабилавий ибодатлар тарқалган. Ўша даврларда Хитойда ҳам ҳар хил синфий жамиятга хос маҳаллий диний эътиқод, айниқса, аجدодларга сиғиниш муҳим роль ўйнаган. Эрамизнинг I минг йиллиги охирларига келиб Олд Осиё деярли мусулмонлашган. Христиан дини жуда тор доирада (Кичик Осиё, Арманистон, Кипр, қисман Сурия, Ливан ва Фаластинда) сақланган. Ислom бу даврда аста-секин зороастризмпи ҳам енгиб Эрон, Шарқий Кавказorti, ҳозирги Афғонистон, Ўрта Осиё ва Ҳиндистоннинг ғарбий қисмидаги минтакаларга тарқалади. Асли Ҳиндистоннинг кўпчилик ҳудудида қадимий йирик динлардан брахманизм ислоҳотлашган ҳолдаянги ном (индуизм) билан тикланади. Шри Ланка ва Ҳиндихитойда буддизм ўз ҳукмронлигини сақлаб, Малайя архипелагида буддизм билан индуизм кенг ёйилади. Хитойда „уч дин“ тизими (саньцзя буддизм, конфуцийлик, даосизм), Кореяда маҳаллий диний эътиқодлар билан бирга буддизм ва хитой динлари, Японияда маҳаллий дин ҳисобланган синтоизм билан буддизм илдиз отган. Буддизм Марказий Осиёдан, ҳозирги Синьцзян ва Тибетга ўтган ва айнан шу ерларда мустаҳкам асос топган.

Сўнги минг йилликда Осиёнинг диний қиёфасида бир қадар ўзгаришлар рўй берган. Масалан, Олд ва Ўрта Осиё яна ҳам кўпроқ мусулмонлашган, насронийлик фақат Кипр аҳолисининг кўпчилигида сақланган бўлиб, бошқа жойларда жуда камайиб, Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари (Малайзия ва Индонезиягача) ва ҳатто Шимолий Осиё - Сибиргача етиб боради, Синьцзяндан эса буддизмни сиқиб чиқаради. Ўз навбатида буддизм ҳам Шарққа тарқалиб Ҳиндихитой ва Тибетда ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлайди.

Ҳиндистонда асосан индуизм ва ислом, Японияда синтоизм ва буддизм ўз мавқеини сақлаб қолган. Хитой ва Кореяда асосан эски динлар сақланган. Шундай қилиб, Осиё динлари ўрта асрларга келиб асосан шаклланиб бўлган. Ҳозирги даврда исломнинг шиа мазҳаби Эрон, Ироқнинг жанубий қисмида, *зейдизм* номи билан Яман Араб Республикасида ҳукмрон дин ҳисобланади. Сунний мазҳаб бутун Жануби-ғарбий ва Ўрта Осиё мамлакатларида (Исроил, Ливан ва Кипрдан ташқари) кўпчилик аҳолининг диний эътиқоди ҳисобланади. Афғонистон, Покистон, Бангладеш, Малайзия ва Индонезия аҳолисининг ҳам кўпчилиги мусулмонлардир. Ҳиндистонда (айниқса, Кашмир штатида) ва Хитойда (Синьцзян вилоятида уйғурлар, Нинья — Хуэй автоном районида дунганлар) мусулмонлар кўп. Мальдив оролларида, Шри Ланка (маврлар) ва Бирмада (араканлар), Камбоджа ва Вьетнамда (чама), Филиппинда (моро) ва Жанубий Таиландда ҳам қисман мусулмонлар яшайди.

Индуизм асосан Ҳиндистон, Непал, Бангладеш ва Шри Ланка (таиллар)да тарқалган. Индуизмнинг мазҳаби сисратида ажралиб чиққан *жойнизм* ва *сикхизм* ҳиндларнинг миллий динларига айланган. Ҳиндистонда пайдо бўлган буддизм ватанни тарк этиб (хинаяна мазҳаби) ҳозир Бирма, Таиланд, Камбоджа, Лаос ва Шри Ланкада, *ламаизм* шаклида Непал, Бутан, Мўғулистон ва Тибетда ҳукмрон дин бўлиб танилди. Буддизмнинг *маҳаяна* мазҳаби Хитой, Корея, Япония ва Вьетнамга тарқалган. Христиан дини Филиппинлар орасида ҳукмрон бўлиб, Ливан, Жанубий Ҳиндистон (Керала штати) ва Индонезиянинг баъзи жойларига қисман тарқалган. Қадимий динлардан *зороастризм*, *маздеизм*, *митроизм* қолдиқлари айрим этник гуруҳларда, Туркия, Эрон, Ироқ, Бомбей ва Гуджаратда сақланган. Исроилда давлат дини ҳисобланган *иудаизм* (яхудийлик) дини негизида реакцион миллатчилик таълимоти — *сионизм* юзага келди. Хитойда ҳозиргача даосизм ва аиниқса, консерватив тартибларни ва оилада патриархалчиликни мукаддаслаштирувчи конфуцийлик динлари мустаҳкам сақланиб келмоқда. Шунингдек, конфуцийлик Япония ва Вьетнамга ҳам тарқалган. Японларнинг миллий дини ҳисобланган синтоизм 1945 йилгача милитаристик кучларнинг идеологик таянчи бўлиб келган, унинг негизида кейинги даврда конфуцийлик ва христиан динлари аралашмасидан турли мазҳаблар пайдо бўлган. Диннинг таъсири қанчалик кучли бўлмасин Осиё қитъасининг кўп мамлакатларида қисман *секуляризация* жараёни ҳам рўй бермоқда.

2. Ғарбий Осиё халқлари этнологик классификацияси.

Ғарбий ёки Олд Осиё халқлари катта тарихий-этнографик ҳудудни ташкил қилади. Унда жойлашган 30 га яқин катта-кичик мамлакатлар жуда кенг ҳудудни, яъни бутун қитъанинг тахминан 25 фоизидан ортиқ ерни эгаллайди. Аҳолиси 240 млн. кишидан иборат ёки бутун Осиё аҳолисининг 10 фоизини ташкил қилади. Айрим мамлакатларда аҳоли рўйхати мутлақо ўтказилмаганлиги туфайли киши сони ҳам тахминий олинади. Маълумотларга қараганда, Туркияда 42 млн. киши, Эронда 34 млн., Афғонистонда 20 млн.га яқин, Ироқда 12 млн., Саудия Арабистонида 8,8

млн., Яман Араб Республикасида 7 млн., Исроилда 3,5 млн., Иорданияда 2,9 млн., Ливанда 2,4 млн., Яман Халқ Демократик Республикасида 1,8 млн., Қувайтда 1,1 млн. киши, Омон, Кипр, Бирлашган Араб Амирликлари, Баҳрайн ва Қатарда аҳоли сони 1 млн.га ҳам етмайди. Минтақанинг тахминан 80 фоиз аҳолиси Туркия, Эрон, Афғонистон, Ироқ ва Саудия Арабистонида жойлашган. Ўрта Осиё республикаларида 50 миллиондан ортиқ аҳоли яшайди. Оулиб қуруқ иқлими бир неча йирик субминтақага бўлинади: Аравия, Месопотамия, Кичик Осиё ва Эрон ясси роғликлари. Энг қурғоқ, кам сувли ва иссиқ иқлими билан Аравия айниқса, ажралиб туради. Аксиича, Месопотамия минтақаси Тигр ва Ефрат дарёларининг таъсири туфайли серсув субтропик иқлим деҳқончиликка, умуман, одам яшаши учун қулай. Туркиянинг Шимолий ва Жанубий Қора денгиз бўйлаб Понтий тоғ тизмалари, Марказда Анатолий ясси тоғликлари Арман тоғликлари билан чатишиб кетган. Мухим хўжалик аҳамиятига эга бўлган текисликлар мамлакатнинг 20 фоизга яқин ҳудудини эгаллайди. Эроннинг ҳам ярим ҳудуди тоғликлардан иборат. Текислик қисмлари Жанубда фақат Форс қўлтиғи ва Шимолда Каспий деиғиз соҳилларида жойлашган. Мамлакатнинг ички қисмида Дашти Кабир ва Дашти Лут номли иккита буюк саҳро мавжуд. Яйловлар ва ўрмонлар 18 фоизга яқин, экин экиладиган ерлар 10 фоиз территорияни эгаллайди. Афғонистоннинг бешдан тўрт қисми тоғлик бўлганлиги туфайли уни *тоғлик матакат* ҳам дейилади. Шимолий ва Жануби-ғарбий районлар (Ҳиндукуш тизмалари, Дашти Марго ва Регистон)да тошлоқ ва қумлик дашт ва ярим дашт, Қандаҳор, Кобул воҳаси, Ҳирот, Мозори Шариф, Қундуз, Жалолобод водийсида серунум тупроқли ерлар мавжуд бўлиб, бу ерда аҳоли зич яшайди. Ироқнинг кўпчилик қисми текислик, мамлакатнинг Шимол ва Шимоли-шарқида жойлашган Ироқ Курдистонидаги асосан тоғликлар, Бағдоднинг ғарбида Ал Жазира дашти ёки юқори Месопотамия (Тигр ва Ефрат ўрталиғи) маркази ва жанубида Месопотамия пасттекислиги ёки пастки Месопотамия чеккасида Ғарбий ва Жануби-ғарбида жойлашган Сурия араб ясси тоғликларга бўлинган.

Арабистон ярим оролининг учдан икки қисмини эгаллаб турган Саудия Арабистони Ғарбда Жабал-Хижоз, Жанубда Хадрамовут ва Жабал-Ахдар тоғ тизмалари билан ўралган бепоён саҳро ва ярим саҳро (1млн. кв км) ҳудудда жойлашган. Бу ерда жаҳондаги энг катта қум саҳроларидан бири — Рубал-Хали жойлашган. Қора ва Марказий денгиз соҳилларидаги турк ва араб мамлакатлари, Исроил давлати субтропик иқлимли серунум тупроқли ерларга эга.

Ғарбий Осиёнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам хилма- хилдир, лекин энг қадимий ибтидоий даврга нисбатан анча ўзгарган. Ўз даврида бой ўрмон ва ҳайвонларга эга бўлган бепоён Ғарбий Осиё ўлкалари ҳозирда нисбатан анча қашшоқлашиб қолган. Айниқса, ўсимлик дунёси жуда камбағал, чунки аҳолининг асосий ёқилғиси ўтин бўлганлиги туфайли кўп ўрмонлар асрлар давомида чопиб, ўтин учун йўқотилган, табиийки, ундаги ҳайвонлар ҳам ўз-ўзидан камайиб кетган. Фақат Қора денгиз соҳилларидаги

ёзи нам, майин иқлимли ҳудудларда яшил дарахтзорлар, баланд тоғ тизмаларидаги ўрмонлар сакланиб қолган. Эгей ва Ўрта денгиз соҳилларида ҳам қисман дарахтли ўрмонлар ва бугазорлар мавжуд.

Антропологик жиҳатдан Ғарбий Осиё халқлари *асосан* европоид ирқига оид. Уларга хос белгилар: сочи ва кўзи қора, бадани бугдой рангли, бурни Ўртача, лаби кичкина ёки бир оз қалинроқ. Айрим олдосиёлик ёки арманоид типигагилар бош суяги ва бурнининг катталиги (бургутсимон бурунли), юзи ва баданининг сермўйлиги билан ажралиб туради. Аксинча, Ўрта денгиз типи ёки ҳинд-помир типи *кам мўй*, майин юзлилиги ва нозик лаби, бурнининг кичиклиги каби белгилари билан фарқ қилади. *Биринчи*, яъни Олд Осиё типига асосан турклар, ўтроқ араблар, курдлар, арманлар ва яҳудийлар, *иккиннисига*, яъни ҳинд-помир типига Афғонистон халқларининг кўпчилиги ва қисман эрон аҳолиси, *учинчи* ўрта денгиз типига ғарбий турклар ва кўчманчи араблар киради. Баъзи этнослар (хазорийлар, турк ва араблар)да қисман монголоид, айрим гуруҳлар (Жанубий Арабистон араблари)да негроид, Афғонистон ва Эрон *брагуналарида* австралоид белгилари сезилади.

Мазкур минтақада жойлашган 12 та араб мамлакатларида яшовчи халқлар, қўшни Исроил, Туркия ва Эрондаги араблар семит тилларида сўзлашадилар. Аммо адабий ва расмий давлат тилида сўзлашадиган типлар орасида фарқ бор, халқ ичида асосан уч шева (Сурия, Ироқ ва Аравия) мавжуд бўлиб фанда аниқланган семит типигаги Ғарбий Осиё аҳолисининг 30 фоизини ташкил қилади. Эроний тилларда *форслар, пуштунлар, тожиклар, курдлар, балужийлар, лурлар, бахтиёрлар, хазорийлар* ва бошқа айрим этник гуруҳлар сўзлашади. , туркий тил оиласига мансуб (турклар, озарбайжонлар, ўзбеклар, туркманлар, кашқарлар ва айрим майда гуруҳлар). Бошқа тилларда гапирадиган халқлардан Кипрдаги *греклар*, кўп мамлакатларда тарқоқ ҳолда жойлашган *арманлар, грузинлар, лазлар, ҳиндлар* ва бошқа элатлар ҳар хил тил оиласига мансуб вакиллардир. Аммо Ғарбий Осиёдаги ҳозирги тил туркумларининг биттаси ҳам маҳаллий туб шлларга кирмайди. *Семит-хомит, ҳинд-европа* ва *турк* тиллари кириб келгунга қадар бу ҳудудларда узок ўтмишда йўқолиб кетган қадимги давлатларнинг тиллари тарқалган эди. Шулардан тарихда маълумлари *шумер, эламит, кассит, лўлибей, касний, кавказ* тилларига яқин бўлган *ҳатти, хуррит* ва *урарту* тилларидир. Семит-хомит тиллари эрамиздан аввалги IV минг йилликларда Ғарбий Осиёга Шимолий Африкадан кириб келиб маҳаллий тиллар билан аралашиб кетган. Улар III—II минг йилликларда аккад тили ва унинг асосий шеваси — *бобил, оссурия* ва *оромей* тилларида намоён бўлади. Ўша даврларда Болқон ярим ороли ва Кавказ томонидан *ҳинд-европа* тиллари ўта бошлайди. *Оромей* тили эса эрамизнинг бошларида бутун Ғарбий Осиёгача етиб борган.

Кейинчалик унинг ўрнига *араб* тили ҳукмронлик қилган. Ўрта асрларда Ғарбий Осиё халқларининг этник тарихида Шарқдан келган турк қабилалари муҳим рол ўйнаган. Мазкур тилларнинг пайдо бўлиши, тарқалиши ва

жойлашуви билан маҳаллий халқларнинг этногенези ва этник тарихи бевосита боғланиб кетган. Юқорида қайд қилганимиздек, Ғарбий Осиё жаҳоннинг энг қадимий маданият ўчоқларидан бири бўлган. Фаластинда мил. ав. IX—VIII минг йилликлардаёқ деҳқончилик ва чорвачилик ривожлана бошлаган. Месопотамия ва Ғарбий Эронда мил. ав. IV—V минг йиллар муқаддам ирригация деҳқончилиги пайдо бўлган Кичик Осиё, Шимолий Месопотамия ва қўшни воҳаларда ўша даврларда металлургия бўлганлиги аниқланган. Мил. ав. IX—I минг йилликларда юқори маданиятли мулкдорлик давлатлари — Арман ясси тоғлиги ва Жанубий Кавказ ортида, Ўрарту, Месопотамияда, Қадимги Бобил подшолиги, Ғарбий Эронда Элам, Кичик Осиёда Хетта, Левантада Финикия шаҳар-давлатлари, Жануби-ғарбий Аравияда Мани ҳам Саба ва бошқа давлатлар пайдо бўлган. Уларда монументал бинокорлик, бадиий хунармандчилик, ёзув, фан ва адабиёт ривожланган. Финикияликлар яратган алифбо ҳозирги ёзув тизимларининг негизидир. Бу ерда энг қадимий *монотеистик* динлар: *насроний, иудаизм* ва *ислом* шаклланган. Ўрта асрларда ҳам юксак маданият яратган араб, хоразмийлар, салжукий ва ғазнавийлар каби йирик давлатлар ҳукмронлик қилган. Мазкур давлатларда турли элат ва халқлар яшаган, хилма-хил этносларнинг алмашилиб-аралашishi жараёни тўхтовсиз давом этиб турган. Мил.ав. I минг йилликларда пайдо бўлган Ҳинд-европа тилларидаги халқлар Ғарбий Осиёнинг анча қисмини босиб олиб Мидия, Эрон, кейинроқ Парфия ва Бактрия каби қудратли деспотик давлатларни яратганлар. Бу давлатларда яшаган маҳаллий элатлар билан келгинди этносларнинг аралашиб кетиши оқибатида кўпчилик эроний тиллардаги ҳозирги ўтроқ халқлар (форслар, гилёнлар, мазандаронлар, қисман пуштунлар ва тожиклар) ва кўчманчи элатлар (пуштунларнинг бир қисми, *курдлар, лурлар, бахтиёрлар* ва *хоказо*) шаклланган. Маҳаллий аҳоли билан VII—VIII асрларда кириб келган арабларнинг аралашуvidан ҳозирги араб миллати пайдо бўлган. XI—XII асрларда Кичик Осиёга бостириб кирган салжукийлар маҳаллий элатларни туркийлаштириб ҳозирги турклар, озарбайжонлар ва бошқа туркий халқларнинг шаклланишига асос солганлар. Баъзан бу табиий жараён сунъий равишда зўрма-зўракилик йўли билан амалга оширилган. Масалан, XVI асрларда Эронга зўрлик билан арманлар ва грузинлар кўчирилган. XVIII асрларда курдларни Хуросонга ва бир қисмини Марказий Анатолийга кўчишга мажбур қилганлар. Ўша даврда қасд олиш сиёсатини амалга оширган Туркия давлати мунтазам равишда арман ва айсорларни кириб турган. 1948 йили Исроил давлати пайдо бўлгандан кейин бир миллионга яқин араблар зўрлик билан ўз ҳудудларидан ҳайдалиб (хусусан, фаластинликлар) қўшни юртларга кўчиб кетган, уларнинг ўрнига тахминан шунча яҳудийлар турли мамлакатлардан кўчиб келган. Ҳозирги Ғарбий Осиё халқларининг кўпчилиги социал-иқтисодий жихатдан турли даражада турса ҳам, тили ва ирқий жихатдан фарқланса ҳам узоктарихий давр ичида ўзаро яқин муносабатда бўлиб, бир-бирларига ўтказган таъсири натижасида маданий-маиший жихатдан умумий хусусиятларга эга бўлиб

қолишган. Этник тузилиши жиҳатидан Туркия аҳолиси нисбатан анча бир хил, унинг 87 фоиз, яъни 35 млн.дан ортиғи турклар 4 млн. курдлар, қолгани майда элатлар (юрюклар, араблар, лазлар, грузинлар, арманлар, адигейлар, туркманлар, греклар ва бошқалар)дир.

Минтақада энг кўп миллатли мамлакатлар Эрон ва Афғонистон ҳисобланади. Масалан, Эронда эроний тилларда (бутун аҳолининг 75 фоиз) форслар 13,5 млн., курдлар 2,5 млн., *гилёнлар* 1,6 млн., *мозандаронликлар* 1,2 млн., *лурлар* 0,8 млн., *бахтиёрлар* ярим млн., қолганлари *балуҷийлар*, *талишлар*, *татлар*, *хазорийлар*, *жамшидлар*, *афғонлар*, *тоҷиклар*; туркий тилларда сўзлашадиган аҳолининг 20 % дан ортиғи *озарбайжонлар* ~ 5 млн., қолганлари бир неча юз ва ўн мингдан ортиқтуркманлар, *қашқарлар*, *қажарлар*, *шохсеванлар*, *қорапанохлар*, *хорасанлар*, *бажорли*, *айнолу* қабил элатлардир. Маҳаллий статистик маълумотларга биноан Эронда 40 дан ортиқ турли халқлар яшайди. Туб аҳоли ҳисобланган форслар бутун аҳолининг ярмидан камини ташкил этади. Афғонистонда эса 30 га яқин халқ истиқомат қилади. Мамлакатнинг Жануби ва Шимоли-шарқий қисмида эроний тилларда сўзлашадиган, Шимоли-ғарбида туркий тилларда сўзлашувчи халқлар яшайди. Мамлакатда биринчи марта ўтказилган 1979 йилги аҳоли рўйхатига биноан Афғонистон аҳолиси 15,5 млн.дан ортиган. Шулардан тахминан 55 % аҳолиси асли афғон(пуштун)лар, 19 % и тоҷиклар, 9 % и ўзбеклар (асосан шимоли қисмида), 8 % и хазарийлар, 4 % и чораймоқлар, 3 % и туркманлар, қолган 2 % и бошқа элатлар ва этник гуруҳлардан (белуҷийлар, нуристонликлар, форслар, курдлар, брагуилар, қирғизлар ва ҳоказо). Айрим этносларда қабилавий тузум тартиблари сақланган. Уларнинг энг йирик қабил ва қабилавий бирикмаларидан *дурдони* (XVIII асргача абдали деб аталган), *гилзои*, *моманд*, *шинвори*, *хугани*, *вардағи*, *дзадзи*, *мангал*, *хоствал*, *какар* ва ҳоказо. Тахминан 20 % аҳолиси ҳозиргача кўчманчи ва ярим кўчманчи ҳолда яшайди. Араб мамлакатларининг кўп миллатли ҳисобланган Ливан, Сурия ва Ироқ давлатларида араблар бутун аҳолининг 80—90 фоизини ташкил қилади. Ливанда араблардан ташқари арманлар (100 минг), курдлар (15 минг), греклар, турклар, форслар ва черкеслар, Сурияда курдлар (300 минг), арманлар (135 минг), ассирияликлар, туркманлар, турклар ва черкеслар яшайди. 80 фоиз араб халқига эга бўлган Ироқда 18 фоиз курдлар, қолгани форслар, ассирияликлар, турклар, арманлар, туркманлар ва бошқа элатлардир.

3. Ғарбий Осиё халқлари анъанавий хўжалиги.

Ғарбий Осиё мамлакатларининг барчаси аграр хўжаликка эга бўлиб, сунъий суғориш деҳқончилигига асосланган, саноат кам ривожланган. Табиати қурғоқ, ёғингарчилик кам бўлганлиги туфайли далалари қадимдан канал ва ариқлар, сув омборлари қурилган, дашту биёбонлар чиғир ва қаризлар орқали суғорилган. Тоғли жойларда лалмикор деҳқончилик мавжуд. Ишлаб чиқариш қуролларида бутун минтақага тарқалган оддий темир тишли омор (срни 8— 10 см чуқурликда ағдарадиган), мола, кетмон, белқурак ва ўроқ кенг тарқалган. Хирмонга махсус ғалла янчадиган шохи

калтак ёки молга бостириб дон йиғилган, қўл тегирмони ёки харозда ун чиқарилган. Кўпчилик деҳқон хўжаликлари қўл меҳнатига асосланган, ҳозиргача техника жуда кам ишлатилади.

Араб мамлакатларида асосан буғдой, арпа, пахта, зиғир, ясмиқ, полиз ва цитрус экинлари ва боғдорчилик муҳим ўринни эгаллайди. Туркияда қишлоқхўжалигининг етакчи соҳаси ғаллачиликдир. Бу ерда баҳори экинлар кенг тарқалган, чунки сунъий суғориш бутун ҳайдаладиган ерларнинг ўндан бир қисмини ташкил қилади. Мавжуд экин майдонининг 15 % ида техник экинлар — пахта (йилига 0,5 млн. тонна), тамаки, қанд лавлаги етиштирилади. Эронда экиладиган майдонининг 70 % ига дон экинлари (буғдой, арпа ва шоли) экилади, қолгани пахта, қанд лавлаги, чой, тамаки ва боғдорчилик билан банд. Афғонистон суғорма деҳқончилик мамлакати бўлиб, аҳолисининг 70 фоизи қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади. Бу ерда техник экинлардан яхши ҳосил олинади, боғдорчилик яхши ривожланган бўлиб, бундан ташқари буғдой, қанд лавлаги, пахта, шоли, арпа, сабзавот ва полиз экинлари экилади. Араб мамлакатларида цитрус экинлари кенг тарқалган. Масалан, Ироқ жаҳонда хурмо экспортининг 80 % ини етказиб берган. Бу соҳада жаҳонда 4- ўринда турган Саудия Арабистонида 70 га яқин хурмо тури мавжуд бўлиб, улардан ҳар йили 250 минг тонна ҳосил олинади. Экиладиган майдоннинг 75% и хурмо дарахтлари билан банд. Соҳил бўйида яшовчи аҳоли балиқчилик билан ҳам шуғулланади.

Ғарбий Осиё халқларининг хўжалигида чорвачилик муҳим ўринни эгаллайди ва бу хўжалик турли кўринишга эга: кўчманчи, ярим кўчманчи, ярим ўтроқ ва ўтроқ. Чорвачилик билан асосан араб халқлари, қисман пуштунлар, ярим кўчманчи туркий элатлар, курдлар, Эрондаги ва Афғонистондаги айрим қабилалар шуғулланиди. Эронда яшовчи 3 — 4 млн., Афғонистондаги 4 млн. кўчманчи ва ярим кўчманчи элатлар асосан чорвачилик билан кун кечиради. Кўчманчи қабилалар, айниқса, араб бадавийлари туя, қўй, эчки ва от боқадилар. Масалан, Саудия Арабистонида бадавийлар асосан туяқашлик ва отларнинг махсус араб турини парвариш қилиш билан машғул. Мамлакатда ҳозиргача 300 мингдан ортиқ туя, 535 млн. қўй ва эчки мавжуд. Яқин даврларгача 500 мингга яқин туя бўлиб, ҳар йили Шимолий Нажада 15 минг бош туя савдо қилинган. Кўчманчи қабилалар йилда бир неча марта фаслга қараб кўчиб юрадилар: жазирама иссиқ ойлари дарё бўйларида, қишда саҳрода, баҳорга келиб воҳага жойлашади. Ярим кўчманчи араб, турк, эрон, афғон қабилалари асосан майда мол, эчки, қўй ва қисман туя, от, эшак боқадилар. Ўтроқ аҳоли йирик шохли молни сут-ёғи ва гўшти учун боқадилар, қисман парранда ҳам саклашади.

Анъанавий хўжалик соҳаси ҳисобланган ҳунармандчилик барча Ғарбий Осиё халқларида ривожланган. Ҳозиргача уларнинг ҳаётида темирчилик, заргарлик, мисгарлик, кулолчилик, ипакчилик, ип йигирув ва тўқимачилик, кигиз босиш, бўйрачилик ва гилам тўқиш муҳим ўринни эгаллайди.

Шаҳар аҳолисининг кўпчилиги ҳунармандлар, савдогарлар, “Бадавий” номи арабча „бада“ (сахро) сўзидан олинган бўлиб, “сахрода яшовчи” ёки „сахрои“ деган маънони англатади. Арабистонда ҳозир 10 млн. га яқин бадавий яшайди. зиёли ва ишчилар. Саноатда бўлган ишчиларнинг учдан икки қисми асосан қўл меҳнати билан банд. Кўпчилик мамлакатларда замонавий саноат ҳам тараққий этмоқда. Масалан, Туркияда сўнгги ярим аср давомида кенг истеъмол моллари ишлаб чиқариш билан бирга ёқилғи, энергетика, металлургия, химия каби саноат турлари ҳам пайдо бўлди. Ҳозир бу ерда чўян ва пўлат, цемент ва ойна, станок ва электр ускуналари, кемалар ва музлатгичлар ишлаб чиқарилади, автомобиль, тракторлар йиғилади. Ярим феодал ижтимоий-иқтисодий тузумдан ўтган Эрон аграр-индустриал мамлакатга айланмоқда. Араб мамлакатларидан энг замонавий технологияларни ишлаб чиқаришга киритган Қувайт нефть казиб чиқариш ва уни қайта ишлаш ҳисобига жаҳондаги энг бой давлатлар даражасига кўтарилган. Ливан ва Сурия ҳам янги бозор муносабатларига тортилган аграр-индустриал мамлакатлардир.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Denbow J. The Archaeology and Ethnography of Central Africa Published: Cambridge University Press. 2013
2. Suzanne Richard. Near Eastern Archaeology: A Reader. Winona Lake Indiana. Eisenbrauns. 2003
3. Robert J. Muckle. Introducing Archaeology: Second Edition. University of Toronto Press. 2014
4. Miriam T. Stark. Archaeology of Asia. Blackwell Publishing Ltd. 2006
5. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечество М. 1980.
6. Борисковский П.И. Григорьев Г.П. Палеолит Африки. Ленинград. 1977.
7. Коробков И.И. Ранов В.А. Палеолит Ближнего и Среднего Востока . Ленинград 1978.
8. Борисковский П.И. Каменный век Южной и Юга – Восточная Азии Ленинград. 1971
9. Деревянко А.П. Каменный век Северной Восточной Центральной Азии. Новосибирск 1975
10. Елинек Я.; Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Артия Прага. 1982

Мустақил таълим мавзулари

1. Археология атамасига таъриф
2. Археологиянинг фан сифатида шаклланиши
3. Европада ўтказилган археологик тадқиқотлар тарихи
4. Археологик ва тарихий давраштириш

Глоссарий

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шархи
Археология	Archaeology	Археология	Архайос-қадимги ва логос-фан деган маънони англатади
Антикварий	Antiquitates	Антикварий	Римлик муаллифлар юнонча археология термини ўрнида antiquitates-қадимиёт терминини қўллашган.
Қадимиёт	Antiquaries	Древность	Римлик муаллифлар юнонча antiquitates-қадимиёт соҳаси вакиллари эса «antiquaries» - антикварий, яъни қадимий топилмалар хаваскорлари дея аташган.
Олдувай, ашель, мустье ва сўнгги палеолит	Olduvai, Ashel, Mousterian and Upper Paleolithic	Олдувей, Ашел, мустье и поздний палеолит	Палеолит даври босқичлари.
Клэктон маданияти	Clactonian	Клэктонская культура	мил авв. 550-475 минг йилликларда Европанинг қуйи палеолит даври маданияти
Ўввойилик, варварлик ва цивилизация	Savagery, barbarism and civilization	Дикарство, варварство и цивилизация	Шотландиялик файласуф А. Фергюсон инсоният тарихини учта даврга ажратиб кўрсатган
Неолит, бронза ва илк темир даврлари	Neolithic, Bronze and early Iron Age	Неолит, бронза и РЖВ	Археологик даврлар ҳисобланади.

Кейслар банки

Кейс 1. Археология атамасига ким асос солган. Археологиянинг фан сифатида шаклланиши сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Археология атамасига таъриф. У қандай маънони англатади. Археология атамасини ким муомалага киритган.
- Археологиянинг фан сифатида шаклланиши сабабларини келтиринг

Назорат саволлари

1. Жаҳон халқлари этнологияси фанининг мақсад ва вазифалари
2. Жаҳон халқлари этнологиясининг фан сифатида шаклланиши
3. Жаҳон халқлари этнологияси тадқиқотлар тарихи
4. Жаҳон халқлари этнологияси Моддий манбалар ва уларга таъриф
5. Жаҳон халқлари этнологияси Ёзма манбалар ва уларга таъриф
6. Жаҳон халқлари этнологияси ёдгорликлар ва уларнинг турлари
7. Жаҳон халқлари этнологияси маданият

Тест саволлари

1. 1830 йили “антропологик” яъни гуманитар фанлар умумий классификациясини ишлаб чиққан олимни кўрсатинг?

- *а) Ж.Ж.Ампер
- в) Ж.Локк
- с) Ж.Лёббок
- д) С.П. Толстов

2. Этнография таърифи кўп бўлиб, энциклопедияларда ким берган таъриф келтирилган?

- *а) С.П.Толстов
- в) Ж.Локк
- с) Ж.Лёббок
- д) Ж.Ж.Ампер

3. Қайси Рим тарихчилари германлар, келтлар, сарматлар, скифлар турмуши ҳақида маълумотлар ёзиб қолдирганлар?

- *а) К. Татсит, Л.Кар
- в) Курсий Руф, П.Тро
- с) Арриан, Страбон
- д) Ксенофонт, Сезар

4. Рим папаси Иннакентий IV Мўғулистон ҳукмдори ҳузурига кимни элчиликка юборган?

- *а) Плано Карпинини
- в) В. Рубрукни
- с) Марко Полони

д) Клавихони

5. “Инсонларни рағбатлантирадиган хатлар” асари муаллифини топинг?

*а) И.Г. Гердер

в) Ж.Ж. Русс

с) Д. Дидр

д) Волтер

6. Ижтимоий (социал) антропология ватанини кўрсатинг?

*а) Буюк Британия

в) Германия

с) Франция

д) АҚШ

7. “Маданий антропология” йўналиши вужудга келган мамлакатни аниқланг?

*а) АҚШ

в) Буюк Британия

с) Германия

д) Франция

8. XIX асрнинг 40-50 йилларида этнография фанининг асосий тамойиллари қайси мамлакатда шаклланиган?

*а) Россия

в) Буюк Британия

с) Франция

д) Германия

9. “Инсониятнинг қадимги тарихи ҳақида тадқиқот”(1865), “Ибтидоий жамият”(1871) асарлари муаллифи ким?

*а) Э.Тайлор

в) Л.Г.Морган

с) Г.Спенсер

д) Ш.Летурн

10. Этнология фанига “анимизм” атамасини киритган олимни кўрсатинг?

*а) Э.Тайлор

в) Л.Г.Морган

с) Г.Спенсер

д) Ш.Летурн

2-Мавзу. Ғарбий Осиё халқлари этнологияси (2-маъруза)

Режа.

1. Ғарбий Осиё халқлари моддий маданияти. (уй-жойлари, кийим-кечаклари).
2. Анъанавий таомлари ва меҳмоннавозлик анаъаналари.
3. Ғарбий Осиё халқлари ижтимоий турмуши.
4. Оилавий-маиший турмуш билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар.

1.Ғарбий Осиё халқлари моддий маданияти. (уй-жойлари, кийим-кечаклари). Ғарбий Осиё халқлари моддий маданиятининг ўзига хос хусусияти маҳаллий табиат ва иқлим шароити билан белгиланади. Аммо барча элатларга хос умумий белгилари ҳам мавжуд. Олд осиеликларнинг асосий қисми қишлоқларда истикомат қилади. Баъзи қишлоқлар қалъа кўринишида бўлиб, девор билан ўралган. Қишлоқмарказида бозор, мачит, ошхона ёки чойхона жойлашган. Афғонистон ва Эронда катта патриархал оилаларга мўлжалланган кўп хоналик кўрғонлар мавжуд. Уйлари асосан лойдан, пахса ёки сомон аралаштирилган гуваладан, хом ёки баъзан пишган ғиштдан ёки бетондан қурилган. Айрим тоғли районларда кўрғон шаклида тошдан тикланган уйлар ҳам учрайди. Томлари текис, қамиш ва тупроқбилан ёпилган ва сомон аралаш лой билан сувалган. Қадимги маданият маркази ҳисобланган йирик шаҳарларда ғишт ва тошдан қурилган дабдабали кўшк-айвонлар, ҳашаматли саройлар, ажойиб архитектура иншоотлари қад кўтарган.

Эронда водийларда синч қилиб гуваладан қурилган текис томли, бир хонали, ойнасиз туйнукли форсий халқ уйлари қуриш кенг тарқалган. Пахсадан ёки хом ғиштдан гумбаз шаклида қурилган бир неча хонали уйлар ҳам кўп учрайди. Жанубда деҳқон уйлари *тошдан ёки* қамишдан қурилган бўлса, Шимолда гилёнлар ва мазандаронликлар уйининг оми чўққайган, *сомон ёш* черепицали *ёғоч* уйлар ҳам қурадилар. Тоғли районлардаги қурдлар тошдан ёки хом ғиштдан, ўртасида устунга ўрнатилган сомон ва тупроқ билан ёпилган туйнук томли, девор оралиғига *тахмон ёки* тоқчалар қурилган уйларда яшайдилар. Уйнинг ўртасида ўчоқ бўлиб, у муқаддас ҳисобланган. Афғонларда ва Қандаҳор районида, ёғоч етишмаслигидан гумбаз томли, хом ғиштли уйлар учрайди.

Туркияда қишлоқ уйлари географик воҳаларга қараб фарқланади. Шимолий соҳиллардаги ўрмонли районларда ёғочдан, тоғли, ўрмонсиз воҳаларда тошдан уй-жой қурилади. Жанубдаги кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли енгил буталардан ёки қамишдан чайла тиклайдилар. Марказий Анатолийда лойдан ёки сомон аралаш ғиштдан қурилган ёғоч, сомон, қамиш билан ёпилган паст, текис томли уйлар кенг тарқалган.

Уй жиҳозлари ижтимоий шароитга қараб ҳар хил: ўзига тўқ оилаларда турли идиш-товоқ, кигиз-гиламлар, замонавий уй-рўзгор буюмлари ва мебеллар, ночорроқ хонадонларда эса супа ёки тақир ерга тўшалган чипта, бўйра, баъзан кигиз ёки палос, сопол ёки мис идишлар, тунука ва қумғонлар,

ковокдан ясалган буюмлар ва саватлар бўлади. Алҳол, туркларнинг анъанавий интерьерларида мебель мутлақо йўқ. Ётиб турадиган ва овқатланадиган жойига чипта (косир) ёки палос тўшалади, кўрпа-ёстик тахмонда, кийим-кечак сандикда сақланади. *Идиш-товокдар* ўчоқ яқинидаги токчага териб қўйилади. Овқат қозон осилган темир сепояда ёки ўчоқда пиширилади. Эронда ва Афғонистонда деҳқонлар тўшак чиптада палос ёки жун кўрпа ёпинадилар, ўртада ўчоқ (курси), совукда сандал қўйилиб катта кўрпа билан ёпилади. Афғонларнинг уй-рўзғор буюмлари, идиш-товоклари деворда қурилган тахмон ва токчаларда ёки баъзан осма хуржунларда сақланади. Айрим ўтроқ аҳоли яшайдиган жойларда арқон тўрли ёғоч каравот, баъзан курси ва столларни ҳам учратиш мумкин. Уйни кечаси ёритиш учун қорачироқёки мойчироқ ишлатилади.

Кўчманчи ёки ярим кўчманчи аҳоли (бадавийлар, айрим афғон ва туркман қабиалари, курдлар, балужийлар, юрюклар ва ҳоказо) асосан жун матодан тикилган турли хилдаги чодира ёки қора уй (ўтовга ўхшаш) чайлаларда яшайдилар. Уй жиҳозлари кўчишга қулай темир, ёғоч ёки теридан ясалган идиш-товокдар, хуржун ва сандикдар, кигиз ва гиламлардан иборатдир. Масалан, араб, бахтиёр, қашғар ёки афғонларнинг қора жун матодан, бир неча қатор устунларга ўрнатилган тўрт бурчакли икки нишабли чодираси диққатга сазовор. Ярим кўчманчи қабиаларнинг чодраларида чипталар тўшалиб, тошлар билан паст деворлар тикланади ва ўртаси чипта ёки мато билан ичкари ва ташқарига бўлинади. Бадавлат бадавийларнинг чодирлари ўзининг ҳажми ва жиҳозланиши билан фарқланади. Катта чодирлар 2—3 метр баландликда, ўртаси гилам билан ичкари ва ташқарига бўлинган, ичкарида, яъни хотинлар бўлимида озиқ-овқат солинган халталар осилган, кийимлар ва безаклар тахланган сандикдар ўрнатилган ва тўшак учун чипта гиламлар тўшалади. Ҳозирги чодирлар керосин лампа билан ёритилади. Айрим қабиалар (инеза, шаммаза)нинг бошлиқлари бир неча юз киши сиғадиган ниҳоятда катта, баландлиги 8 метр, узунлиги 50 метрли чодир"тиклайдилар, унинг ичига қимматбаҳо гиламлар тўшалади

Ғарбий Осиё аҳолисининг кўпчилиги (60 %) қишлоқ ларда жойлашган бўлса-да, урбанизация даражаси китъанинг бошқа қисмига нисбатан анча баланд. Кўпчилик мамлакатларнинг шаҳар аҳолиси 30 % и, айрим мамлакатларда эса ундан ҳам юқори фоизни ташкил қилади. Масалан, Исроил аҳолисининг 80 % и, Яман Халқ Демократик Республикасининг 78 % и, Қувайт, Қатар ва Баҳрайн аҳолисининг 70 % и шаҳарда яшайди. Афғонистон, Саудия Арабистони ва Яман Республикасида шаҳарда яшайдиган аҳоли 10 % дан камроқни ташкил қилади. Бу ҳолат маҳаллий аҳолининг моддий ҳаётида, айниқса, уй қуриш ва жиҳозланиши, кийими ва овқатига ўз таъсирини ўтказган. Шаҳарларда, масалан, аҳоли замонавий дабдабали кўшк ва саройлар билан бирга кўп қаватли, санузел ва коммуникация ўрнатилган шинам квартирали уйларда ҳам истиқомат қилади. Йирик шаҳар атрофларида пасткам ғишт уйлар, бузук-ёриқ қоронғи харобалар ҳам учрайди. Минтақада яшовчи халқларнинг кийимларида жуда

кўп умумийлик мавжуд. Эркаклари кўйлак ва кенг иштон, енгсиз нимча ёки чакмон камзул, чопон, кишда пўстин, бошларига дўппи, тери телпак ёки салла, араблар куфия киядилар. Оёқ кийимлари этик, маҳси-кавуш ёки сандалдан иборат бўлиб, баъзан кўпроқ оёқ яланг ҳам юраиеришади. Аеллари кенг кўйлак ва шалвар шаклидаги тиззача лозим, бошларига рўмол ёки шол ўрашади, шрпмлари эса (Эрон ва Афғонистонда) ташқарига чиққанда юзларига паранжи ёки чодир ёпиниб юришади. Улар кийимлари, кўйлакларига турли тақинчоқлар, кўл ва кулоқларига билагузук, сирғалар тақишади. Ғарбий Осиё мамлакатларида анъанавий-миллий кийимлар шаҳар аҳолисида жуда кам сақланган, асосан замонавий Европа кийимлари кийилади. Анъанавий кийимларни кишлоқ ва тоғли жойларда кўпроқ кузатиш мумкин.

2. Анъанавий таомлари ва меҳмоннавозлик анъаналари.

Ғарбий Осиё халқларининг таомлари ҳам уларнинг табиий-географик шароити, тарихий хусусияти ва ҳўжалик фаолиятига қараб фарқланади. Тарихий-ижтимоий жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган Эрон, Туркия ва Афғонистон ўтроқ аҳолисининг этник ва диний муносабатларида ҳам анчагина умумийликлар мавжуд. Бу ҳолат уларнинг таомларида ҳам ўз ифодасини топган, Аммо ўтроқаҳоли билан кўчманчи ёки ярим кўчманчи аҳолининг таомлари бир-биридан фарқ қилади. Барча этносларнинг таомлари ниҳоятда ранг-баранг бўлса-да, деҳқонларнинг ҳар кунги овқати асосан нон, сабзавот ва сут маҳсулотларидан иборат. Нон маҳсулоти, масалан, турк деҳқонларида умумий таомнинг тўртдан уч қисмини ташкил қилади. Эрон ва Афғонистон деҳқон аҳолисининг ҳам асосий озиқ-овқати нондир. Афғонистоннинг айрим тоғли жойларида нонни буғдой, арпа, баъзан макка ёки сули ундан, қуритилган тут толқонидан пиширадилар.

Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, бутун Олд Осиё халқи таомининг умумий модели сифатида ўтроқ ҳам кўчма тур-муш тарзида яшовчи курдларнинг таоми намуна бўлиши мумкин.

Нон ёпилиши (ўтроқ аҳоли асосан тандирда, кўчманчи элатлар ўтга кўйилган тунука (сажда)) шаклига қараб фарқ қилади. Энг кенг тарқалган хамир таомлар учун турли ярим тайёр маҳсулотлар тайёрланади, айниқса, анъанавий угра (решта) кесилиб, офтобда қуритилиб, маҳсус халталарда ёки кўзада сақланган. Дон ёрмаси ёки ундан ҳар хил бўтқа (масалан, туркларда булғур, давма) ёки курдларда буғдой бўтқаси (савор, хариса, самани) кенг тарқалган. Бўтқани ёғ, гўшт, пиёз ва саримсоқ билан пиширадилар. Умуман ёрма анъанавий таомларнинг асосини ташкил қилади. Муқаддас дон ҳисобланган гуручдан икки хил палов пиширилади: қайнатилган сувга туз билан гуруч солиб, пишгандан кейин эритилган сариёғ солиб дамланади ёки совуқ сувга гуруч, туз ва ёғ қўшиб бирга қайнатилади. Гуруч пишиб чиққандан кейин пиширилган гўшт ёки товук, маҳсус тайёрланган саримсоқли гўшт, зиравор ва пиёз қайла кўшилади. Сут маҳсулотлари ҳам кўп истеъмол қилинади. Анъанавий гўштли таомлардан энг қадимийлари кўллама, тандир-кабоб ёки кўйикабоб (кўйни сўйиб териси билан кўрда

пишириш), чевирма кабоб, шиш кабоб, кийма кабоб, бурбел (кўй гўштини сув ва катик билан қайнатиш), ҳар турли қовурмалар. Суюқ овқатлардан бир неча хилдаги шўрва (туркча чўрбо, форсча обгўш) кенг тарқалган бўлиб, унга асосан нон тўғраб истеъмол қилинади. Турли сабзавотлар (помидор, бодринг, редиска, пиёз, саримсоқ, қалампир ва ҳоказо) хом ва пишган ҳолда, янги ва куруқ мевалар (олма, ўрик, нок, узум, анжир, шафтоли, хурмо ва ҳоказо) кўп истеъмол қилинади. Чой ва кофе асосий ичимлик ҳисобланади. Байрамларда дастурхонга турли ширинликлар (ҳолва, шакарли бодом, ёнғоқ ёки хурмоли печенье, ҳар хил мева мурабболари) қўйилади. Меҳмон кутганда дастурхонда нон сероб бўлиши шарт, акс ҳолда нон кам бўлса, меҳмонга ҳурматсизлик ҳисобланади. Соҳилларда, кўл ва дарё бўйларида яшайдиган аҳоли турли балиқдардан ҳар хил таомлар пиширадилар, денгиз тошбақаси ва унинг тухумини ҳам истеъмол қиладилар. Афғонлар маринка балиғини кўй ёғида сихда кабоб қилиб пишириб ейдилар, баъзан қовурғаларини ажратиб кўй гўшти, пиёз, тухум, ҳар хил емишли илдизлар билан аралаштириб таом тайёрлайдилар.

Кўчманчи ва ярим кўчманчи халқ таомлари ўтроқ аҳолиники билан асосан умумий характерга эга бўлса-да, уларнинг турмуш тарзига хос айрим хусусиятлари сақланган.

Масалан, Туркияда ва Эронда яшовчи кўчманчи ва ярим кўчманчи элатларнинг асосий таоми тунука товада юпка қилиб ачитилмай ёпилган нон, сут ва сут маҳсулотларидан, буғдой ёрмаси, арпа ёки сули уни қўшилган турли таомлар тайёрланади. Афғонларда ҳам энг асосий таом нон ва сут маҳсулотларидир. Чорвачилик билан шуғулланувчи аҳоли (жамшидлар, хазарийлар, балужийлар ва ҳ. к.) ёзда кўпроқ нон билан катик, қишда эса қуртни янчиб пиёз ва сариёғ қўшиб тайёрланган шўрвага нон тўғраб истеъмол қиладилар. Гўшти жуда кам истеъмол қиладилар. Араб кўчманчи аҳолиси (бадавийлар)ни боқадиган, иситадиган, кийинтирадиган ва даволайдиган ҳам туя. Улар кўй, эчки ҳам сақлайдилар. Сут ва сут маҳсулотлари, хурмо бадавийларнинг асосий таоми ҳисобланади. Атоқпи араб иқтисодчи олимларидан бири айтган экан: „*Араблар хурмо, нон, гуруч ва сут билан ҳаёт кечиради*“. Бадавийлар жазирама иссиқда тез бузиладиган сутдан катик, пишлок, қурт (жубия), сариёғ (сами, субда), айрон (хуайн) тайёрлайдилар. Буғдой ёрмасидан пиширилган қуюқ бўтқа (айш) уларнинг деярли ҳар кунги кечки таомидир. Нон (хубз) ва гўшт кам истеъмол қилинади, асосан байрам ёки тўйларда эчки ёки кўй сўйилади. Камбағал бадавийлар овқат етмаганлигидан чигиртка, калтакесак, илон, хатто тулки ва ҳар хил паррандаларни ҳам истеъмол қиладилар. Айниқса, чигирткалар кўпайиб кетганда уларни халталарга йиғиб, махсус кўрда ёки иссиқкулга босиб пиширадилар, баъзан ёғда қовуриб ҳам ейдилар. Чигирткалардан тайёрланган таом энг тансиқ ҳисобланади. Ўтроқ арабларнинг анъанавий таомлари, кўчманчи аҳолига яқин бўлса-да, нисбатан биров фарқ қилади. Дехқон (фаллох)нинг ҳар кунги таоми ўсимлик ва сут маҳсулотлари: нон, бедил ва катик. Нон ҳар бир оилада ҳафтада икки марта ёпилади. Кўпчилик

деҳқон ховлисида баландлиги 60 см ли гумбаз шаклида қурилган тандирда тахминан диаметри 30—35 см келадиган қалин нон ёпилади. Нонни буғдой, арпа, баъзан макка ёки оқ жўхори (дурра) унидан тайёрланади. Яманликлар хатто буғдой, дурра, арпа ва ясмик уни аралашмасидан зиравор қўшиб қора нон (кидам-ади) ёпадилар. Улар нонни муқаддас ҳисоблаб исроф қилишни катта гуноҳ деб биладилар. Суриялик, ливанлик, иорданлик ёки Саудия Арабистони аҳолиси бўтқани буғдой ёрмасидан, яманликлар дурра ёрмасидан қайнатиб, томда қуришиб бургул тайёрлаб олишади. Одатда бургул бўтқаси қайла, эритилган мол ёки ўсимлик ёғи ва қатиқ билан истеъмол қилинади. Араб деҳқонлари бадавийлардан ҳам камроқ гўшт истеъмол қиладилар. Гўштли таомлар асосан байрамларда, тантанали кунларда пиширилади. Бундай вақтда арабларнинг севимли таомларидан кубба (гўшт ёки балиқ билан зираворли пиширилган варақи), устига гўшт солинган бургул бўтқаси, ҳар хил кабоблар, палов (қайнатилган гуруч устига махсус тайёрланган майиз, қовурилган қўй гўшти билан дастурхонга тортилади), бараг-дўлма, сабзавотдан қийма солинган дўлма, гўшт, помидор ва бақлажон билан бамия ва зиравор солиб тайёрланадиган мараг, махаллиби, махши (қийма, гуруч, ҳар хил ўт ва зиравор билан пишириладиган майда қовоқ) ва бошқа таомлар дастурхонни безайди. Ёзда ва кузда араблар ҳар хил сабзавот (қовоқ, ловия, томат, бақлажон, бодринг, пиёз, саримсоқ, қалампир, исмалоқ, қарам қабилар), турли мева (хурмо, узум, ўрик, олхўри, анор, олма, анжир, бодом), қовун, тарвуз истеъмол қиладилар. Барча оилаларда хурмо энг асосий ва кундалик таом ҳисобланади. Ундан юзга яқин таом тайёрлаш мумкин. Кундалик овқатга қўшиладиган зайтун ҳам турли хилда тайёрланади. Зайтун ёғи арабларнинг фикрича, жуда фойдали ҳисобланади. Шунинг учун уни овқат билан ёки нон ботириб истеъмол қиладилар, баъзан ичилади ҳам. Сурия, Ироқ, Яман ва Саудия Арабистонида кунжут ва пахта ёғи ҳам истеъмол қилинади. Арабларда қаҳва, чой, хунайну кенг Гирқалган ичимликлардир. Араб меҳмондўстлигини ифодайдиган асосий ичимлик (қаҳва). Қаҳванинг энг олий нави пишириладиган Яманда қаҳва тайёрлаш ҳам катта санъат ҳисобланади. Узум шарбатини истеъмол қилиш қадимийлардан қолган бўлиб, хатто уни мадх этиш адабиётининг махсус жанри сифатида қабул қилинган.

3. Ғарбий Осиё халқларининг ижтимоий тузумида патриархал-феодал ва қисман қулдорлик муносабатлари сақланган, кўп мамлакатларда кўп укладли бозор муносабатлари кўртак отган бўлиб, у айрим мамлакатларда (Қувайт, Эрон, Исроил, Туркия ва Ливанда) анча ривожланган.

Тараққий қилган мамлакатларнинг қишлоқ аҳолиси орасида ҳозирги феодал-патриархал муносабатлар кучли, феодал ер-мулк шакллари, қабилавий уруғ жамоа муносабатлари ва ташкилотлари сақланган. Кўчманчи ва ярим кўчманчи элатларда хун олиш, қабилавий демократия, ўзаро ёрдам қаби ибтидоий жамоа тартиблари ҳалигача учрайди. Ўтроқ деҳқонлар бутун минтақада 60 % ни ташкил қилса, кўчманчи ва ярим кўчманчилар тахминан

10 % га яқин, айрим мамлакатларда ундан ҳам кўпроқ (Саудия Арабистонида 50 %, Афғонистонда 15 %). Шаҳар аҳолисининг социал тузилиши асосан хунармандлар, савдогарлар ва ишчиларидан иборат. Саноатда банд ишчиларнинг учдан икки қисми қўл меҳнати билан шуғулланади. Майда корхона ва дўкон эгалари кўпчиликни ташкил қилади. Бутун минтақада оила ва оилавий муносабатлар ижтимоий шароитга асосланган. Бой ва савдогарлар орасида *полигамия* (кўп хотинлик) сақланган, калин олиш кенг тарқалган. Ўтроқдехқон аҳолиси орасида *ортокузен* никоҳи, кўчманчи чорва оилаларда *эндогам* никоҳ ва *левират* сақланган. Асосан кичик *моногам* оила ҳукмрон, аммо аёлларнинг ҳукуки ҳар томонлама чекланган. Фақат йирик шаҳарлардагина ўқимишли оилаларда аёллар нисбатан эркин, замон талабларига мос муносабатда бўладилар. Исроилда, Туркия ва араб мамлакатларида, айниқса, Саудия Арабистонида бутун оилавий ҳаёт диний ақидаларга тўлиқ бўйсундирилган. Афғонистонда калин олиш жуда юқори бўлганлигидан бўйдоқ эркакларнинг сони кўп, кўпчилик оилаларда алмашув никоҳ, яъни қариндошлар калин тўламаслик учун келин бериб келин олиш кенг тарқалган, левират никоҳ ҳам сақланган. Катта патриархал типдаги оилаларда болалар отага, келин қайнотага сўзсиз бўйсунishi, ота-она танлаган киши билан турмуш қуриши шарт. Оилада ўғил туғилиши ноғора ёки милтиқовози билан эълон қилинади, катта тўйлар ўтказилади. Ўғил бола 4—7 ёшида суннат қилинади ва тантана билан нишонланади. Эронда ҳам ҳозирги оилавий турмуш масалалари давлат томонидан эркак ва аёллар ўртасида тенг ҳуқуқлилик қонунлаштирилган бўлса-да, патриархал муносабатлар ҳукмронлик қилмоқда. Фақат гилёнларда матриархал анъаналари анча сақланганлиги туфайли аёллар уйда бошлик, оилада эркин, эркаклар билан тенг ижтимоий ишларга тортилиб, уйда ва ташқарида эркин муомалада бўладилар. Сўнгги 80 йил ичида Туркия маънавий ва маданий ҳаётида катта ўзгаришлар юз берди. Ўтган асрнинг 20- йилларидаёқ **Мустафо Камол Отатурк** ислохотлари натижасида кўп хотинлилик ман қилинган, аёллар эркаклар билан бирга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эга бўлган, фуқаролик никоҳи қабул қилинган. Шаҳарларда аёллар қисман ишлаб чиқаришга жалб этилган, уларнинг давлат ишларида, ижтимоий, илмий ва маданият соҳаларида салмоғи ортган. Аммо қишлоқларда ҳозиргача феодал-патриархал муносабатлар чуқур илдиз олган. Қонунга биноан никоҳ ўғил болалар учун 18 ёш, қизларда 17 ёш бўлса-да, хали ҳам балоғатга етмаган ёшларни бир-бирига унаштириш ҳоллари мавжуд. Туркларда бир мақол бор: „*Қиз бола 15 ёшга кирганда эрга чиқиши, ё гўрга кириши шарт*“. Куёв ёки келин танлаш ота- она ихтиёрида, никоҳ фақат ота-она розилиги билан ўтказилади. Барча оилавий масалаларни оила боши — ота ҳал қилади. Ўғил туғилиши катта байрам (ўғил ҳолваси), унда қариндош ва қўшниларни чақириб ҳолва ва шарбат тайёрлаб меҳмон қиладилар. Дехқон болалари ёшликдан меҳнатга тортилади: қизлар 5—6 ёшлигидан уй ишлари ва бола боқиш билан банд, 6—8 ёшидан тўқишга ўргатилади, 13 ёшдан сув ташиш ва дала ишларига жалб этилади: ўғил болалар 8 ёшдан мол боқади, 12 ёшдан ер

хайдашни ўрганади. Ижтимоий турмушда ҳозир ҳам ўрта асрлардагидек бозор ва мачит, ҳаммом ва қаҳвахона муҳим аҳамиятга эга. Қишлоқларда Оарча муҳим масалаларни оқсоқоллар кенгаши, қишлоқ оқсоқоли — мухтор вакил ва имом ҳал қилади. Иқтисодий жиҳатдан нефть казиб олиш ҳисобига юксалган Саудия Арабистонида патриархал-феодал ва диний анъаналар ниҳоятда мустаҳкам сақланган. Кўчманчилар ва деҳқон аҳли ўз уруғ-аймоғини яхши билади. Энг нуфузли уруғ-аймоқлар бадавий қабилаларининг шайхларидан келиб чиққан, пайғамбар авлодидан чиққан шарифлар ва руҳонийлар, асли зодагонларни ташкил қилувчи ваҳобийлар юқори табақа вакиллари дир. Хунармандлар, *сулиба* ва *хитайли* номли овчилик ва хунармандчилик билан шуғулланувчи дайди қабилалар ва уларнинг авлодлари илгари кул бўлганлар. Бировга „хунарманд кули“ дейиш ҳақорат билан тенг. Ижтимоий муносабатларда, худо олдида ҳамма тенг ҳисобланади, ҳатто кишилар бир-бирига „биродар“ (аху, ахвон), деб мурожаат қиладилар. Подшога мурожаат қилинганда ҳам унинг буюк унвони тилга олинмайди, хизматчи раҳбарига „амаки“ дейди, ёши катта билан кўришилганда унинг пешанасини (ҳижозда кўлини) ўпади. Никоҳ, оила, мерос масалаларида кўчманчи қабилалар шариат билан бирга ибтидоий одат тартибларига ҳам риоя қилишади. Қабилалар хун олиш, қалин ҳажми, меҳмондўстлик ва бошқа урф-одат ва дастурлар билан ҳам бир-бирларидан фарқ қиладилар.

3. Оилавий маиший турмуш билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар. Диний байрамларда расмий равишда ҳокимлар халққа ош бериб пойга ташкил қилганлар. Аммо исломгача бўлган қадимий деҳқончилик ва чорва байрамларини нишонлаш, маҳаллий авлиёлар ибодати ва уларга сиғиниш, театр ва кино намоиши, кўшиқ айтиш, ракс тушиш ва мусиқа чалиш бутунлай ман қилинган. Кейинги ўн йилликларда диний қоидаларга риоя қилиш ниҳоятда кучайиб, ислом ақидаларига энг узоқ қишлоқ ва кўчманчи манзилгоҳларда ҳам катъий риоя қилинмоқда. Қалин (мағра) тўлаш, мерос ва бошқа никоҳ урф- одатларида аёлнинг ҳуқуқсизлиги очик намоиш бўлади. Мағра ниҳоятда баланд бўлганлигидан, масалан сурияликлар, одатда 35—40 ёшларда, яъни қалин пулини йиғиб бўлгандан кейин уйланадилар. Бадавлат оилаларда полигам, бойроқларида тўрттагача, ўртачасида иккита хотин олиш сақланган. Аёл ор-номуси қонун ва жамоатчиликтомонидан каттиқ кўриқланади. Уларни фақат уйда ёт эркакдан яшириб ичкари (махрам)да сақлабгина қолмай, балки ташқарига чиққанда чачвон (чашмбанд) ёпиниши талаб қилинади. Саудийлар „яхши оила“даги аёл зарурат бўлмаса уйдан чиқмаслиги керак, деб ҳисоблайдилар. Ўғил туғилиши ва суннат қилиш оила байрами сифатида тантанали нишонланади. Суннат бутун мусулмонларнинг умумий одати ҳисобланса-да, Ғарбий Арабистон бадавийларида ўтган асргача ибтидоий инициация (ўспиринларни вояга етган эркаклар қаторига ўтказиш) белгилари сақданиб қолган. Одат бўйича 16—17 яшар ўспиринни суннат қилганда (бу операция „ас-салх“, яъни „терини шилиш“ деб аталган) йигит бардош бериб чидам ила овоз

чиқармаса вояга етган эркак ҳисобланади, акс ҳолда унга кўрқоқ, уйлана олмайдиган номард сифатида қаралади. Никоҳ маросимида ҳам ибтидоий дастурлар сакданган. Масалан, куёв қалин тўлаб бўлгач, никоҳ ўқилгандан кейин бир ҳафта келиннинг ота-онаси уйда яшайди, сўнг қоронғи кечада келин билан куёв ўз уйига кўчиб ўтади. Дафн қилиш маросими умумий мусулмонча бўлса ҳам, худойи қаби маросимлар ўтказиш *тавхид* бўйича ман қилинган. Илгари исломгача ва дастлабки ислом даврида бутун кўчманчи арабларда охират тўғрисида деярли аниқ тасаввур бўлмаганлиги туфайли ўликни дафн қилиб (ерга кўмиб), қабри устига ҳеч қандай белги қўймаганлар. Маърака, ҳадим, худойи деган одатлар мутлақо бўлмаган. Ваҳхобийлар эса ўша қадимий одатни қайта тиклаганлар. Ислом ва шарият мурда билан йиғлаб видолашишни ҳам маъқулламайди. Йиғи ўрнига жаноза ўқиш, ўлим мусибатини матонат ва сабр-тоқат (ас-сабр) билан ўтказиш хайрхоҳлик, яхши фазилат ҳисобланади.

Ғарбий Осиё халқларининг ижтимоий турмушида жамоатчилик анъаналари бир қадар мустаҳкам сакданган. Уларнинг бутун ижтимоий ҳаёти жамоа тўпланадиган махсус майдонларда ёки ҳовлиларда, кўчаларда ва бозорларда ўтади. Эрон ва Туркияда ҳаммом, араб мамлакатларида қаҳвахона ўзига хос ижтимоий клуб вазифасини бажаради. Бу ерда эркаклар тўпланиб бўш вақтларини қаҳва, чой ичиб суҳбатда ўтказадилар. Маънавий маданиятида барча элатлар ўрта асрлар давомида шаклланиб келган араблар ва маҳаллий халқларнинг ўзаро таъсири остида умумий маданий анъаналарини ҳозиргача сақлаб келмоқда. Ғарбий осиеликларнинг кўпчилиги (турклар ва курдлардан ташқари) араб алифбосини қабул қилган, тилларида араб сўзларининг таъсири жуда кучли, ўқув тизими, адабиёт, тасвирий санъат ислом ғоялари ва ақидалари талабига мослашган. Аммо ҳар бир этнос ўзига хос жуда бой маданий анъанага эга, қадимий ажойиб адабиёт на санъатнинг турли жанрлари, архитектура ва бадиий ҳунармандчиликнинг гўзал ноёб намуналарининг ижодкоридир. Жаҳонга тарқалган „Минг бир кеча“ эртаклари, Хўжа Насриддин латифалари, Гўрўғли номи билан боғлиқ тарихий дostonлар, машҳур „Ўғузнама“ (XI—XII асрлар) ва насихатгўй донишманд Кўркуд ривоятлари, халқ бахши (ўзан)ларининг ажойиб санъати, шўх лапарлар (туркча мани), сатирик (тошлама) ва лирик (тюркю) ашулалар, эронликларнинг мисли йўқ классик поэзияси (Фирдавсий, Умар Хайём, Ҳофиз, Саъдий қаби буюк сиймоларнинг асарлари), афгонларнинг ҳарбий рақслари (атан) ва эронларнинг бой репертуарли халқтеатри, қадимий анъанага эга шарқ мусиқаси ва томошалари умуминсоният маданий хазинасининг дурдоналарига айланган. Халқижодида ранг-баранг жозибадор куй ва ўйинлар алоҳида ўринни эгаллайди. Буюк санъат намуналарига айланган қадимий анъаналарни ўзида мужассамлаштирган ўрта асрларда яратилган осмонўпар дабдабали кўшк ва саройлар, гўзал мачит ва мақбаралар, боғу чаманлар ҳозиргача кишини ҳайратда қолдиради. Буюк ҳунармандлар яратган турли нақшлар, заргар ва мисгарларнинг бетакрор безаклари ажойиб санъат намуналаридир.

Бутун Ғарбий Осиёда қадимий даврлардан барча халқ ва элатларнинг ижтимоий, социал, оилавий ва шахсий ҳаётида дин таъсири жуда кучли бўлиб, у халқ турмушининг ҳамма ҳужайраларига сингиб кетган. Минтақадаги деярли барча мамлакатларда (Кипр, Исроил ва Ливандан ташқари) *ислом дини* устувор ва ҳатто кўпчилигида *давлат дини* ҳисобланади. Масалан, Саудия Арабистони, Яман Араб Республикаси ва Мальдив Республикасида ислом 100%, Туркия, Оман, Қатар Эрон ва Афғонистонда—99%, Яманда—98%, Бирлашган Араб Амирликларида, Ироқ ва Баҳрайнда—96%, Қувайтда—95% ва Сурияда—85%ни ташкил қилади. Ислом мазҳабларидан *сунна* тарафдорлари араблар, турклар, афғонлар, ўзбеклар, туркманлар, қисман курд ва балужийлар, шиа мазҳабидагиларга бутун Эрон аҳолисининг 90%, жумладан, форслар, озарбайжонлар, курд ва балужийларнинг бир қисми киради. Суннийлар ичида ҳам айрим мазҳаблар мавжуд. Масалан, Туркия ва Афғонистонда *ханифийлар*, Иордания ва Яман Халқ Демократик Республикасида *шарийлар*, Саудия Арабистонида ваҳобий (ханбалӣ)лар ва ғарбий қисмида шофийлар, Бирлашган Араб Амирликларида моликийлар ва *ханбалӣ* (ваҳобий)лар, Қувайтда *моликийлар*. Ямандаги мусулмонларнинг 55% и, Ироқда~54% и, Баҳрайнда ярмидан камроқҳоли *шиа* мазҳабидадир. Бошқа мамлакатларда шиа мазҳаби турли номдаги тармоқларни ташкил қилади (Туркияда бектошийлар ёки али-илоҳлар мазҳаби, Сурияда нусайрилар, ёки друзлар ва исмоилийлар, Иорданияда —*имомийлар*, Саудия Арабистонида *имомийлар* ва *карматлар* ва хоказо). Ғарбий Осиёда мусулмонларнинг муқаддас бош зиёратгоҳлари жойлашган. (Саудия Арабистонида Макка ва Мадина, Ироқда Карбало ва Эн-Нажаф, Сурияда Дамашк, Эронда Машҳад). Насронийдини асосан Кипрда (аҳолининг 80 фоизи) ва Ливанда (тахминан 40 фоизи) бўлиб, қолган мамлакатларда озчиликни ташкил қилади (масалан, Сурияда 14 % аҳоли, Иордания 6 %, Қувайтда 5 %, Баҳрайн ва Ироқда 3 %, Туркия ва Эронда 1 %). Насроний динидагилар ҳам турли мазҳабларга бўлинган. Диний жиҳатдан энг мураккаб мамлакат Ливан. Бу ерда яшайдиган аҳолининг этник тузилиши анча яхлит (асосан араблар) бўлса-да, насронийлар ҳам (52 %) мусулмонлар ҳам (47 %) турли мазҳабларга бўлинган.

Фойдаланилган хорижий адабиётлар рўйхати

1. Lawrence Guy Straus., Berit Valentin Eriksen., Jon Erlandson., David R. Yesner. Humans at the End of the Ice Age: The Archaeology of the Pleistocene Holocene Transition. 1996. New York.
2. A. Robers. Evolution: The Human story. New York. 2011.
3. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечество М. 1980.
4. Борисковский П.И. Григорьев Г.П. Палеолит Африки. Ленинград. 1977.

5. Коробков И.И. Ранов В.А. Палеолит Ближнего и Среднего Востока . Ленинград 1978.
6. Борисковский П.И. Каменный век Южной и Юга – Восточная Азии Ленинград. 1971
7. Деревянко А.П. Каменный век Северной Восточной Центральной Азии. Новосибирск 1975
8. Елинек Я.; Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Артия Прага. 1982

Мустақил таълим мавзулари

1. Плейстоцен даври табиий шарт-шароитлари.
2. Ер шари тарихи, геологик даврлаштириш
3. Ер юзида вужудга келган музлик даврлари ва уларнинг ибтидоий одамлар ҳаётига таъсири.
4. Инсоният тарихини даврлаштириш муаммолари
5. Археологик даврлаштириш ва хронология
6. Археологик даврлаштиришда моддий манбаларнинг ўрни ва аҳамияти
7. Палеолит даври ва ибтидоий аждодларимиз ҳаёти Африка ва Евросиё китъаларидан топилган палеоантропологик топилмалар.

Глоссарий

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи
Плейстоцен	Pleistocene	Плейстоцен	(юнончада πλεῖστος) бундан 2,588 миллион йил аввал бошланиб 11,7 минг йил аввал тугаган геологик даврлардан бири.
Тўртламчи давр ёки антропоген даври	Quaternary period, or anthropogenic	Червертичный период или антропоген	Бундан 2,588 миллион йил аввал бошланиб ҳозирга қадар давом этмоқда.
Петрография	Petrography	Петрография	Бу геология фани бўлиб, у тоғ жинсларни ҳар томонлама

			ўрганади.
Геохронология	Geochronology	Геохронологи я	Ернинг ёшини йиллар билан ифодалаб бериш
Архей эраси	Archaea	Архей	Геологик даврлардан бири бўлиб, Бу эрада ерда хали хайвон организмлари кам ва ўсимлик организмлари бўлмаган
Кайнозой эраси	Cainozoe	Кайнозой	Учламчи ва тўртламчи даврлардан иборат.
Тўртламчи давр	Quaternary period	Червертичный период	Яъни инсоният пайдо бўлган давр антропоген даври деб ҳам юрителиди.
Плейстоцен	Pleistocene	Плейстоцен	Буюк музликлар мавжуд бўлган давр ҳисобланади

Кейслар банки

Кейс 1. Ер шарида ҳаётнинг пайдо бўлиши ва илк ибтидоий одамларнинг келиб чиқиши шарт-шароитлари

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Ерда ҳаёт қандай пайдо бўлган. Ер шари тарихи ҳақида маълумот келтириш
- Одамзоднинг хайвонот дунёсидан одамзод дунёсига қадам қўйишига сабаб бўлган омилларни изоҳланг

Назорат саволлари

1. Африка ва Евросиё қитъаларидан топилган палеоантропологик топилмалар

Тест саволлари

1. “Қадимги жамият” (1877) асари муаллифини топинг?

- *а) Л.Г.Морган
- в) Г.Спенсер
- с) Э.Тайлор
- д) Ш.Летурн

2. “Ўзбеклар номли монография” европанинг қайси мамлакатада яратилган?

- *а) Полшада
- в) Чехияда
- с) Словакияда
- д) Германияда

3. Жанубий – Шарқий Осиёдаги маро элати исломга эътиқод қилиб қайси мамлакатада яшайди?

- *а) Филиппин
- в) Индонезия
- с) Малайзия
- д) Таиланд

4. Қуёшпараст (зардуштий) ибрлар қайси мамлакатга мансуб?

- *а) Эрон
- в) Филиппин
- с) Ҳиндистон
- д) Непал

5. Дунёда энг кўп сонли ирқни кўрсатинг?

- *а) монголоидлар
- в) европеоидлар
- с) негроидлар
- д) австролоидлар

6. Дунёда қайси тил оиласи энг кўп аҳолини қамраб олган?

- *а) ҳинд – европа
- в) урал – олтой
- с) хитой – тибет
- д) семит – ҳамит

7. Этносларнинг яқинлашиб, ўзаро маданий таъсири қандай номланади?

- *а) консолидатсия
- в) ассимиляция
- с) аккомидатсия
- д) мигратсия

3-мавзу. ЖАНУБИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ ЭТНОЛОГИЯСИ.

Режа.

1. Жанубий Осиёнинг табиий иқлим шароити, географик тавсифи.
2. Этногенези ва этник тарихи.
3. Жанубий Осиё халқлари антропологик, лингвистик тавсифи.
4. Жанубий Осиё халқлари хўжалик-маданий классификацияси.

Жанубий Осиё табиий-географик ва тарихий-этнографик жихатдан анча мураккаб ва хилма-хил. 1985 йилги маълумотларга биноан, 4,5 млн. км² ҳудудда 860 млн.дан ортиқ аҳоли яшаган. Шулардан энг кўпи Ҳиндистонда (663 млн.), Покистонда (78,8 млн.), Бангладешда (88,5 млн.), Шри Ланка (15 млн.) ва Непалда (14 млн) истиқомат қилади. Энг кам аҳоли Бутанда (1,3 млн.) ва Мальдив Республикасида (150 мингга яқин) жойлашган. Бенгал бўғозидаги Андаман ва Никобар ороллари ҳам Жанубий Осиёга тегишли. Мазкур давлатлар жойлашган Ҳиндистон ярим ороли шимолида Ҳимолай-Ҳиндикуш тоғтизмаси билан ўралган, жанубда Ҳинд океани сувлари билан ювилган, ғарбий қисмида Декан ясси тоғлари Коикана водийси соҳили бўйига чўзилган, серсув Ҳинд ва Ганга дарёларидан пайдо бўлган серҳосил водийдан иборат ўзига хос табиий иқлимли ҳудудни ташкил қилади. атхиявар ярим оролидан Шимоли-шарқ томон чўзилган Аравалли тоғ тизмаларининг ғарбида жойлашган бепоен сувсиз Тор ёки Буюк Ҳинд саҳроси, Ражастон дашти ва Синд текисликлари ҳам ўзига хос табиат манзарасини яратган. Агар Ассам ва Ҳимолай тоғининг Жанубий этакларида жаҳоннинг энг сернам воҳаси жойлашган бўлса, ўша кенгликдаги Синд даштларида айрим йиллари бир томчи ҳам ёмғир ёғмайди. Аммо Брахмапутра, Ҳинд, Ганга каби буюк Осиё дарёлари билан бирга Жамна, Маханади, Кистна, Годовори номли йирик дарёларнинг оқиши бу ерда суғорма деҳқончилик хўжалиги учун қулай шароит туғдирган. Энг сийрак, намли тропик иқлимли районларда эса ҳар хил дарахтли ўрмонлар учрайди.

Жанубий Осиёнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси қадимий даврларда жуда бой бўлган, кенг ҳудудни субтропик ва тропик ўрмонлар, чангалзор тўқай (жунгли)лар эгаллаган. Аммо инсон фаолияти туфайли дарахтзор ўрмонлар камайиб кетган. Оқибатда турли-туман ўрмон ҳайвонлари сони ва тури қисқарган. Бу ерда ниҳоятда қимматбаҳо дарахт турлари, ҳар хил ҳайвонлар энди давлат томонидан муҳофаза қилинади. Шри Ланканинг ҳам табиати, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўзига хос. Ҳиндистон ярим оролидан кичкина (35 км) бўғоз билан ажралиб турган мазкур орол (65,5 минг км² майдонли)нинг бештдан тўрт қисмида унча баланд бўлмаган тоғлар мавжуд, иқлими экваториал муссонли.

Антропологик жихатдан жанубий осиеликлар асосан катта европоид иркига мансуб бўлиб, ўзига хос жанубий тармокни ташкил қилади. Улар учун қора кўнғироқ сочлар, кўй кўзлар, қирра бурун, анча чўзинчоқ юз характерли белгилардир. Бу ерда негроид ва монголоид ирқлари билан аралаш типларни, Шимол ва Шимоли-шарқда *монголоид*, Жанубий

Ҳиндистон ва Шри Ланкада *веддоид*, *дравид* ва ҳатто *австралоид-негритостипларини* ҳам учратиш мумкин.

Паст бўйли *пигмей* типдаги андаманликлар жисмоний тузилиши билан ажралиб туради. Умуман, ҳозирги этносларда *веддоид* белгилари сезиларли даражада.

Жануби Осиёнинг лингвистик тузилиши ниҳоятда мураккаб, бу ерда энг кўп тиллар, юзлаб шевалар учрайди. Кейинги классификацияга биноан Жанубий Осиёда 180 дан ортиқ тил туркуми, фақат Ҳиндистоннинг ўзида эса баъзи маълумотларга кўра 1652 тил ва шевалар мавжуд. Шулардан энг асосий *ҳиндарий* гуруҳи (637,5 млн.га яқин) бўлиб, кўп сонли этнослардан ҳиндистонликлар (180,4 млн.), бенгалликлар (69,6 млн.), маротхилар (51 млн.), гужаротлар (33,3млн.), ражастонликлар (14,3млн), синдхилар, шри ланкали сингаллар (10,5 млн.), непалликлар (10 млн.гаяқин) ваҳоказо. Қолган аҳоли бир неча миллион ёки юз мингли *дравид*, *тамил*, *мунда*, кам сонли *монкхмер* ва *тибет-бирма* тилларида сўзлайдиган халқлар эроний ва дарий тил вакиллари. Ҳиндистон Республикасида ҳинди, Покистонда *урду*, Бангладешда *бенгали*, Непалда *непали*, Шри Ланкада *сингали*, айрим штатларда мустақил шевалар, эроний тилларидан *пушту*, *балужий*, Кашмирда кўпчилик аҳоли *дарий тилида* сўзлашади, *инглиз тили* Ҳиндистон Республикасининг иккинчи расмий тилидир.

Тарихий-маданий тараққиёт нуқтаи назаридан Жанубий Осиёда анча ривожланган бозор муносабатлари даражасига кўтарилган миллатлар билан бир қаторда ҳали ибтидоий жамоа тузуми даражасида турган айрим дайди қабилаларни ҳам учратиш мумкин. Узоқ ўтмишда ва айниқса, ўрта асрларда юксак маданият яратган йирик этнослар билан ёнма-ён яшаётган, аммо маданий тараққиёт йўлига чиқа олмаган айрим қабилавий гуруҳлар аста-секин кўп сонли қўшни элатлар билан аралашиб ўз тили ва маданиятини йўқотиб, юқори поғонадаги маданиятни ва этносни қабул қилиш йўлида турибди. Ҳозирги Ҳиндистон ярим ороли ва Шри Ланка аҳолисининг этник қиёфаси асли турли-туман элатлар орасида бўлаётган *миграция*, *ассимиляция* ва *консолидация*, яъни майда этнослар билан йирик миллатлар яқинлашиб, аралашиб жараёнида турибди.

Мазкур жараёни тўғри тушуниш учун минтақанинг этник тарихини аниқлаб олиш зарур. Кейинги йилларда ўтказилган археологик тадқиқотлар шуни кўрсатдики, Жанубий Осиёда қадимий маданият мил. ав. III минг йилликларда пайдо бўлган. Фанда яқин даврларгача ҳинд халқларининг қадимги маданияти бўлмаган, уларга цивилизацияни Ҳинд-европа авлодлари Ғарбдан олиб келган, деган ғайриилмий фикрлар тарқалган эди. Мохенджодарода ва Хараппида қилинган кашфиётлар натижасида тўрт-беш минг йиллар муқаддам Европа қитъасида ҳали маданият бўлмаган бир даврда бу ерга *арий* қабилалари келгунига қадар Ҳинд ва Панжоб водийларида шаҳарлар қуриб яшаган юксак дехқончилик маданияти мавжудлиги исботланди. Хараппи маданиятини яратганларнинг этник турмуш шароити ҳали аниқланмаган бўлса-да, улар *дравид* тилида

сўзлашган, деб фараз қилмоқда. Антропологик жихатдан палеолит ва мезолит даврларида иждодлар *австролоид* (веддоид) типиди бўлган. Жанубий Осиёда гоминидлар топилмаган бўлса ҳам одам бир миллион йиллар муқаддам яшаганлиги аниқланган. Улар кенг ҳудудда дайди турмуш тарзида овчилик ва териб-термачилик билан кун кечирганлар. III—II минг йилликларда бу ерда *мунда* этник гуруҳлар пайдо бўлади ва юқорида тилга олинган юксак маданиятга асос солади. Дравид ва мунда қабилаларининг маҳаллий веддоидлар билан аралашмасидан ҳозирги жанубий Ҳинд *дравидоид* ирқий гуруҳи пайдо бўлади. Австролоид ва монголоид ирқига оид *мунда* қабилаларининг маҳаллий *веддоид* аҳоли билан ассимиляцияга кприши натижасида Марказий Ҳиндистоннинг *мунда* халқлари шаклланади. Мил.ав. II минг йилликнинг ўрталарида бу ерга Ўрта Осиё ва Эрон томондан жанубий европоид (арий) ирқидаги қабилаларнинг катта оқими босиб киради ва маҳаллий элатлар билан аралашиб кетади. Узоқ ўтмишдаги йўқолиб кетган аجدодларнинг хотираси фақат ўлик тиллар ёзуви — ведда ва санскритда ҳамда оғзаки ижодида сакланиб қолган, ҳолос.

Мил.ав. I минг йилликларда Шимолий Ҳиндистонда дастлаб бир неча қулдорлик давлатлари пайдо бўлган. III—II асрларда Маурия қулдорлик империяси бутун Ҳиндистонни бириктирган. Аммо, эрамизнинг I асрларида шимолий қисми Кушон империясига қарам бўлади. XI асрлардан бошлаб Шимолий Ҳиндистонга туркий қабилалар босиб кира бошлайди ва XIII аср бошларида Деҳли султонлигини ўрнатадилар.

Шимолий Ҳиндистон халқларининг этник тузилишига араб-мўғул истилоси, айниқса, XVI—XIX асрларда ҳукмронлик қилган, буюк аждодимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг авлодлари даврида кўчиб келган ҳар хил этнос вакиллари (форслар, ҳозирги ўзбеклар аждодлари тохарийлар, тожиклар, туркий халқлар) жиддий ўзгаришлар киритган эди. Шри Ланка оролида аҳоли мил.ав. I минг йиллик ўрталарида пайдо бўлган. Улар ҳиндарий тилларида сўзлашадиган ҳозирги *сингаллар* ва *тамилларнинг* авлодларидир. Тахминан ўша даврларда кўчиб кела бошлаган дравидлар маҳаллий веддалар билан аралашиб кетиб ҳозирги этносларга асос солган. Жанубий Осиёга мустамлакачилар — португаллар, голландликлар, инглизлар XV—XVI асрлардан бошлаб кела бошлайди. 200 йиллик мустамлакачилик маҳаллий халқларнинг этник тузилишига таъсир қилмаган бўлса-да, мустамлакачилар ўз ҳукмронлигини тўла ўрната билган, маъмурий-сиёсий жихатдан анча ўзгаришлар киритган, туб аҳолининг социал-иқтисодий ва маданий ҳаётида жуда фожиали салбий из қолдирган. Озодлик, мустақиллик учун кўтарилган кўп қўзғолонлар шафқатсизлик билан бостирилган. Фақат 1947 йилда ҳиндистонликларнинг қаҳрамонона озодлик кураши туфайли мустақиллик қўлга киритилган. Шри Ланка (илгариги Цейлон)ни XVI асрда Португалия босиб олган. XVII аср ўрталарида Голландия тасарруфига ўтган. XVIII аср охирларида эса Буюк Британия мустамлакасига айланган. 1948 йили Шри Ланка мустақилликка эришади, аммо иқтисодий ва қисман сиёсий жихатдан Англия таъсирида қолади.

Ҳар бир халқнинг шаклланиши жараёнида ўзига хос хусусиятлар пайдо бўлади, аммо муайян ҳудудда ва табиий-иқлимли шароитда узокдавр бирга яшаб келган турли халқ ва элатлар кўп асрлик иқтисодий ва маданий муносабатлар туфайли хўжалиги ва маданиятида умумий белгиларини ҳам шакллантириб келганлар. Шарқий Осиё аҳолисининг кўпчилиги (тахминан 80 %) қишлоқ хўжалигида банд. Масалан, Ҳиндистонда аҳолининг 70 % и қишлоқ хўжалиги билан шуғулланади. 20 % дан камроғи эса саноатда банд. Покистоннинг қишлоқ хўжалигида ўз кучи билан ишлайдиган аҳолининг 52 % и, Шри Ланкада 50 % и, Непалда эса 90 % и, Бангладешда 80 % и банд. Жанубий Осиё халқларининг хўжалик фаолияти даставвал сунъий суғориш деҳқончилигига асосланади. Улар ўз ерларини дарёлардан ариқ ва каналлар орқали, махсус кудуклар қазиб, чиғириқлар орқали суғорадилар. Деҳқончилик хўжаликлари асосан дарё ва денгиз соҳилларидаги серунум тупроқли ерларда, тоғли жойларнинг водийларида ва тоғ этакларида жойлашган. Ишлаб чиқариш қуруллари анча жўн бўлиб, оддий ёғочдан ишланган темир тишли ОМОЧ, мола, кетмон ва ўрокдан иборат, холос. Асосий қишлоқ хўжалик экинлари — буғдой, тарик, арпа, шоли, макка, дуккакли ва полиз, сабзавот ва мевалар, қалампир ва ҳар хил зиравор, ёғ (кандир, ер ёнғоғи (арахис), кунжут, сезам) ин техник экин (пахта, жут)лардир. Йирик плантация хўжаликларида чой, қахва, каучук, ҳар хил хурмо (пальма) дарахтлари экилади. Ерга ишлов беришда хўкиз ва зебу ҳайвонларидан фойдаланилади. Йиғим-терим ишлари фақат қўл меҳнатида бажарилади, яъни ҳосил асосан ўроқ поситасида ёки қўлда йиғилади, хирмон кўтариб оддий ёғоч (хода) ёки хўкиз (ё бошқа ҳайвон) билан бостирилиб янчилади, ёва (панжшоха) ёрдамида совурилади. Ҳиндистонда ҳосил йилига икки марта олинади. Шунинг учун қишлоқ хўжалик йили икки мавсумга ажраган: июнь-октябрь ойлари ёзги (ҳариф) ва октябрь-апрель қишки (раби), ҳариф мавсумида асосан шоли, сули, макка ва ҳоказо, раби мавсумида эса буғдой, арпа, дуккакли ва ёғ экинлари экилади.

Уй ҳайвонлари (йирик ва майда шохли мол) сақлашда Ҳиндистон жаҳонда биринчи ўринни эгаллайди. Бу ҳол мамлакат фаровонлиги билан боғлиқ эмас, балки диний эътиқод билан белгиланади. Чунки индуизм динида жониворларни ўлдириш гуноҳҳисобланганлиги туфайли молни сўйиш ман қилинган. Фақат мусулмон давлатлар Покистон ва Бангладешда мол гўшти ишлатилади. Махсус чорва хўжалиги Ғарбий Покистондаги кўчманчи аҳолида, Ҳиндистоннинг Майсара штатида мавжуд. Бу ерда асосан ҳайвон кучи сифатида ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун йирик шохли мол, эчки, қўй, чўчка, Покистоннинг ғарбий районларида эса туя ва от боқилади. Жанубий Осиёнинг айрим районларида оғир ишларда, масалан, ёғоч тайёрлашда, фил кучидан фойдаланилади. Ҳиндистоннинг шимолий ва марказий қисмида жойлашган, тоғ этакларида, Непал ва Шри Ланканинг жанубидаги тоғли жойларида примитив деҳқончилик билан бир қаторда чорвачилик, овчилик, дарё ва денгиз соҳилларида балиқчилик, ўрмон ва тўқайзорларда йиғим-теримчилик билан кун кечираётган хўжаликлар ҳам

кўп учрайди. Минтаканинг шимолий қисмида чой ва жут плантациялари ўтроқ, марказий воҳаларида пахта ва кўкнор, Жанубий Декон ва Шри Ланкада қаҳва, каучук ва кокос плантациялари муҳим соҳага айланган.

Бутун Жанубий Осиёда қадимдан ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Айниқса, турли нозик матолар тўқиш (машҳур кашмир рўмоллари, ҳинд тўқима маҳсулотлари), металл, ёғоч ва суякдан бадиий буюмлар яшаш, асл тош ва металлдан яратилган ажойиб безаклар, турли хилдаги ва ранг-баранг нақшли, ўймакорли маҳсулотлари ишлаб чиқариш анча ўсган эди. Аммо кўп йил давом этган инглиз мустамлакачилиги ҳунармандчиликка ҳам катта путур етказди. Жаҳонда ип газлама ишлаб чиқаришда биринчи ўринда турган мамлакатлардан ҳисобланган Ҳиндистон XIX асрлардаёқ Англия фабрикантиларининг маҳсулотлари билан мамлакатни тўлдириб ташланиши натижасида маҳаллий тўқимачилик инкирозга учраб, юз минглаб ҳинд тўқувчилари кундалик тирикчилигидан маҳрум бўлиб ўлимга ҳукм қилинган эдилар. Ўша давр солномаларида ёзилишича „*Бунга ўхшаш фалокатни савдо тарихида учратиш қийин. Ҳиндистон текисликлари ип газлама тўқимачилари суяклари билан тўлган*“. Аммо, шунга қарамай, на мустамлакачилик, на инглиз саноати экспансияси минг йиллик маҳаллий ҳунармандчилик анъаналарини бутунлай йўқотишга ожиз эди. Ҳиндистон мустақилликка эришиб Республика ташкил топгандан кейин бадиий ҳунармандчилик қайтадан раванқ топа бошлади ва миллий иқтисодиётнинг муҳим соҳасига айланди. Ҳукумат махсус ҳунармандчилик ишлари бўйича Бутун ҳинд бошқармасини ташкил этиб ҳунармандларни зарур хома-ашё билан таъминлаб, уларнинг маҳсулотларини сотишда катта ёрдам бермоқда.

Жанубий Осиё мамлакатлари мустақилликни қўлга киритганларидан кейин, қисқа муддат ичида мустамлакачилардан мерос қолган иқтисодиётни қайта қуриш ишида анча муваффақиятларга эришдилар. Масалан, Ҳиндистонда ўтказилган протекционизм ва иқтисодиётда давлат бошқарувининг турли шакллари кенгжорий қилиш (давлат секторини лицензиялаш, нарх-наво, экспорт, импорт ва ҳоказолар устида назорат ўрнатиш)да индустриаллаштириш йўли саноат ишлаб чиқаришининг ўсишига ёрдам берди. Афсуски ниҳоятда суғриволган тармоқлари, айниқса, саноат ўса бошлади. Аммо ижтимоий, социал ва оилавий-маиший турмушда қишлоқ хўжалигининг феодал-патриархал ва Кйстачилик муносабатлари ҳамон ҳукмронлик қилиб келмоқда.

Каста тузумини 1950 йили қабул қилинган Ҳиндистон Республикаси Конституцияси социал тенгсизлик ва зулм қилиш тартиб-қоидалари сифатида қаралган бўлса ҳам у ҳозиргача моҳиятини сақлаб қолган. Асли феодал ижтимоий муносабатларни ифодаловчи илк синфий жамиятда меҳнат глқсимоти негизида пайдо бўлган кастачилик эндогам ижтимоий гуруҳлар сифатида намоён бўлади. Йирик *эндогам* гуруҳлар ичида майда *экзогам* касталар ҳам мавжуд. Илгари каста эндогамияси тартибларини бузган кишилар қаттиқ жазоланган. Оилавий муносабатлар ҳам мазкур тизим тартибларига асосланган. Жанубий Осиё халқларининг оила ва никоҳ

муносабатлари диний эътиқодига қараб фарқ қилади. Мусулмонларнинг маиший-оилавий турмуши шариатга асосланган, индуистларники эса патриархалчиликни ёқлаб келган каста қоидаларига таянади. Яқин даврларгача эрта никоҳ тартиблари (никоҳлаш 2—4 ёшлигида, уйланиш маросими 6—8 ёшлигида) амалга оширилган. Кўп халқларда бева қолган аёл эри ёш ўлса ҳам иккинчи марта турмушга чиқишга ҳаққи йўқ. Айрим элатларда она уруғи муносабатларининг қолдиқлари сақланган. Масалан, Жанубий Ҳиндистондаги найри халқида мерос она томонидан белгиланади, аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуқда. Албатта мазкур тартиблар эркин бозор муносабатларининг таъсири остида аста-секин емирилиб борган. Ҳиндистоннинг асосий дини ҳисобланган *индуизм* тоифаларга бўлинишни, социал тенгсизликни муқаддаслаштиради. Олий даражадаги поғонани руҳоний брахманлар, феодал зодагонлар, ҳарбий саркардалар, амалдорлар ва савдогарлар эгаллайди. Энг кўп қисмини „соф“ каста деҳқонлар билан шаҳарликлар ташкил қилади. Энг пастки поғонани „нопок“ касбдаги кишилар — тери ошлайдиган ишчилар, кўнчилар, этикдўзлик (индуис динида хом терига кўлтегишиш ҳаром ҳисобланган), фаррошлар, кир ювувчилар, мурдашулар, ахлат ташувчи ва бошқа ифъяс ишдаги меҳнаткашлар эгаллайди. Ҳиндистоннинг янги Конституцияси қабул қилиниш арафасида „нопок“ касталарга оид кишиларнинг сони 50 млн.дан ортиқ бўлган. Ислом дини кастачилик тафовутларини инкор қилса ҳам каста табақалари ҳинд мусулмонлари орасида қисман сақланган.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. A. Robers. Evolution: The Human story. New York. 2011.
2. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечество М. 1980.
3. Борисковский П.И. Григорьев Г.П. Палеолит Африки. Ленинград. 1977.
4. Коробков И.И. Ранов В.А. Палеолит Ближнего и Среднего Востока . Ленинград 1978.
5. Борисковский П.И. Каменный век Южной и Юга – Восточная Азии Ленинград. 1971
6. Деревянко А.П. Каменный век Северной Восточной Центральной Азии. Новосибирск 1975
7. Елинек Я.; Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Артия Прага. 1982

Мустақил таълим мавзулари

1. Марказий ва Жанубий Африкадан топилган палеантропологик топилмалар.
2. Сўнгги йилларда талқин қилинаёиган янги антропогенез назариялар.

3. Иркларнинг вужудга келиши.
4. Дарвининг эволюцион назарияси.
5. Шарқий Африкадаги палеоантропологик топилмалар.

Глоссарий

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи
Питекантроп	Pithecanthrope	Питекантроп	археология фанида Ното erectus деб юритилади ва 1981 йилда голландиялик олим Э.Дюбуа томоиндан Индонезиянинг Ява оролидан топилган.
Австралопитеку с афаренсис	Australopithecus afarensis	Австралопитеку с афаренсис	бундан 4-2,5 миллион йил аввал Шарқий Африкада истиқомат этган.
Олдувей	Olduvai	Олдувей	Африка худудида аниқланган дастлабки тош даври маданияти.
Хомо сапиенс	Homo sapiens	Хомо сапиенс	Юқори палеолит даврида яшаган ибтидоий аждодимиз.
Номо ва унга тегишли дастлабки тошқуроллар	Homo and his early work tool	Номо и его ранние орудие труда	2.5 миллион йил аввал Шарқий Африка худудида пайдо бўлади.

Хомо Эргастер- Хомо Эректус	Homo ergaster— Homo erectus	Хомо Эргастер- Хомо Эректус	Ибтидоий аждодларимизнинг Африкадан Евроосиёга дастлабки миграциясини бошлаб берган
Селунгур	Selengur	Селунгур	Ўзбекистон тош даври ёдгорлиги
Кулбулоқ ёдгорлиги	Kulbulyak	Кулбуляк	Ўзбекистон тош даври ёдгорлиги

Кейслар банки

Кейс 1. Дастлабки гоминидларнинг пайдо бўлиши сабабларини кўрсатинг
Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Гоминидлар атамасига таъриф беринг. У қандай маънони англатади
- Ер юзида топилган дастлабки палеантропологик топилмалар ҳақида маълумот келтиринг ва қиёсий таҳлил қилинг

Назорат саволлари

1. Австролопитеклар ва уларнинг турмуш тарзи.
2. Австролопителар тўғрисидаги янги антропогенез назариялар.
3. Энг қадимги одамларнинг меҳнат фаолияти ва турмуш тарзи.
4. Homo sapiens нинг вужудга келган жойи ва вақти.
5. Замонавий одам ва эволюция.
6. Олдувай маданияти палеолитнинг қайси босқичига оид?
7. Палеоантропология нимани ўрганади?
8. Австролопитек сўзининг луғавий маъноси нима?
9. Радиокарбон усулида қанча қадимийликка эга бўлган ёдгорликларнинг даврини аниқлаш мумкин?
10. Оловни кашф этган қадимги гоминид номини кўрсатинг?
11. Икки томони ўткирланган қўл чопқиларини яшаши бошлаган гоминид ким?
12. Питекантроп ва Синантроп бугунги кунда фанда қандай ном билан юритилмоқда?

Тест саволлари

1. Этносларнинг кўп сонли миллат ёки халққа сингиб кетиши нима деб аталган?
*а) ассимиляция
в) консолидация
с) аккомидация
д) миграция
2. Кўп сонли бўлмаган айн этноси қайси мамлакатда яшайди?
*а) Япония
в) Хитой
с) Таиланд
д) Корея
3. европада яшовчи финн, венгр, эстон, саяам ва лопар этнослари қайси тилларда сўзлашадилар?
*а) урал тил оиласида
в) герман тилларида
с) роман тилида
д) славян тилларида
4. европада араб тилида қаерда сўзлашади?
*а) Малтада
в) Ситсилияда
с) Кипрда
д) Критда
5. Маълумки, дунёнинг айрим ўлкаларида ҳозирга қадар овчилик ва теримчилик билан шуғулланиб келадиган қабилалар мавжуд. Улардан Конго воҳасида яшайдиганини кўрсатинг.
*а) пигмейлар
в) бушменлар
с) ҳиндулар
д) веддлар
6. Жанубий Осиёда яшайдиган яқин-яқинларгача овчилик ва теримчилик билан шуғулланадиган қабилалар?
*а) веддалар
в) бушменлар
с) пигмейлар
д) ҳиндулар
7. Чўл, ярим саҳро овчи ва теримчиларидан бушменлар қаерда яшайди?

- *а) Африкада
- в) Австралияда
- с) Жанубий Осиёда
- д) тасманияда

8. Сибирлик балиқчилик билан хўжалик юритадиган қабилаларни кўрсатинг.

- *а) юкагирлар
- в) атапасклар
- с) алгонкинлар
- д) ботокуда

4-мавзу. Жанубий Осиё халқлари моддий ва маънавий маданияти. Режа.

1. Жанубий Осиё халқлари анъанавий уй-жойлари қурилиши, хусусиятлари.
2. Анъанавий кийим-кечак ва тақинчоқ ҳамда безаклар.
3. Анъанавий миллий таомлари.
4. Маънавий маданияти (диний муносабатлари, оилавий – никоҳ муносабатлари).

Ҳозиргача қишлоқларда уйлар касб ва табақаларга бўлинган ҳолда қурилган. Қишлоқ марказида жамоа кенгашининг уйи қад кўтаради, унда ҳар бир каста ўз худолари ва умумий худолар ҳайкалчаларини ўрнатиб ибодат ўтказадилар.

Ҳар бир оила турар жой, омборхона ва молхонадан иборат ҳовлига эга. Ҳовли уйларининг турлари ҳар хил бўлиб, улар лойдан, ёғочдан, тошдан, текис томли, ойнасиз қилиб қурилган. Айниқса, соҳилларда қад кўтарган шаҳарлар кўп қаватли чиройли мухташам бинолари билан ажралиб туради. Шаҳардаги ўзига тўқ саноат марказларининг теварак-атрофида минглаб тартибсиз тикланган ишчи бараклари ва кулбалари ҳам ниҳоятда катта ҳудудни эгаллайди.

Жанубий Осиё халқларининг кийимларини икки турга бўлиш мумкин: тикилган ва ўрама. Эркакларида дхоти деб аталган белдан боғланиб бут орасидан ўтказиб ўралган иштонга ўхшаш либос, аёлларда узун матодан бел ва оёқларини бекитиб турадиган ўралган кўйлакка ўхшаш кийимлар (сари) кенг тарқалган. Дхоти ва сари устидан калта камзул билан кўйлакча, аёллар кос]яа, қўшимча юбка еки шаровар кийишади. „Олий“ каста вакиллари ва кўпчилик шаҳар аҳли одатда кенг ва узун, деҳқонлар эса калта белбоғ шаклидаги дхоти киядилар. Бел ва оёқ ўралгандан қолган узун матонинг учи билан аёллар кўкрагини бекитадилар, баъзан бошларига рўмол қилиб ёпиниб юрадилар. Эркаклар бошига салла ўрайди, аёллар рўмол ёпинади ва ҳар хил безаклар тақади, атир-упалар билан ўзига пардоз беради. Кенг оммада жез ва кумушдан, бадавлат келинлар учун олтин ва қимматбаҳо тошлардан ишланган оёқ ва қўлларига тақиладиган билагузуклар, қишлоқларда жез, шиша ва суякдан, ҳатто айрим ўсимлик доналарини қуришиб тизма, мунчоқлар ва бошқа турли безаклар ясалади. Баъзи халқларда эркаклар ҳам ҳар хил безаклар тақади. Болаларга, ўспирин қизларга, келин-куёвларга тақиладиган кўпгина безаклар тумор сифатида тақилади. Айрим аёллар ўз безакларини бутун умр ечмайдилар.

Шарқий осиеликларнинг таомлари ҳам табақаланади. Кўпчилик аҳолининг ҳар кунги таоми ҳамир маҳсулотлари, айниқса, нон ва ҳар хил дондан пиширилган суюқ бўтқа, атала ёки шўрва, ўсимлик (арахис, кандир, кунжи ёки кокос) ёки зираворда тайёрланган ловия ва сабзавотдан иборат. Қатиқ, чой ва қаҳва асосий ичимлик ҳисобланади. Чойни асосан сут билан ширчай қилиб ичилади. Ҳиндистонда гўшт ва мол ёғи кам истеъмол

килинади. Диний акидалар асосида мол (сигир) гўштини истеъмол қилиш ман қилинган, сариёғ эритилган ҳолда ишлатилади. Кўп халқларда эркак ва аёллар алоҳида-алоҳида овқатланади. Одатда қишлоқ аҳолиси кунига икки марта, дала ишлари вақтида уч марта тановул қилади. Ҳиндиларда ошхона мукддас ҳисобланади. Овқатни қўл билан ейдилар, қозон-товолқлари асосан мисдан, тўйларда ишлатиладиган сопол идишлар эса фақат бир марта ишлатилиб, кейин ташлаб юборилади. Дон, сув ва сут-қатиклар учун сопол идишлардан фойдаланилади.

Унни одатда қўл тегирмонида, Ҳимолай этакларида сув тегирмонида чиқарилиб, буғдой, сули макка, арпа, баъзан гуруч унидан, Шимоли-шарқий Панжобда қорабуғдой (гречиха) унидан тандирда нон (лавад) ёпилади. Нон ёпилиш усулига қараб турлича аталади: чапати, пхулка, ротла, бхакри, ҳамда калин қилиб товада сариёғда қовуриладиган ёки юпқаси (Гужаратда) кхакра деб юритилади. Гуручдан тайёрланадиган таомлар энг сеvimли ва кенг тарқалган овқат ҳисобланади. Қандёки шинни ва ёнғоқ қўшилган ширгуруч байрамларда пишириладиган тансиқтаомдир. Покистон ва Шимолий Ҳиндистонда, айниқса, мусулмонлар орасида кенг тарқалган сеvimли таом палов (пулоу) ва шавла (бирёни). Ҳинд палови қўй гўшти, товук, балиқ, сабзи ва нўхатдан, ҳар хил зиравор қўшилиб пиширилади, гуручи алоҳида ёғда қовуриб олинади, шавласи эса аксинча гуручни ивитиб масаллиғи билан бирга дамланади. Шавлага одатда ёнғоқ, майиз, қовурилган пиёз қўшилади. Индуистлар, айниқса, *жайна* мазҳабидагилар фақат вегетериан таомларни истеъ-мол қиладилар. Ҳинд мусулмонлари чўчқа ва мол гўштини истеъмол қилмайди, асосан қўй гўшти ва парранда ишлатилади. Покистон, Шимолий Ҳиндистон ва Бангладешда ҳар хил гўштли таомлар, айниқса, қабоблар (сич қабоб, қуфта, шабдег) тайёрланади. Бенгаллар, тамил ва бошқа дравид халқларида балиқдан турли таомлар тайёрланади. Шри Ланкада ҳам балиқни ҳар хил туршак ва аччиқ зираворлар, пиёз ва саримсоқ билан пишириб истеъмол қиладилар, сингаллар ҳам гўштни (қўпроқ мол гўштини, камроқ қўй ва эчки гўштини) қовуриб, қайнатиб турли ўтлар, қалампир ва сирка билан истеъмол қиладилар. Шри Ланкада ҳам энг сеvimли таомлар гуручдан жекфрут меваси билан пиширилади. Товук гўшти ҳам энг обрўли таом ҳисобланади. Аммо барча гўшт, балиқ, товук ва сабзавотга гуруч қўшиб тортилади. Таомлар билан боғлиқ ҳар хил диний характердаги иримлар ҳам мавжуд. Жанубий Осиёда очлик ва қашшоқлик оқибатида ҳар хил касалликлар кўп тарқалган.

Шу ўринда айтиш лозимки Жанубий Осиё халқларида саводхонлик даражаси ниҳоятда паст. Масалан, ҳозир ҳам Покистонда 82 фоиз аҳоли саводсиз, 50 фоиз мактаб ёшидаги болалар ўқимайди. Бангладешда 80 фоиздан ортиқ киши ўқиш-ёзишни билмайди. Шунга қарамай Жанубий Осиё халқларининг яратган дабдабали гўзал монументал архитектура, декоратив ҳайкалтарошлик, моҳир ўймакорлик, тасвирий санъат каби санъат намуналари жаҳон маданиятига қўшилган улкан ҳиссасидир. Бу ерда ўзларининг қадимий ёзувлари асосида аниқ фанлар, фалсафа ва адабиёт яхши

ривожланган, ноёб халқоғзаки ижоди асарлари, театр, мусика ва хореография санъати юксак мавқега эга.

Узоқ асрлар давомида жапубий осиеликларнинг сиёсий хўжалик ва маданий яқин муносабатлари ўзига хос умумий маънавий маданиятни юзага келтирган, умумий халқ ижодиёти намуналари яратилган. Масалан, қадимий ҳиндиларнинг муқаддас ёзувлари, ведда гимнлари, буддизм адабиёти, „Махабхарата“ ва „Рамаяна“ каби эпик асарлар, ҳикоялар тўплами, эртаклари ва „Панчатантра“ масаллари, „Катакали“ номли театрлаштирилган томошалари, жозибадор куйлари ва хореографик рақслари бутун Шарқий Осиё халқларининг умумий маънавий бойликларидир. Уларнингқундаликҳаётини кўшиқва рақсиз тасаввур қилиш қийин. Барча байрамлар, маросимлар, тўйлар ва кўп меҳнат фаолияти куй, кўшиқва рақслар билан нишонланади, кўғирчоқтеатри, фокусчилар ва масхарабозлар ўз санъатларини намойиш қиладилар. Ҳозиргача ўрта асрларда яратилган мўъжизали Тожмаҳал макбараси, афсонавий нақшлар ва ҳайкалларга бой Банорас ибодатхоналари ва бошқа архитектура намуналари, Ажанта ғор ибодатхоналаридаги расмлар, турли ривоятларни акс эттирган ҳайкаллар ва ўйма нақшлар кишини ҳайратда қолдиради. Халқ табобати ва фармакологияси яратган даволаш усуллари ва дори-дармонлар, йогтаълимоти ва бошқа халқ ақл-заковати яратган ижобий тажрибалар жаҳонга машхур.

Жанубий Осиё халқларининг диний тасаввурлари турлича. Бу ерда энг йирик динлар индуизм, ислом ва буддизмдир. Масалан, Ҳиндистонда аҳолининг 83 фоизи индуистлар, 11 фоизи мусулмонлар, 3 фоизга яқини христианлар, 2 фоизи сикхалар, 1 фоиз буддистлар ва жайнистлар. Непал ахрлисининг ҳам кўпчилиги индуистлар (89 фоизи). Покистонда мусулмонлар бутун аҳолининг 97 фоизини, Бангладешда эса 80 фоизини, индуистлар 18 фоизини ташкил қилади. Шри Ланка аҳолисининг 66 фоизи буддистлар, 19 фоизи индуистлар, 8 фоизи христианлар ва 7 фоизи мусулмонлар. Энг қадимий арий қабилалари замонда пайдо бўлган индуизм дини *политеистик* характерга эга, унинг ҳозиргача машхур худоларидан Вишна ва Шивага сиғиниш бутун Жанубий Осиёда сақланган. Айрим қабилавий диний эътиқодлар ибтидоий элатларда сақланган бўлса-да, уларда йирик динлар (индуизм, буддизм, ислом, христианлик) таъсири анча кучли. Ҳиндистон — буддизмнинг ватани. У мил. ав. VI асрларда кулдорлик жамиятида кенг меҳнаткаш омманинг каста тузумига, шафқатсиз жабр-зулмга қарши тенглик ғоясини кўтариб чиққан диний эътиқод сифатида пайдо бўлган эди.

Буддизм кўшни мамлакатлар (айниқса, Непал ва Шри Ланка)га тез тарқалган, унга яқин *жайнизм* Ҳиндистоннинг марказий ва ғарбий худудларида ҳукмрон бўлган. Арий қабилаларининг пайдо бўлиши ва узоқ давр мобайнида уларнингдиний эътиқодлари маҳаллий ибодат ва эътиқодлар билан аралашиб индуизмни юзага келтирган эди. Индуизм таълимотида кўп худолик ва „абадул-абад“ яратилган каста тузумини илоҳийлаштирувчи

ғоялар ўз ифодасини тонгап Индуистлар ўз кастасига итоат қиладилар. Бу таълимот умумий тенгликни эълон қилган буддизмни ватанидан сиқиб чиқаради.

Ўрта асрларнинг охирлари (XVI—XVII асрлар)да индуизм элементлари, ислом ва бошқа динлар аралашмасидан якка худолик диний таълимот (сикхизм) юзага келади ва у асосан Панжобда ҳукмрон дин бўлиб танилади. Сикхалар касталик тартиби, дарвешлик ва худо тасвирларини инкор қиладилар.

Жаиубий Осиё халқдарининг этник қиёфасини сўнгги даврларгача қабилавий тузум тартибларини сақлаб келган элатларсиз тасаввур қилиш қийин. Улар ўзига хос маиший турмуш ва маданий хусусиятлари, ижтимоий тузум тартиблари ва ҳўжалик фаолиятини сақдаб келганлар. Бу этнослар энг кўп сонли санталлар (4,4 млн.киши), гондалар (2,7 млн.), мундадар (1,4 млн.) билан бирга бир неча минг кишилиқ майда гурухдар (Шимоли-шарқий Ҳиндистондаги *нега* ва *кхаси*, Жанубдаги *курумба*, *тўда*, *бадага*, *ченчу*, Бихар штатидаги *бхил*, Непалдаги *магара*, *гурунга*, Шри Ланкадаги *веддалар* кўшни ороллардаги *андаманлар* ва *никабўрлар*)дан иборат. Мазкур элатлар яқин даврларгача ибтидоий деҳқончилик, овчилик, териб-термачилик, балиқчилик билан шуғулланиб келганлар. Уруғ-жамоа деҳқончилиги билан

шуғулланувчи *нега*, *кхаси* қаби элатлар қабилаларга бириккан. Овчи-теримчи гурухлар ҳам қабилавий тузум тартибида муайян ҳудудларда дайдиб кун кечирганлар. Улар ҳар хил емишли ўсимлик ва илдизларни териб-термачлаганлар, майда ҳайвонларга ўқ-ёй ёки пуфак қурол билан (мудуварлар) ов қиладилар. Веддаларда ўзига хос 3- шаклидаги катта ўқ-ёй бўлган. Чорва, тўда, курумба қабилалари йирик шохли мол — қўтос ва қисман қўй боққанлар. Балиқ овида санчки ва найза ишлатилган. Ведда ва андамандаларда терим-термачилик билан аёллар ва болалар, овчилик ва асал йиғиш билан эркаклар шуғулланган.

Мазкур қабилаларнинг турур жойлари ҳар хил. Масалан, санталларнинг қишлоқлари бир неча уйдан то йирик кўп уйли маконлардан иборат бўлиб, аҳоли кўча бўйлаб бамбук ва буталардан тикланиб лой билан урилган уйларда истиқомат қилади. Уйлари ёғоч қаравот, сопол ва мис идишлар билан ихозланган. Кхасилар тош ва ёғочдан тикланган сомон томли кичкина қулбаларда яшайдилар. Тоғ этаклари ва водийларда жойлашган *нега* қабилалари теваараги деворлар билан ўралган тўп-тўп уйли қишлоқларда истиқомат қилади. Ўрмон веддалари »са омонат чайлалар тиклаганлар, андаманларда бутун уруғ гурухига мўлжалланган катта уйлар мавжуд. Барча қабилаларнинг қийимлари ҳиндиларникидан фарққилмайди, асосан эркаклари дхоти ва салла, аёллари сари қиядилар. Фақат тўда ўзига плаш шаклидаги қийим, веддалар илгари ёғоч пўстлогидан, ҳозир эса матодан этакча ёки юбка қиядилар.

Оила ва никоҳ муносабатлари ибтидоий тузумга асосланган, ёшларда *инициация* маросимлари, қабилаларда аждодлар ибодати сақланиб келмоқда. Арвоҳларга, шамол, момақалдирик, куёш, ой, қоя ва булоқларга сиғиниш,

айрим қабилаларда тотемистик тасаввурлар муҳим роль ўйнайди. Диний маросимларда, оилавий ва қабилавий байрамларда куй ва рақслар ижро этилади. Халқ оғзаки ижоди ҳам анча ривожланган.

Фойдаланилган хорижий адабиётлар

1. Lawrence Guy Straus., Berit Valentin Eriksen., Jon Erlandson., David R. Yesner. Humans at the End of the Ice Age: The Archaeology of the Pleistocene-Holocene Transition. 1996. New York.
2. Martin Hall, Stephen W. Silliman. Historical archaeology. UK. 2006.
3. A. Robers. Evolution: The Human story. New York. 2011.
4. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечество М. 1980.
5. Борисковский П.И. Григорьев Г.П. Палеолит Африки. Ленинград. 1977.
6. Коробков И.И. Ранов В.А. Палеолит Ближнего и Среднего Востока . Ленинград 1978.
7. Борисковский П.И. Каменный век Южной и Юга – Восточная Азии Ленинград. 1971
8. Деревянко А.П. Каменный век Северной Восточной Центральной Азии. Новосибирск 1975
9. Елинек Я.; Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Артия Прага. 1982

Мустақил таълим мавзулари

1. Шарқий Африкадаги палеоантропологик топилмалар.
2. Австролопитеклар ва уларнинг турмуш тарзи.
3. Австролопителар тўғрисидаги янги антропогенез назариялар.
4. Энг қадимги одамларнинг меҳнат фаолияти ва турмуш тарзи.
5. Homo sapiens нинг вужудга келган жойи ва вақти.

Глоссарий

Термин	Terminology		Ўзбек тилидаги шарҳи
Қадимги тош асри	Paleolith	Палеолит	Қадимги тош даври.
Зинжантроп	Zinjanthropus	Зинжантроп	Танзаниянинг Зинжи қишлоғидан топилган

			одам..
Питекантроп	Pithecanthrope	Питекантроп	(юнонча “pitekos” – маймун, “antropos” – одам) Индонезиянинг Ява оролидан топилган энг ыадимги одам.
Хомо сапиенс	Homo sapiens	Хомо сапиенс	Юкори палеолит даврида яшаган ибтидоий аждодимиз.
Хитой одами	Sinanthropus	Синантроп	Хитой одами.
Хомо Хабилис	“Homo habilis”	Хомо Хабилис	“ишбилармон одам”.
Хомо Эректус	Homo erectus	Хомо Эректус	тўғри тик юрувчи одам
Антропология	Anthropology	Антропология	Одамни ўрганувчи фан

Кейслар банки

Кейс 1. Нима сабабдан Африка инсоният бешиги сифатида эътироф этилади. ва сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Африка худудидаги дастлабки ибтидоий аждодларимизга оид топилмалар ва уларнинг тахлилини келтиринг.
- Нима сабабдан Африка инсоният бешиги сифатида эътироф этилиши сабабларини келтиринг

Назорат саволлари

1. Замонавий одам ва эволюция.
2. Олдувай маданияти.
3. Замонавий антропологик типларнинг тарқалиши.
4. Африка ва Евросиёпадан топилган антропологик топилмаланинг тахлили.
5. Australopithecus bahrelghazali хақида маълумот беринг.
6. Марказий ва Жанубий Африкадан топилган палеантропологик топилмалар.
7. Сўнгги йилларда талқин қилинаёйган янги антропогенез назариялар.
8. Homo antecessor хақида маълумот беринг.
9. Дарвининг эволюцион назарияси.
10. Шарқий Африкадаги палеоантропологик топилмалар.
11. Энг қадимги одамларнинг меҳнат фаолияти ва турмуш тарзи.

12. Homo erectus хақида маълумот беринг.
13. Замонавий антропологик типларнинг тарқалиши.
14. Африка ва Евросиёпадан топилган антропологик топилмаланинг таҳлили.

Тест саволлари

1. Этнологияда атама ва тушунчалар кўп. Қуйидагилардан қайси бири хотини вафот этганда унинг синглисига уйланиш ҳуқуқини англатган?
*а) сорорат
в) кросскузен
с) кувада
д) аванкулат
2. Онанинг ака-укаларини, жияни тарбиясига, тақдирига жавобгарлигига оид атамани аниқланг.
*а) аванкулат
в) кросскузен
с) сорорат
д) кувада
3. Матриархатдан патриархатга ўтиш даврига оид отанинг болага ҳуқуқини тасдиқлаш учун ўтказиладиган удум қандай номланган?
*а) кувада
в) кросскузен
с) сорорат
д) аванкулат
4. Бир қорин наридаги амакиваччалар орасидаги никоҳ қандай номланади?
*а) кросскузен
в) кувада
с) сорорат
д) аванкулат
5. Австралияликлар қўлга ўргатган ҳайвонни аниқланг.
*а) динго
б) кенгуру
с) коала
д) вомбата
6. Австралияликларни қарийб 200 йил аввал Жанубий Осиё веддоидлари билан алоқадорлиги фаразини баён этган олим ким?
*а) И.Симонов
в) Ж.Притчару
с) Э.Эйр
д) Н.Н.Миклухо-Маклай

5-мавзу. Жануби-Шарқий Осиё халклари этнологияси.

Режа.

1. Жанубий – Шарқий Осиё табиати ва иқлими.
2. Жанубий – Шарқий Осиё халклари этнологик тавсифи.
3. Жанубий-Шарқий Осиё халклари этногенези ва этник тарихи.
4. Анъанавий хўжалик турлари.

Евросиё китъасининг жануби-шарқий қисмидаги Ҳинди-хитой ярим оролида ва қўшни Малайя архипелаги оролларида ўзига хос маданиятга эга бўлган турли элатлар яшайди. Тахминан 4,6 млн. км² территорияда бир неча йирик мустақил давлатлар жойлашган. Унинг аҳолиси 324 млн.дан ортиқ. Энг катта ярим орол (жаҳонда майдони жиҳатдан учинчи ўринда) ҳисобланган Ҳинди-хитойдаги Вьетнам (53 млн.), Лаос (3,7 млн.), Камбоджа Халқ Республикаси (4,5 млн.), Бирма (32,6 млн.) ва Таиланд қироллиги (46 млн.) жойлашган. 15 мингдан ортиқ ороллардан ташкил топган Малайя архипелагида эса катта ҳудудни эгаллаган Индонезия (148 млн.) ва Филиппин (45 млн.) Республикалари, Малайзия Федерацияси (13,5 млн.), Сингапур Республикаси (2,4 млн.) каби давлатлар мавжуд.

Жануби-шарқий Осиёнинг материк ва орол қисмлари табиати ва иқлими жиҳатдан бироз фарқ қилади. Унинг кўп қисми намли тропик боғламадаги экваториал ва субэкваториал (муссон) иқлими, тоғлик қисми эса бироз қурғоқ иқлимдир. Континентал қисмида Меконга, Менама, Ировади, Солуэн каби дарёлар, оролларда жуда майда дарёлар, кўллар ва ботқоқликлар мавжуд. Кўп дарёлар, айниқса серсувли Меконга дарёси бир неча мамлакатларни босиб ўтган жуда кўп тармоқлари билан (узунлиги 4500 км) дсҳқончиликда ҳаёт манбаси бўлибгина қолмай, муҳим ўзаро алоқа йўли ва катта гидроэнергетика захирасига ҳам эга. Малайя архипелаги оролларида ҳам транспорт ва ирригацион аҳамиятга эга бўлган бир неча серсув дарёлар мавжуд. Регион кўпгина қазилма бойликларга эга: нефть, қўрғошин, вольфрам, хромит, уран ва бошқалар. Жануби-шарқий Осиё ҳозирги даврда хромит ва қўрғошин қазиб олишда жаҳонда пешқадамлардан ҳисобланади. Аммо ҳалигача кўп минерал бойликлар ўрганилмай ер бағрида хазина бўлиб сақланмоқда. Фақат Калимантан соҳилларида ва Суматрада эндиgina йирик нефть қудуқлари очилган. Вьетнамда катта кўмир кони топилиб ишга туша бошлади.

Ҳинди-хитой ва Малайя архипелаги жаҳонда энг кўп турли ўсимлик дунёсига эга. Масалан, биргина Калимантан оролида 11 мингдан ортиқ гуллайдиган ўсимлик турлари (қиёс қилиб олинганда бутун Африка китъасида атиги 13 минг тури бор) мавжуд. Абдий яшил ўрмонзор ва бутазорлар минтақанинг энг катта бойлигидир. Мангрово ўсимликларининг айрим турлари баландлиги 30 метргача етади, баъзи паст бўйли пальма дарахтлар узунлиги 5,5 метргача етадиган япроққа эга, айрим мана ўсимликларининг узунлиги эса 200—300 метр келади. Тропик хазонрезлик ўрмонлар ҳам анча ерни эгаллайди (айниқса, Бирма, Таиланд ва Ҳиндихитой

ярим оролининг шарқий қисми). Малайя архипелагининг шарқий оролларида эвкалипт ўрмонлари, айникса, бамбук кўп ўсади (бу ерда юзга яқин бамбук турлари маълум).

Бир вақтлар бутун Жануби-шарқий Осиё худудининг ярмидан кўп қисмини эгаллаган ўрмонзорларда қимматбаҳо дарахт турлари кўп ўсган (масалан, муҳим хўжалик аҳамиятига эга турларидан темир, қора, қизил, сандал, эбен, камфора, тик каби дарахтлар). Ҳозирги пайтга келиб бундай ўрмонлар анча камайиб қолган. Турли ўсимликларга бой ўрмонзорларда ўзига хос ҳайвонот дунёси ҳам яралган. Бу ерда сутэмизувчилардан маймунларнинг ҳар хил турлари (орангутан каби йирик одамсимон маймунлардан тортиб ярим маймун ҳисобланган иемург ва бошқа майда турлари кўп), қисман фил, йўлбарс, каркидон, тапир; ҳар хил илонлар, тошбақа, тимсоҳлар учрайди. Айникса, ранг-баранг қушлар ва капалакларнинг турлари кўп. Тинч ва Ҳинд океани сувлари билан ҳар томондан ювилиб турган Жануби-шарқий Осиё мамлакатларининг соҳил бўйлари ниҳоятда балиққа бой. Балиқ ва денгиз маҳсулотлари маҳаллий аҳолининг таомида муҳим ўринни эгаллайди. Табиийки, бундай ўлкалар қадимдан мустамлакачиларнинг диққатини доимо ўзига жалб қилиб келган. Жануби-шарқий Осиё мамлакатларини босиб олиб бойлик орттириш манбаига айлантиришни йирик давлатлар мустамлакачилари орзу қилиб келган. Оқибатда XVI—XIX асрлар мобайнида бутун минтақа йирик капиталистик мамлакатлар томонидан мустамлака қилинган.

Тарихий-географик жиҳатдан ҳам Жануби-шарқий Осиё ўзига хосдир. Ҳали тўлиқ ўрганилмаган бўлса-да, мезолит давридаёқ бу ерда муайян маданий бирлик пайдо бўлган. Ўтказилган тадқиқотлардан маълум бўлдики, Таиланднинг тоғ водийлари (арвоҳлар ғори)да мил.ав. VIII—IX минг йилликларда илк деҳқончилик хўжалиги бўлганлиги аниқланди. Одамлар тоғ водийларини, денгиз соҳилларидаги текисликни шоликорлик деҳқончилиги учун қулай билиб, у ерларни эгаллай бошлаганлар. Бундай хўжаликлар дастлаб неолит давридаёқ қитъанинг шарқий қисмида пайдо бўлади, биринчи марта шоликорлик маданияти қитъада *тай австронезия* халқлари томонидан эгалланган ва қўшни ўлкаларга ҳам тарқалган. Суғоришга асосланган қўшли омов деҳқончилиги эрамининг бошларига келиб бутун минтақада тарқалган. Бронзатишли омов асли донгшон номли маданият (мил. ав. VII—VIII асрлар) обидаларида топилган. Ҳозирги моддий ва маънавий маданият хусусиятлари ҳам ўша даврлардан шакллана бошлаган ва ҳозиргача ўз хусусиятларини асосан сақлаб қолган.

Антропологик жиҳатдан Жануби-шарқий Осиё халқларининг деярли ҳаммаси монголоид типдаги Жанубий Осиё кичик ирқига оид. Палеоантропологик маълумотларга қараганда палеолит ва мезолит даврларида маҳаллий аҳолининг бир қисми австролоид гуруҳини ташкил қилган ёки ўзига хос аралашма типидан иборат бўлган. Шунинг учун ҳам ҳозиргача Жануби-шарқий Осиё аҳолисининг этник қиёфаси анча мураккаб. Қитъа қисмида яшовчи энг катта этнос — *вьетнамлик* (вьет)лар 40 млндан

ортиқ кишидан иборат. Тили ва маданияти жиҳатидан уларга яқин бўлган халқлар республиканинг турли воҳаларида жойлашган. Вьетларнинг ғарби, бутун Ҳинди- хитой ярим оролида тай тилида сўзлашадиган халқларининг катта гуруҳи яшайди. Шулардан энг кўп сонлилари *кхонتانлар* ёки Таиланд *сиамлари* (21 млн.), *лао* (лаослик) ва *шан* (бирмалик) халқлардир. Вьетлар ва тайларга ирқий, хўжалик ва маданий белгилари билан (тахминан 1 млн. киши) *мяо-яо* гуруҳига оид халқлар яқин туради. Буларнинг ҳаммаси лингвистик жиҳатдан *мон-кхмер* тил оиласига киради. Асли кхмер тилларида Камбоджанинг туб аҳолиси, Вьетнам, Лаос ва Таиланд *кхмерлари*, Бирма ва қисман Таиландда яшовчи *мон* (талаин)лар, Малаккадаги *сенон* ва *семанглар* сўзлашади. Хитой-тибет тил оиласига оид катта тил гуруҳининг вакиллари дан бирмаликлар (23 млн.) ва уларга яқин *корен*, *кая*, *качин* ва бошқа халқлардир. Махсус адабиётда австронезия ёки малайя-полинезия тил оиласига киритилган австросиё тил гуруҳига энг кўп миллатли Индонезия халқлари киритилган. Сўнгги лингвистик маълумотларга қараганда бу ерда 300 дан ортиқ тиллар ва 1000 га яқин шевалар мавжуд бўлиб, шуларнинг 96 фоизи австронезия тил оиласига тегишли. Яваликлар (60 млн.) *сундлар*, *мадурлар*, *миненгкабау*, *буги*, *макасара*, филиппинлардан *тагал*, *илок*, *билок*, *исайя* қабилар ҳам шу тил оиласи вакиллари дир. Тил ва миллатларнинг шаклланиш жараёни муштамлақачилик даврида бир оз сустлашган бўлса-да, аммо ҳар ҳолда давом қилиб келган. Фақат XX асрнинг 40—50-йилларидан бошлаб, Жануби-шарқий Осиё мамлакатларидан кўпчилиги муштақилликка эришгандан сўнг бу жараён анча кучайди. Йирик миллатлар шакллана бошлаб ҳозирги этник қиёфа пайдо бўлди. Минтақанинг туб аҳолисидан ташқари келгинди халқлар ҳам анчагина қисмини ташкил этади. Масалан, турли мамлакатлардан келиб жойлашиб қолган хитойлар (14 млн.га I (Сингалликлар ва бошқа ҳиндарий халқлар, бутун минтақадаги мамлакатларда тарқоқ ҳолда ўрнашган 1,2 млн.дан ортиқ Малайзия, Бирма ва сингапурликлар ва бошқалар. Бу ерларга I иропалилар жуда кам даражада кириб келганлар.

Қадимий тарихий даврларда Осиё қитъаси Австралия билан бириккан бўлиб бешинчи қитъага одам ўша табиий кўприк орқали кўчиб тарқаган. Маҳаллий халқларнинг антропогенези ҳам узок ўтмишдаги этник гуруҳларнинг миграцияси билан бевосита боғлиқ дир. Ҳинди-хитой ярим оролида қадимий даврларда ҳозирга нисбатан *мон-кхмер* тилида сўзлашадиган қабилалар кўпроқ бўлган. Индонезия ва Филиппин оролларида негро-австролоид халқлар жойлашган бўлиб папуас ва меланезия типлари билан чатишиб кетган.

Эрамининг бошларида Шимолий ва Шарқий томондан кўплаб кела бошлаган монголоид элатлар мон-кхмерларни сиқиб чиқара бошлайди ва ҳозирги *вьет*, *тай*, *лао* ва *бирма* тилларига асос солади. Ўз навбатида, Малакка ва Индонезия ороллариининг абориген аҳолисини қитъадан бир неча тўлқинда кўчиб келган монголоид аралаш қабилалар соҳиллардан ички ўрмонзорларга кўчишга мажбур қилган. Ява ва Суматра ороллари

эрамизнинг бошларида Жанубий Осиёдан келиб жойлашган келгиндилар маҳаллий халқдарнинг сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим роль ўйнаган эди. Улар индуизм ва буддизм динлари, ёзув ва бошқа маданий анъаналарнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган. Ўша даврлардаёқ бу ерда дастлабки давлатлар пайдо бўлади, бу давлатлар ўрта асрларга келиб анча тараққий этади ва деҳқончилик, савдо, ҳунармандчилик, фан ва санъат анча ривожланади. VII— VIII ва айниқса, XГ/асрларда Индонезия ва Малайзияга қисман Филиппинга (моро халқига), Вьетнам ва Камбоджа (тямлар)га ислом дини тарқала бошлаган. XVI асрдан бошлаб Ҳинди-хитойга дастлаб португалияликлар, кейин голландлар ва инглизлар келади. XIX асрда Индонезиянинг кўп қисми Голландиянинг мустамлакасига айланади: Малакка, Бирма, Калимантаннинг Шимолий қисмини Англия; Вьетнам, Кампучия, Лаосни эса Франция босиб олади. Мустамлакачилик даврида миссионерлар христиан динини ўрнатишга интилиб Филиппин оролларида маълум даражада муваффақият ҳам қозонганлар.

Жануби-шарқий Осиёнинг серунум тупроғи, намли ва иссиқ иқлими қадимий даврлардан деҳқончилик хўжалигини, айниқса, шоликорлиқнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган. Юқорида қайд қилинганидек, шоликорлик бу ерда неолит даврида пайдо бўлиб, дастлаб уни тай ва австронезия халқлари эгаллаган. Энди суғорма омов деҳқончилиги Жануби-шарқий Осиё аҳолисининг асосий машғулооти бўлиб, улар кўп жойда йилига икки марта ҳосил оладилар. Улар шолидан ташқари дуккакли ва илдизмевали экинлар, макка, боғдорчилик ва сабзавот экинлар етиштирадилар. Техник экинлардан каучук ва кофе дарахтлари, кокос пальмаси ҳам экилади. Ишлаб чиқариш куроллари деярли бир хил: оддий ёғоч омов ва тишли мола билан ерга ишлов берадилар, ҳайдалган ерга ёғоч билан ковлаб уруғ соладилар ёки тайёр кўчат экилади, ҳосилни ўроқ ёки пичоқбилан ўриб, хирмонни таёқбилан ёки молга бостириб янчадилар. Асосий экинлардан, масалан, Вьетнамда, шоли, макка, каучук дарахти, илдизмевали экинлар, чой ва пахта экилади. Лаосда қизил шиллиқ шоли, боғдорчилик, сабзавотчилик, қисман чорвачилик ва балиқчилик ривожтопган. Бирмада полиз экинлари, боғдорчилик қишлоқ хўжалигининг асосини ташкил қилади, шолидан ташқари баъзи жойларда чой, кофе дарахти, шакарқамиш, кокос пальмаси ва банан экилади. Камбоджада шоликорлик билан балиқчилик муҳим соҳа бўлса-да, каучук каби қимматбаҳо дарахтлар ҳам етиштирилади. Индонезия ва Филиппинда шоли, макка, ловия, балиқ, сабзавот, мева, шакарқамиш, кофе каби экинлар кенг тарқалган. Оролларида балиқчилик муҳим роль ўйнайди. Гуруч, балиқ, сабзавот, мева, ўсимлик ёғи каби маҳсулотлар бутун маҳаллий аҳолининг тирикчилигидир. Гўшткам, асосан байрамларда истеъмол қилинади, кўпроқ парраида, номусулмон аҳоли эса чўчқа гўштини истеъмол қилади. Кўп жойларда чопки деҳқончилиги ҳозиргача сақланиб келмоқда. Жанубий Осиёдаги сингари бу ерда ҳам ўрмон ва бутазорларни чопиб, қуригандан кейин қуйдириб қулига уруғ сепадилар. Уруғни чопки ёки таёқ билан ковлаб кўмилган, баъзи қабилалар эса (Калимантандаги даяклар ва бошқалар)

Чукурчаларга ташлаб кетаверганлар. Шундан сўнг бу экинга бошқа ҳеч қандай ишлов берилмаган, оқибатда жуда паст ҳосил олинган. Куйдирилиб экиладиган далалар икки-уч йилдан сўнгянгиланган. Улар қўшимча овчилик, балиқчилик теримчилик билан ҳам шуғулланганлар. Айникса, илон анча даромад келтирган. Илонни тутиб, терисини ишлаб қимматбаҳога сотганлар. Уй ҳунаромандчилиги ҳам уларга қўшимча даромад манбаи бўлган. XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошларида кўп оролларнинг ботқоқ ва тоғли жойларида дайди овчи ва теримчи гуруҳлар яшаган. Малаккадаги *семанги* ва *сенонлар*, Цуматрадаги *кубу* ва қисман *сакая*, Калимантандаги *пунан* ва *вукитлар*, Филиппиндаги *аэта* ва бошқа қабилаларнинг асосий тирикчилиги тропик ўрмонлардаги емишли ўсимликларни териб-термачлаб, майда ҳайвонларни овлашдан пборат бўлган. Ниҳоятда оғир шароитда яшаган дайди қабилалар сийрак емишли ўсимлик ва илдизмевалар ва бошқа турли озиқ-овқат ахтариб доимо ҳаракатда бўлганлар. Ҳар бир гуруҳ муайян ҳудудга қўчиб юрган. Улар овчилик ва термачиликдан ташқари уй-рўзгор буюмлари, оддий курол, безаклар, чипта ва бўйра ишлаб чиқариш билан ҳам шуғулланганлар. Металлни ва кулолчиликни билмаганлар, аммо қўшни халқлардан савдо-сотиқорқали олганлар. Савдо-сотик „гунг“ ҳолатда ўтказилган, яъни дайди қабилалар ўз маҳсулотларини муайян жойга қўйиб кетган, карама-қарши гуруҳ келиб, зарурини олиб ўрнига ўз маҳсулотини қолдирган. Ҳозир бундай қабилалар кам сакданган, анча қисми ўтроқ турмуш тарзига ўтиб, чопқи деҳқончилиги билан шуғуллана бошлаган. Жануби-шарқий Осиё халқларининг мустақилликка эришиши уларнинг хўжалик фаолиятида ҳам анча эркинлик туғдирди. Сўнгги йилларда ўтказилган бир неча аграр ислохотлар ва бошқа тадбирлар қишлоқхўжалиги ривожини таъмин этди. Айникса, Вьетнам, Лаос ва Бирмада ўтказилган аграр тадбирлар ҳосилдорликни бир неча бараварга кўпайишига сабаб бўлди. Бугунги кунда ҳам ушбу минтақа жаҳондаги плантация хўжаликнинг энг ривожланган районларидан бири ҳисобланади. Бу ерда дунёда тайёрланадиган кокос ёнғоғининг ярмм, копранинг 70 фоиз, натурал каучукнинг деярли ўндан тўққиз қисми ишлаб чиқарилади. Каучук асосан Малайзия ва Индонезияда етиштирилади. Жаҳон бозорида ёғ пальмаси, шакарқамиш, чой, кофе, ҳар хил зираворлар муҳим аҳамиятга эга. Аҳолининг кўп қисми плантация хўжаликларида банд, улар давлатга катта даромад келтиради. Экспорт маҳсулотлари йирик плантациялардан ташқари майда хўжаликларда ҳам етиштирилади. Масалан, Малайзияда ишлаб чиқариладиган каучукнинг 50 фоизини, Индонезияда 70 фоиздан ортиғини майда деҳқон хўжаликлари етиштириб беради. Яйловлар етишмаслиги туфайли Жануби-шарқий Осиёда чорвачилик суст ривожланган. Аммо балиқчилик, денгиз хўжалиги ҳозиргача муҳим соҳа ҳисобланади. Ушбу мамлакатларда ўрмончилик катта даромад берадиган хўжалик тармоқларидан бири. Масалан, Бирма ва Филиппин экспорт даромадининг тўртдан бир қисмини ёғоч маҳсулоти эгаллайди. Кесем ёдгорлигининг даврий санаси 382-207 минг йилларни ташкил этади.

Фойдаланилган хорижий адабиётлар рўйхати

1. Potts.D.T. A companion to the archaeology of the ancient Near East. West Sussex, PO19 8SQ, UK.
2. Lawrence Guy Straus., Berit Valentin Eriksen., Jon Erlandson., David R. Yesner. Humans at the End of the Ice Age: The Archaeology of the PleistoceneHolocene Transition. 1996. New York.
3. Martin Hall, Stephen W. Silliman. Historical archaeology. UK. 2006.
4. A. Robers. Evolution: The Human story. New York. 2011.
5. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечество М. 1980.
6. Борисковский П.И. Каменный век Южной и Юга – Восточная Азии Ленинград. 1971
7. Елинек Я.; Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Артия Прага. 1982

Мустақил таълим мавзулари

1. Яқин ва Ўрта Шарқ худудининг қадимги даврдаги табиий шарт-шароитлари.
2. Яқин ва Ўрта Шарқ худудида инсониятнинг пайдо бўлиши.
3. Яқин ва Ўрта Шарқ худудида ўтказилган археологик тадқиқотлар тарихи.
4. Ибтидоий одамларнинг Европа қитъасига тарқалиш жараёнида Яқин Шарқ минтақасининг аҳамияти.

Глоссарий

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи
Ўрта Шарқ атамаси	Near East	Ближний Восток	-(инглиз тилида Middle East) Британиянинг Ҳиндистон ишлари бўйича кўмитаси томонидан 1850 йилда қўлланилган.
Эль-Маслук ёдгорлиги	Monument El Masluk	Памятник Эль-Маслук	1969 йилда Колумбия университети археологлари томонидан Ливаннинг шимолий қисмида топиб ўрганилган.
Убейдия	Ubaid	Убейдия	(плейстоцен даври археологик ёдгорлиги ҳисобланади)
Табун ғори	Tabun Cave	Пещера Табун	Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган археологик ёдгорлик.

Кебара ғори	Cave Kebara	Пещера Кебара	ўрта тош даврига оид бўлиб, Исроилдаги Кармел тоғида жойлашган. Бундан 60-48 минг аввал ушбу ғор макони аجدодларимиз томонидан ўзлаштирилган
Схул ғор макони	Cave Es Skhul	Пещера Схул	палеолит даври ёдгорлиги хисобланиб, Исроил ҳудудида жойлашган.
Кафзех	Monument Kafzeh	Памятник Кафзех	палеолит даври ёдгорлиги хисобланиб, Исроил ҳудудида жойлашган.
Дарраи - Кур	Darrai -Kur	Дарраи - Кур	Афғонистон ҳудудида жойлашган тош даври ёдгорлиги.

Кейслар банки

Кейс 1. Нима сабабдан дастлабки аجدодларимиз Африкадан Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудида орқали ер юзининг бошқа ҳудудларига миграция қилишган ва сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Африка ҳудудида ва Яқин ҳамда Ўрта Шарқ палеолит даври иқлим, шарт-шароитлари ҳақида маълумот келтириш ва уларнинг таҳлил қилиш.
- Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудидаги энг қадимги тош даври ёдгорликлари ва топилмалари

Назорат саволлари

1. Фаластин, Сурия, Ливан, Туркия, Ироқ, Эрон, Афғонистон палеолит даври ёдгорликлари
2. Убейдия ва Гешер-Бенот-Яков ёдгорликлари ҳақида маълумот беринг
3. Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудида ўтказилган геоморфологик ва стратиграфик тадқиқотлар
4. Эль-Маслук ёдгорлиги ҳақида маълумот беринг
5. Кебара ғор макони ҳақида маълумот беринг
6. Табун ёдгорлиги ҳақида маълумот беринг

Тест саволлари

1. Австралияликларни мустақил ирқ деган хулосага келган олимни кўрсатинг.

- *а) Н.Н.Миклухо-Маклай
- в) Ж.Притчард
- с) Э.Эйр
- д) И.Симонов

2. Австралияга аҳоли Жанубий-Шарқий Осиёдан қачон келиб жойлашган?
*а) сўнгги палеолит
в) ўрта палеолит
с) илк палеолит
д) мезолит
3. Австралияликлар атиги 300 минг киши бўлиб, европаликлар келгунига қадар нечта тил туркумида сўзлашган?
*а) 6 та
в) 5 та
с) 4 та
д) 7 та
4. Австралияликлар ва тасманияликлар европаликлар келиши арафасида нима билан шуғулланганлар?
*а) теримчилик, овчилик
в) чорвачилик
с) балиқчилик
д) деҳқончилик
5. Австралияликлардан аранда тилида қанча аҳоли сўзлашганини аниқланг.
*а) 10 мин
в) 11 мин
с) 12 мин
д) 15 мин
6. Австралияликлар қушларни овлашда қўллаган асосий қурол нима?
*а) бумеранг
в) ўқ-ёй
с) найза
д) нола-нола
7. Австралияликлар никоҳ тизими қандай номланади?
*а) дуал экзогамия
в) полиандрия
с) эндогамия
д) полигамия
8. Инициация маросими: австралияликларда вояга етган йигитларни синаш бўлиб, унинг якунида нима қилинган?
*а) суннат қилинган
в) овга рухсат олган
с) жисмоний синовдан ўтказилган

д) йигит уйланган

9. Австралия қайси диннинг ватани дейилади?

*а) тотемизм

б) фетешизм

с) шаманизм

д) магия

10. Австралия афсунгарлигида қандай усуллар қўлланилган?

*а) барча жавоблар тўғри

в) ёмғир ёғдириш

с) даволаш

д) мафтун қилиш

11. Маълумки, Австралияни голландиялик Торрес 1605 йили кашф қилган. Қитъа иккинчи бор 1770 йили ким томонидан қайта очилган?

*а) Ж.Кук

в) С.Дененев

с) Ф.Магеллан

д) С.Крузентейн

12. Полинезияликларни Жанубий Америкадан келганини тасдиқлан учун 1947 йили “Кон Тики” солида саёҳат уюштирган олимни кўрсатинг.

*а) Т.Хаердал

в) М.Стингл

с) Те Ранги Хироа

д) А.Гумболдт

13. Табиат кучларини ифодаловчи Тане, Ту, Ронго, Тангароа худоларига қаерда эътиқод қилишади?

*а) Полинезияда

в) Меланезияда

с) Микронезияда

д) Гавайяда

14. европага Ж.Кук табу (таъқиқ) сўзини қаердан келтирган?

*а) Полинезиядан

в) Меланезиядан

с) Микронезиядан

д) Гавайядан

6-мавзу. Жануби-Шарқий Осиё халклари этнологияси.

Режа.

1. Жанубий – Шарқий Осиё халклари уй-жойлари.
2. Жанубий – Шарқий Осиё халклари кийимлари.
3. Жанубий-Шарқий Осиё халклари таомлари.
4. Диний эътиқодлари.

Хунармандчилик ҳозирда ҳам кенг тарқалган. Вьетнамда ҳар хил меҳнат куруллари, рўзғор буюмлари, газлама, бадий буюмлар, лак ва заргарлик маҳсулотлари ишлаб чиқариш, чипта, елпиғич, шляпа тўқиш каби касб-хунарлар қадимдан машҳур. Лаос ва Таиландда пахта ва ипак газлама, чипта буюмлар яшаш, бадий ҳайкалтарошлик анча ривожланган. Махсус миллий мато — батик факат Явада зўр маҳорат билан тўқилади. Балида ўймакорлик машҳур. Ҳозир чопки деҳқончилиги хўжаликларида ишлатиладиган кўп асбоб-ускуналар, рўзғор буюмлари анъанавий тарзда майда хунармандлар томонидан ясалади.

Деҳқон хўжалигидаги таомлар асосан ўсимлик маҳсулоти (гуруч, тарик, маккажўхори, сабзавот)дан тайёрланади. Гуруч турли усулда пиширилади, катта идишларга сузилиб, қайла билан тортилади ва кўл билан ейилади. Минтақада гўшт кам истеъмол қилинади. Ҳинди-хитой аҳолиси ит гўшти, балиқдан пиширилган таомларни истеъмол қилади. Сут ва сут маҳсулотлари деярли истеъмол қилинмайди. Қишлоқлар (Таиланд)да курбақа, кўршапалак, илон, қисқичбақа, ипак курти каби жониворларни ҳам истеъмол қиладилар. Ороликлар кўпроқ ўсимлик, балиқ, парранда ва турли таомларни истеъмол қиладилар. Носвойга ўхшаш бетелни отиш кенг тарқалган. Жануби-шарқий Осиё халқларининг уй-жойлари ҳар хил. Кўл, денгиз, дарё соҳилларида жойлашган деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли рожали қурилган қишлоқларда яшайдилар. Ҳозиргача аҳолининг бир қисми сувдаги кемаларда истиқомат қиладилар.

Тоғли жойларда яшовчи аҳоли атрофи бамбук ёки тиканли тўсиқ билан ўралган кичкина қишлоқларда жойлашган. Кўпчиликларнинг уйлари умумий характерда бўлиб, бамбук ва хурмо ёғочларидан тикланган, турли япроқлар билан ёпилган ва ердан бирмунча кўтарилган полдан иборат.

Бетак, даяк каби қабилаларда катта оила, баъзан жамоа жойлашадиган ҳашаматли уйлар бўлган. Филиппинда илгари махсус жамоанинг кенгаш уйлари қурилган. Уйлар асосан полга тўшалган чипта, деворларга осилган рўзғор буюмлари билан жиҳозланган. Шаҳарда яшовчи бой оилаларнинг уйларида (амонавий мебеллар ҳам бор. Тоғ ва ботқоқлик ўрмонларда дайди овчи ва теримчи қабилалар бамбук ва ҳашаклардан тикланган енгил уйларда ёки *поно* қўйиб истиқомат қиладилар.

Азалдан Жануби-шарқий осиеликларда ўрама кийим кенг тарқалган. Масалан, илгари Вьетнамда белбоғ, кенг шим, калта куртка ёки халат эркакларнинг анъанавий кийими бўлган бўлса, ҳозир кўпчилик европача кийимга ўтган. Аёллар кўкраги очиқ кофта, узун иштон, кишда куртка ёки халат, бошига сомон шляпа, оёғига эса сандал кийганлар. Лаосликлар асосан

хитойча кийинган: калта кенг шим, куртка ва сандал, аёллари эса тўпиғидан кўлтиғигача мато билан ўраб белбоғ бойлаган. Таиландликлар кенг матони белга ўраб, учини бутини орасидан ўтказиб иштонга ўхшатиб кийган, бирмаликларнинг эркак ва аёллари кенг матони юбка қилиб ўраган, устига яхтак кўйлак ёки куртка кийган, бошига шляпа ёки қийикча ёпинган, оёғига тери сандал кийишган ёки умуман ялангоёқ юрганлар. Ўрмонларда яшовчи овчи-теримчи қабилалар асосан дуб дарахтидан тўқилган этакча белбоғ ёки юбка кийганлар. Барча халқларда турли безаклар, айникса, элатларда эса татуировка қилиш, тишни қорага бўяш каби пардозлар бўлган. Оилавий турмуш ва ижтимоий тузуми жиҳатидан мазкур халқлар ҳар хил даражада турган. Узоқ вақтлар Ҳинди-хитой ва Индонезиянинг кўп қисмида патриархал оила ва турмуш муносабатлари сақланиб келган. Ижтимоий тузумга ва оилавий турмушга дин (буддизм, ислом, насроний) зўр таъсир қилган. Айрим қолоқэлатлар — овчи-теримчи қабилаларда уруғ-жамоа муносабатлари ҳали ҳам мустаҳкам сақланган. Улар маълум ҳудудга эга бўлиб, уруғчилик ҳатто она уруғи қолдиқларини сақлаб қолган, ижтимоий ва оилавий муносабатларни қабила бошлиқлари ва жамоа бошқарган.

Жануби-шарқий Осиё халқларининг маънавий маданияти, санъати ва фольклори жуда бой. Маълумки, бу ерда ўрта асрлардаёқ маърифат анча тараккий қилган, диний ва бадий адабиёт тарқалган. Аммо мустамлакачилик сиёсати туфайли анъанавий маданият инқирозга учраган эди. Қадимдан Вьетнамда ҳар хил эпик асарлар, мусиқа, рақс ва кўшиқлар ривож топган. Таиландда ҳар хил халқ театрлари — имо театри, кўғирчоқ ва никоб театрлари тарқалган.

Камбоджада ва Бирмада балет жуда машҳур, эпос жанрига асосланган халқ томошалари ва соя театри (айникса, Индонезияда ваянг-нурво номли) катта обрў қозонган. Анъанавий халқтабобати ҳозиргача ўз таъсирини йўқотмаган: ҳар хил табиий ўт-ўланлар билан даволаш, халқ хирургияси усуллари ва бошқа тиббий фаолиятга сеҳргарлик билан ёндашув мавжуд. Буддизм бутун Ҳинди-хитой ярим оролида энг кенг тарқалган диний тасаввурдир. Бирма аҳолисининг 83 фоизи, Кампучия ва Лаосда тахминан 90 фоиз, Таиландда эса 94 фоизини буддистлар ташкил этади. Вьетларнинг ҳам кўпчилиги буддизм динига бўйсунди. Буддистлар бир неча мазҳабларга бўлинган (хинояна, махаяна ва бир неча майда гуруҳлар). Махаяна билан бошқа шарқий динлар ва насронийликнинг аралашмасидан иккита йирик *синкретик* мазҳаблар пайдо бўлган (као-дай ва хоа-хао).

Филиппин аҳолисининг 90 фоизи насроний динига ўтган, кўпчилиги (84 %) католиклар. Индонезияда ислом дини ҳукмрон, яъни аҳолисининг 94 % мусулмон, 4 % насроний, қолгани индуистлар ва буддистлардан иборат. Малайзияда ҳам кўпчилик аҳоли мусулмонлар, аммо конфуцийлик, буддизм, даосизм, индуизм ва насроний динидагилар ҳам анча қисмни ташкил қилади. Ғарбий Малайзиянингярмидан кўпи ислом динига итоат қилса, шарқий қисмдаги аҳолисининг кўпчилиги маҳаллий уруғ-қабилавий диний тасаввурларга эга.

Ибтидоий диний эътиқодлар қисман Бирма (качин, нага, чина, лису, карен, кая, тоғли монлар), Таиланд, Вьетнам (тоғли тай, кхмер ва монлар), Лаос (тай, мон, мяо, яо) ва Шарқий Тиморда ҳозиргача сақланган. Суматра, Калимантан ва Филиппиннинг айрим оролларида уруғ-қабилавий динлар ҳалигача учрайди. Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Жануби-шарқий Осиё халқлари орасида ҳукмрон бўлган энг йирикдинларнинг барчаси маҳаллий диний эътиқодлар, халқурф-одатлари ва миллий байрамларидан кенг фойдаланиб уларга диний тус берган. Масалан, бутун минтақадатарқалган қишлоқ хўжалиги байрам маросимлари, баҳор фаслида аждаҳо шаклидаги кемаларда ўтказиладиган пойгалар, деҳқоннинг ёрдамчиси сабр-тоқатли ва меҳнаткаш кўтос образи, мард ва топқир қуён сюжети (йўлбарс ва тимсоҳлар устидан ғолиб чиқадиган) диний тасаввурлар билан чапишиб кетган. Оилавий ва ижтимоий байрамлар доимо турли таомлар, ранг-баранг куй ва рақслар, оммавий томошалар билан нишонланган.

Фойдаланилган хорижий адабиётлар рўйхати

1. Anati E. Les origines de l'art et la formation de l'esprit humain. Paris, 1989.
2. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечество М. 1980.
3. David McDowall. An illustrated history of Britain. UK.2006.
4. Ian Shaw, Rober Jameson. A Dictionary of Archaeology.UK.1999.
5. Peter Bogucki, Pam J. Crabtree. Aciient Europe. NY. 2004.
6. А.Л. Монгайт. Археология Западной Европы. Наука. Москва.1973
7. Деревянко А.П. Каменный век Северной Восточной Центральной Азии. Новосибирск 1975
8. Елинек Я.; Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Артия Прага. 1982

Мустақил таълим мавзулари

1. Европада палеолит даври
2. Европанинг палеолит даври ёдгорликлари ва маданиятлари
3. Европанинг палеолит даври қоятош суратлари
4. Палеолит даври қоятош суратларида ибтидоий аجدодларимиз дунё қарашининг тасвирланиши
5. Европа энг қадимги одамларнинг пайдо бўлиши

Глоссарий

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи
Ашел	Ashell	Ашел	палеолит даврининг илк босқичи
Мустье	Moustier	Мустье	палеолит даврининг ўрта босқичи
Ориньяк, Солютре ва Мадлен	Aurignacian, Solutrean and Madeleine	Ориньяк, Солютре и Мадлен	Франция ҳудудида жойлашган палеолит даври ёдгорлиги
Неандертал одами	Neanderthal	Неандертальский человек	илк бора Германиянинг Фелдгофер ғоридан топилган.
Тейжа	Teyzha	Тейжа	(Франция) яқинидаги ғордан топилган суякка ишланган
Ибтидоий санъат	Prehistoric art	Первобытное искусство	п археологик даврлардан бири юқори палеолит даврида вужудга келган
Ласко	Lasko	Ласко	Францияда жойлашган палеолит даври тасвирий санъатларини ўзида мужассамлаштирган ғор макон ёдгорлиги
Алтамир	Altamir	Алтамир	Испанияда жойлашган палеолит даври тасвирий санъатларини

			Ўзида мужассамлаштирган ғор макон ёдгорлиги
--	--	--	---

Кейслар банки

Кейс 1. Нима сабабдан дастлабки археологик тадқиқотлар Европа хууддида ўтказилган кўпгина археологик даврлар Европа худудид билан боғлиқ сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Европада ўтказилган дастлабки археологик изланишлар уларнинг тахлилини келтиринг.
- Европа худудидан ҳозирги замон типигаги одамнинг дастлабки топилмаларининг қайд этилиши ва Хомо Сапиенс муаммоси

Назорат саволлари

1. Европада палеолит даври
2. Европанинг палеолит даври ёдгорликлари ва маданиятлари
3. Европанинг палеолит даври қоятош суратлари
4. Палеолит даври қоятош суратларида ибтидоий аجدодларимиз дунё қарашининг тасвирланиши
5. Европа энг қадимги одамларнинг пайдо бўлиши
6. Палеолит қоятош суратларида тасвирланган образлар
7. Виллафранк фаунасиға таъриф беринг
8. Сан-Валье ёдгорлиги ҳақида маълумот беринг
9. Европада Homo antecessor
10. Ашел маданияти ҳақида маълумот беринг
11. Мустье маданияти ҳақида маълумот беринг

Тест саволлари

1. Инсонда ғайритабиий кучга эга бўлиш Полинезияда қандай номланади?

- *а) мана
- в) табу
- с) вет
- д) тотем

2. Маълумки, маорилар Полинезиянинг энг кўп сонли этносларидан (300 минг киши). Улар қайси ҳудудда яшайдилар?

- *а) Янги Зеландияда
- в) Янги Гвинеяда
- с) Янги Каледонияда
- д) Янги Гебридда

3. Полинезияликларнинг асосий машғулоти нима бўлган?

- *а) деҳқончилик
- в) теримчилик, овчилик
- с) балиқчилик
- д) чорвачилик

4. Океаниядаги қайси орол аҳолисининг ярмини ҳозирда ҳиндлар ташкил этади?

- *а) Фиджи
- в) Таити
- с) Туамоту
- д) Янги Гвинея

5. Микронезияда яшовчи элатлар орасида энг кўп сонлисини топинг.

- *а) тунгару
- в) белау
- с) палау
- д) коко

6. Осиёнинг энг паст нуқтаси-Ўлик денгиз бўлиб, у океан сатҳидан 392 м чуқурликда жойлашган. Сиз унинг қайси мамлакатда эканлигини кўрсатинг.

- *а) Исроил
- в) Фаластин
- с) Саудия Арабистони
- д) Сурия

7. Маълумки, академик Н.И.Вавилов жаҳон деҳқончилик марказларини 10 та эканлигини кўрсатган. Улардан Осиёда қанчаси жойлашган?

- *а) 6 та
- в) 8 та
- с) 10 та
- д) 5 та

8. Осиёда австрало-веддоид иркига мансуб элатлар ҳам учрайди. Улардан семанглар қаерда яшайди?

- *а) Малакка оролида
- в) Молуккда

- с) Филиппинда
- д) Андаман оролларида

9. Осиёнинг қайси тил оиласига мансуб халқлар умумий аҳолининг 40% ни ташкил этади?

- *а) хитой-тибет
- в) ҳинд-европа
- с) австронезия
- д) семит-хамит

10. Австралоид ирқига мансуб аёта элати яшайдиган мамлакатни кўрсатинг.

- *а) Филиппин
- в) Индонезия
- с) Шри Ланка
- д) Малайзия

11. Буддизмнинг ламаизм шакли қайси мамлакатларда тарқалган?

- *а) Непал, Бутан, Мўғулистон, Тибет
- в) Ҳиндистон, Шри Ланка, Мянма, Бангладеш
- с) Бирма, Таиланд, Комбаджо, Лаос
- д) Хитой, Корея, Япония, Вьетнам

12. Буддизмнинг махаяна мазҳаби қайси ҳудудларда тарқалган?

- *а) Хитой, Корея, Япония, Вьетнам
- в) Ҳиндистон, Шри Ланка, Мянма, Бангладеш
- с) Непал, Бутан, Мўғулистон, Тибет
- д) Бирма, Таиланд, Комбаджо, Лаос

13. Ғарбий Осиёда араб тили нечта мамлакат мавжуд?

- *а) 12 та
- в) 14 та
- с) 10 та
- д) 8 та

14. Ғарбий Осиёнинг қайси этносларида мўғул ирқи белгилари сезилади?

- *а) хазорийларда
- в) эронликларда
- с) булужийларда
- д) пуштунларда

15. Ғарбий Осиёнинг қанча фоиз аҳолиси туркий тилларда сўзлашади?

- *а) 20 %
- б) 30 %
- с) 40 %

д) 10 %

16. Афғонистонда қанча халқ ва элатлар яшайди?

- *а) 30 га яқин
- в) 25 та
- с) 40 га яқин
- д) 20 га яқин

17. Қайси мамлакатларда кўчманчи чорвачилик билан шуғулланадиган халқлар 3-4 млнни ташкил этади?

- *а) Эрон, Афғонистон
- в) Сурия Арабистони, Қувайт
- с) Туркия, Ироқ
- д) Сурия, Иордания

18. Қайси халқ ҳақида улар “хурмо, нон, гуруч ва сут маҳсулотлари билан ҳаёт кечиради” деб ёзишган?

- *а) араблар
- в) турклар
- с) эронликлар
- д) афғонлар

19. Камбағал бадавийлар қандай таомни энг тансиқ деб ҳисоблашади?

- *а) чигирткаларни
- в) мол гўштини
- с) қўй гўштини
- д) парранда гўштини

20. Қайси халқда “Қиз бола 15 га кирганда эрга чиқиши ёки гўрга кириши шарт” деган мақол бор?

- *а) туркларда
- в) афғонларда
- с) эронликларда
- д) арабларда

**7-8 мавзулар. Шарқий ва Марказий Осиё халқлари этнологияси.
Режа.**

- 1. Шарқий (Марказий) Осиё халқлари географик, антропологик, лингвистик классификацияси.**
- 2. Шарқий (Марказий) Осиё халқлари этногенези ва этник тарихи.**
- 3. Шарқий (Марказий) Осиё халқлари хўжалиги ва моддий маданияти.**
- 4. Анъанавий диний эътиқодлар, оилавий маиший тузуми билан боғлиқ урф-одатлар.**

Осиё қитъасининг энг кўп сонли халқлари Шарқий қисмида жойлашган. Жуда кенг ҳудудни эгаллаган бу минтақага Хитой, Мўғилистон, Корея ва Япония давлатлари киради. 1,5 миллиардга яқин аҳолига эга бўлган Шарқий Осиёда 1985 йилги статистик маълумотларга қараганда бир миллиарддан ортиқ хитойлар, 120 миллионга яқин японлар, 65 миллион корейслар, 17,5 миллиондан ортиқ тайванликлар, 3,6 миллионга яқин мўғуллар ва бошқа элатлар яшайди.

Минтақанинг табиати ва иқлими ранг-баранг бўлиб, турли хўжалик-маданий типларнинг шаклланишига сабаб бўлган. Шимолий қисми Сибирдаги қаҳратон совуқли континентал иқлимдан жанубий иссиқтропик соҳилларгача чўзилган бу катта территорияда жуда бой ўсимлик ва ҳайвонотдунёси мавжуд. Бепоён қумлик, саҳро ва даштлар, совуқ иқлимли тоғли ва ноёб водийларга эга Марказий қисми ҳам махсус этногеографик вилоятни ташкил қилади. Бу ерда қадимий даврлардан *урал-олтой* тил оиласига оид мўғуллар ва туркий халқлар (Синьцзян аҳолиси), хитой-тибет тилларидаги тибетликлар ва дунганлар яшайди. Шарқий Осиё аҳолиси асосан хитой-тибет тил оиласига оид, японлар ва корейслар ўзига хос тил туркумини ташкил қилади, қолган майда этник гуруҳлар монххмер, тай ва бошқа тил оилаларининг вакиллари. Антропологик жиҳатдан бутун Шарқий Осиё халқлари катта монголоид ирқининг айрим шохобчаларига оид.

Шарқий осиеликларнинг этногенези ва этник тарихи ниҳоятда бой ва мураккабдир. Келиб чиқиши ҳам ҳар хил. Хитойларнинг аجدодлари Хуанхэ дарёси бўйларида яшаган деб фараз қилинади. Кейинги йилларда ўтказилган антропологик, тарихий-археологик тадқиқотлар ва этнолингвистик маълумотлар Шарқий Осиё халқларининг шаклланиш тарихини умумий тасаввур қилишга имкон беради. Эрамиздан аввалги V—IV минг йилликларда Шарқий Осиёда бир неча неолитик маданий марказлар пайдо бўлган. Ҳозирги Хитойнинг шарқий соҳиллари (Цзянсу ва Чжэцзян провинциялари)да кашф этилган Циньлянган маданияти кейинчалик „шарқий“ номли этносларнинг пайдо бўлишига замин яратган. Ўша даврларда Хуанхэ дарёсининг бош шохобчаси Вэйкхе водийсида машҳур Яншао неолитик деҳқончилик маданияти пайдо бўлиб хитой халқининг энг қадимий аجدодлари асосини, бир қисми эса *тибет-бирма* этносларининг шаклланишига сабаб бўлган. Яншаоликлар дарё соҳилларида ярим

ертўлаларда ва устунларга ўрнатилган синч уйларда яшаб, деҳқончилик ва хунармандчилик билан шуғулланганлар. III минг йилликларда шарқий яньшаоликлар Ўрта Хитой текисликларида яшовчи жанубий қабилалар билан аралашиб илк Хитой тилига асос солинган. Кейинги минг йилликда қадимий хитой қабилалари — *ся* ва *шан* (ин)лар йирик қабилавий иттифокдар тузиб — дастлабки синфий жамиятлар негизидаги илк давлатлар (энг кучлиги шан, кейин чжоу)ни яратган. Улар кўшни турли ирқдаги этник гуруҳлар билан яқин алоқада бўлганлар. Шан даврида иероглиф типда ёзув пайдо бўлган, унинг жез идишлари ва фолбинлар фол очадиган махсус суяклар (фолбин суяклари)га ёзилган намуналари бизгача етиб келган. Кейинчалик бу ёзув кўшни Корея ва Японияга тарқалган. Шундай қилиб, мил.ав. I минг йилликнинг бошларига келиб Урта Хитой текисликларида узоқ вақт давом этган қадимги хитой этносининг шаклланиш жараёни тугайди ва улар ўзларини „хуася“ деб атаётган бўлади.

Қадимий хитойлар этник бирлигининг пайдо бўлиши ўша даврларда Хуанхэ ва Янцзи дарёлари воҳаларидаги давлатларнинг бирлашишига дастлабки туртки берди. Оқибатда эрамиздан аввалги III асрларга келиб марказлашган Цин ва Хан империялари юзага келган. Жанубий Хитойда қадимдан ҳар хил қабилалар яшаган. Мил.ав. даврнинг сўнгги асрларида хитойлар жанубга ҳаракат қилиб, маҳаллий қабилаларни аста-секин хитойлаштира бошлайди.

Япон халқининг этногенези ҳалигача тўлиқ аниқланмаган. Япон тили, юқорида қайд қилинганидек, мустақил тил туркумига кирмайди. Японларнинг энг қадимги маданияти неолит даврига оид умумий „дземон“ номи билан маълум бўлиб, келгинди аҳолиси — айнлар — индонезиялик ва китъадан келган корейслар билан аралашиб мураккаб этник гуруҳни юзага келтирган. Эрамизнинг I асрларида Японияда жамоа - уруғ тузуми емирила бориб, синфлар пайдо бўлади ва VII асрда илк давлатташқил топади. Ўша вақтда Японияга Хитойнинг таъсири кучли бўлган, ёзуви ва маданий белгилари кўчиб ўтган. Асли япон ва корейс халқларининг мустақил миллат сифатида шаклланиши VII—XII асрларга тўғри келади. Корейсларнинг аجدодлари милoddан аввалги II минг йилликка келиб жойлашган. Улар Жанубий Манчжурия, Шимолий Хитойдан материк орқали ва денгиз бўйлаб келганлар. Эрамизнинг бошларида бир неча асрлар давомида ҳар хил қабилалар ўзаро уруш олиб борганлар, дастлаб, X асрда Чосон давлати пайдо бўлиб, Ко Рё сулоласи ҳукмронлигида (мамлакатнинг номи ҳам шу ном билан боғлиқ) бирикканлар. Уларга хитойларнинг бекиёс таъсири бўлган, ёзуви қабул қилиб, шу асосда алифбо яратганлар. XII асрларда Хитой билан Корея мўғуллар томонидан талон-тарож қилинган. Урушлар мамлакатни анча орқага ташлаган. Фақат Япония бу урушларга аралашмай, ўзи Кореяга юришлар қилиб турган. 1948 йили Корея Халқ Демократик Республикаси, 1949 йили Хитой Халқ Республикаси деб эълон қилинади. Япония эркин бозор муносабатлари устувор бўлган мамлакатга айланади. Мўғуллар бу минтақада анча кейин пайдо бўлган. Уларнинг аجدодлари — кидонлар

милоднинг I—II минг йиллиги оралиғида Марказий Осиёда ўз империясини ўрнатган ва ўз ичига ҳозирги Мўғулистон ва Шимолий Хитойни қамраб олган. Мўғулларнинг этногенезида мил.ав. I мингйилликда яшаган, хунн, сяньбий қабилалари ҳам иштирок қилган. XII асрларда Мўғулистон чўлларида татар, найман, меркит каби йирик мўғул қабилавий иггифоклари пайдо бўлади. XIII асрларда мазкур элат ва қабилалар Темучин (Чингизхон) бошчилигида бирикиб мўғул халқига асос солинади. XVII асрларда мўғуллар манчжур-хитой феодалларига бўйсунди ва 1911 йилларда қахрамонона кураши натижасида озод бўлди. XX асрнинг 20-йилларида эски тузум емирилади, 1924 йилда эса Мўғулистон Халқ Республикаси пайдо бўлади. XX аср бошларида японлар миллат сифатида шаклланган. Хитой, Корея ва Мўғулистонда этник консолидация жараёни фақат халқ инқилоблари ғалабасидан кейин бошланади ва ҳозир ҳам давом этиб келмокда. Шарқий Осиё халқларининг хўжалик фаолияти ва маданиятининг турли хилда бўлиши унинг географик муҳити, табиий иқлим шароити билан белгиланиб, бир неча хилдаги хўжалик-маданий типларни юзага келтирган. Шу нуқтаи назардан минтақада тўб фарқ қиладиган икки географик қутб иссиқ (субтропик ва қисман тропик) ва мўътадил иқлимли табиатга хос хўжалик-маданий типлар қадимий даврдан шаклланиб келган. Асли ҳозирги даврда тўртта йирик хўжалик-маданий типлар мавжуд эканлиги аниқланган ва улар ўзаро социал-иқтисодий даражаси билан фарқланадилар.

Энг қадимий хўжалик — маданий типлардан овчи, балиқчилик теримчи гуруҳлар мезолит даврида пайдо бўлиб, соф ҳолатда сақланмаган. Иссиқиклимли ерларда учрайдиган ўрмон теримчилари ва овчилари Хитой Халқ Республикасида мон-кхмер халқларида қисман (кава, бандун, булан) слқланган. Шимоли-шарқий воҳаларда яқин давргача мўътадил иқлимга оид теримчи ва балиқчи элатлар (япон айнлари) яшаб келган. ХХРда яшовчи тунгус-манчжур халқлари баъзи пиёда тайга овчилик-хўжалик маданий хусусиятларини ҳам сақлаб қолган. *Иккинчи хўжалик* — маданий типлар қўл ёки чопқи деҳқончилик билан боғлиқ бўлиб, асосан Ўрта Хитой текисликларида мил.ав. V минг йилликларнинг охирида пайдо бўлган. Улар чумиза ва тарик каби қурғоқчиликда ўсадиган экин экканлар, тош ёки сопол пичоқлар ёрдамида уларни ўриб олганлар. Чўчка ва ит бокқанлар (гўшт учун), мазкур хўжалик типи аёнчалари ҳозиргача Тайван гаошанларида, Хайнандаги ди, қисман *мяо* ва *яо* номли элатларда сақланган. Улар илдизмевали экинлар (таро, ямс, ширин картошка) экканлар, шоликорликни билганлар. Ицзу ва тибет халқларида баланд тоғликка мослашган қўл деҳқончилик-хўжалик маданий типни мавжуд, улар асосан арпа, сули ва қорабуғдой (гречка) экиб кун кўрганлар. Темир меҳнат қуролларининг пайдо бўлиши мил.ав. I минг йилликнинг келиб *учинчи хўжалик* — маданий типни шудгор деҳқончилигини дастлаб Шимолий Хитойда юзага келтирган эди. Кейинчаликбу тип бутун Хитойга, Корея ва манчжурларга тарқалган. Шудгор деҳқончилик хўжалигининг асосий белгилари темир тишли омовга хўкиз қўшиб ерни хайдаш, ҳосилни темир ўроқ билан ўриш, дон экинларидан

ташқари дуккакли экинлар, пахта, рами, тут дарахтлари экишдан иборат. Минтақанинг жанубий районлардаги шудгор деҳқончилигида пахта, чой ва ёғ экинлари кенг тарқалган. Жанубий тоғли халқлар (тибет, ну, дулун, ицзу)да оғир кенгтишли омов ишлатилган, қорабуғдой, сули ва арпа экканлар. *Тўртинчи хўжалик* манчжур халқларида тарқалган. Бу тип асли миллоддан аввалги I минг йилликларда ҳозирги Мўғулистоннинг мўътадил иқлимли ерларида пайдо бўлган. Улар кўчманчи турмуш тарзига эга бўлиб қўй, йилки, қисман йирик шохли қорамол ва туя боққанлар. Кейинчалик Тибет тоғларида ҳам қўтос боқувчи кўчманчи-чорва элатлар пайдо бўлади. Хитойнинг Шимоли-шарқий қисмида (Катта Хинган районида) ўзига хос тайга буғучилиги хўжаликмаданий тип (орогон, эвенк каби этник гуруҳларда) диққатга сазовор.

Хитойларнинг асосий машғулоти қадимдан деҳқончилик бўлиб, мил.ав. III минг йилликда юзага келган ва юқорида тилга олинган яньшао маданияти билан боғлиқ бўлган. Даставвал маҳаллий аҳоли сули эккан, кейин шоли эка бошлаганлар. Дон экинларидан: гаолян, дуккакли экинлар, чўмиза, ловия экилади; чой плантациялари, пиллакашлик ва ипак ишлаб чиқариш уч минг йилдан буён маълум. Ерга ишлов беришда ёғоч ёки темир тишли омовдан фойдаланганлар, экинни тишли темир ўроқ билан ўриб, молга тепкилатиб ёки ёғоч билан янчганлар. Қадимдан экин экадиган сеялкалар ҳам пайдо бўлган. Аммо ҳосилдор ер тақчил бўлганлиги учун чопқидан кўпроқ фойдаланилган. Ирригация ривожланган, далаларни ариқ тортиб ўз оқими билан, баъзан чиғир ўрнатиб суғорганлар. Уларда чорвачилик деҳқончиликка кўшимча сифатда ривожланган. Йирик шохли мол, жанубда буйвол (хўкиз) ишчи кучи сифатида, гўштга эса чўчка, майда шохли мол, парранда ишлатилган. Хитойликлар қадимдан балиқчилик, денгиз карами, трепанга, моллюска каби маҳсулотлардан емиш сифатида истифода этганлар. Ҳунармандчилик ҳам қадимдан тараққий топган, ипак, қоғоз, чинни, лак маҳсулотлари, металл буюмлар яшаш кенг тарқалган. Транспорт воситалари: енгил икки ғилдиракли одам тортиб юрадиган коляска — рикша, мол кўшилган ёки дастак арава; Жанубда, сув йўлларида елканли қайиқ(жўнка) ишлатилган. Хўжаликда ишчи кучи сифатида асосан қўтос ва хўкиз ишлатилган.

Мўғуллар асрлар давомида чорвачилик билан шуғулланиб келган. Асосан қўй, от, туя ва қисман йирик шохли мол боққанлар. Ҳар бир гуруҳ аҳоли маълум бир ерда кўчиб юрган. Эски жамоа тузуми — *хотон* ҳозир янгича маъно моҳиятига эга. Кооператив типда деҳқончилик пайдо бўлган 11.1 ҳозир анча ривожланган, ҳатто хорижга дон маҳсулотлари Сотилган. Дон экинлардан буғдой, арпа, сули экилади. Қадимдан эркакларнинг сеvimли машғулоти овчилик ҳисобланган: тулки, бўри, юмронқозиқ каби ҳайвонларга, илгари жайрон (дзерен)га ов қилганлар. Ҳозир жайрон ови ман қилинган. Мўғуллар металл, тери, ёғоч буюмлари яшаш, кигиз босиш ва тўқимачиликни билганлар.

Корейсларнинг асосий касби деҳқончилик. Улар асосан буғдой, шоли, арпа, гаолян, ловия ва ёғэкинлари, картошка ва батат экадилар. Техник экинлардан пахта, тамаки, женьшень ва тут дарахти ўстирадилар. Чорва кам ривожланган, асосан чўчка, йирик шохли мол (ишчи кучи сифатида), парранда, гўшт учун ит парвариш қилинади. Балиқчилик катта роль ўйнайди.

Иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққий этган Япониянинг ярим аҳолиси қишлоқхўжалигида банд. Асосий экин — шоли, аммо арпа, буғдой, ловия, батат, ҳар хил сабзавот, боғдорчилик, гулчилик, пиллачилик ҳам анча ривожланган. Ирригация, химизация, техникадан кенг фойдаланилади. Хоккайдо оролида от, йирик шохли мол, чўчка боқилади. Балиқчилик энг йирик хўжалик ҳисобланади. Бу соҳа жаҳонда биринчи ўринда туради. Балик ва моллюска таомга ишлатилади. Японияда марварид овлаш касби ривожланган. У билан асосан хотинлар шуғулланади. Сомон шляпалар тўқиш, ёғоч буюмлар ясаш, умуман бадий хунармандчилик ниҳоятда ривожланган.

Шарқий Осиё халқларининг моддий маданият хусусиятлари уларнинг хўжалик-маданий типлари билан бевосита боғлиқдир. Ўтроқ деҳқон аҳолисининг турмуш тарзи доимий бир жойда тикланган қишлоқ уйларида ўтса, кўчманчи чорвадор халқпар эса кўчиб юришга қулай бўлган ўтовларда истиқомат қилишади. Хўжалик фаолияти ва табиий географик шароитига қараб уй қуриш ҳам ашёлари ва шаклида фарқ бор.

Мўътадил иқлимдаги қўл (чопқи) деҳқончилиги билан шуғулланувчи халқларда дастлаб ярим ертўлалар, кейинчалик лойдан қурилган уйлар, намли иссиқ иқлимдаги аҳолисида ердан қўтарилган полли устунларга ўрнатилган уйлар характерли. Энг кўп тарқалган устунли синч уйлар хитой, корейс, япон, тай ва мон кхмер халқларига хос бўлса, ҳам ғишт ва тошдан қурилган уйлар синьцзянь уйғурлари, тибет ва ицзу халқларида кўп учрайди. Устунли уйларда лойдан қурилган ўчоқ, кўпчилик қисмида (япон ва хитойларда) доимий ўчоқ ўрнига манқал ишлатилади, шимолдаги хитойлар ва корейсларнинг уйлари махсус мўрили супа (кан) билан қизитилади. Баланд тоғлардаяшовчи кўчманчи чорва элатларнинг уйлари асосан кигиз ёки жун мато билан қопланган чодирдан иборат. Кўпчилик чорвадор кўчманчи аҳоли йиғма ёғоч синчлардан қурилган ва кигиз билан ёпилган ўтовларда яшайди.

Масалан, хитойларнинг уйлари ёғочдан 2—3 хонали синч қилиб, орасига ҳам ёки пишган ғишт терилган, томи ва деворлари сомон ва япроқ билан ёпилган. Одатда сғланган қоғоз ёпиштирилган бир-иккита ойна қўйилган. Хитойларнинг қишлоқуйлари *фанзацеб* аталади. Хона ўртасида кичкина деворлари доим исиб турадиган ўчоққа қозон қўйилади. Асосий рўзғор буюмлари ёғоч ёки сопол идишлар, стол, ётиб туриш учун бўйра (кўрпа-тўшак ўрнида)дан иборат.

Қишлоқлар асосан йўл ва сув бўйида жойлашган. Корейс уйлари табиий шароитига қараб турли хилда: тоғли ерларда тўп уйлар, воҳаларда тўғри кўчали уйлар қурилган. Синч устунли уйлар кам учрайди. Тоғли

жойларда ёғочдан, воҳада тошдан ёки гуваладан қурилган 2—3 хонали уйларнинг ойна, эшиклари ромли, қоғоз билан бекитилган. Кўп уйларда иситиладиган супа (кан), ўтириб-туриш ва ётиш учун полда чипта тўшалган, фақат овқат вақтида стол киритилади. Уй-рўзғор буюмларидан сопол, ёғоч, мис идишлар мавжуд. Кийимлар сандикда сақланади. Япония шаҳарлари замонавий шаклда қурилган. Аммо зилзилага бардош берадиган синч уйлар шаҳар ва кишлоқларда кўп. Анъанавий уйларнинг поли одатда ердан кўтарилган устунларга қоқилади. Ички тузилиши бамбукли кўчма деворлардан қурилган бўлиб, зарур вақтда кенгайтирилган (яъни деворлари ҳар томонга сурилади) хоналари ҳар хил расмлар билан безатилади. Мебель деярли йўқ, идишлар таҳмонларга жойланади, уйнинг бир қисмини қоғоз безаклар, ёғоч ўймакорлиги безайди. Европа маданиятининг таъсири кучли бўлса-да, японлар миллий анъаналарга қатъий амал қилиб келмоқдалар.

Японларнинг кийимлари ҳам хўжалик-маданий хусусиятларига қараб белгиланади. Масалан, отга минишга қулай бўлган оддий шимни кўчманчи чорва халқлари кашф этган ва кейинчалик бутун ўтроқ аҳолига тарқалган. Шарқий Осиё кўчманчиларининг кийимлари — чакмон ва пўстин, малахай ва баланд тери ёки кигиз этик ҳам кўшни ўтроқ аҳолига ўтган. Иссиқ иқлимли худудда яшовчи халқ эркакларида этакча белбоғ, аёлларида юбка бўлган. Аммо, ҳозирги барча элат ва халқлар миллий кийимларини сақлаб қолганлар. Хитой анъанавий кийимларида эркак ва аёлларники кам фарқ қилади. Улар асосан кенг шим (иштон), яхтак кўйлак (кофта) ва енгсиз камзул (куртка) киядилар. Қишки кийими пахтали шим-куртка ва халат, бош кийимлари эса тери қалпоқ, ёзда рўмол ёки шляпадан иборат. Кўшни корейс эркаклари ҳам кенг шим, куртка, ёмғирда плаш, оёғига сандал, бошига сомон шляпа киядилар. Аёллари эса кенг лозим, кенг юбка, ятаксимон кофта, оёғига тўқилган ёки кигиз сандал кийиб юрадилар. Қариялари оқ кийим, ёшлари ранг-баранг матолардан тикилган кийимлар кияди. Мўғуллар ҳам кенг шим, узун халат ва тери этик киядилар. Қишда пўстин, малахай, жунли матодан тикилган ва тўқилган кийимлар кенгтарқалган.

Япон эркак ва аёлларининг асосий кийими узун, кенг енгли, белбоғли халат (кимоно)дан иборат. Улар кўпинча бош-яланг юрадилар, баъзан далада сомон шляпа, оёғига ёғоч тагчармли пойабзал (гета) ёки сандал киядилар. Фақат бой кишиларгина тери пойабзал кияди. Бутун Шарқий Осиёда ҳозирги европача кийимлар кенгтарқалган. Миллий кийимлар асосан кишлоқларда, тўй маросимлари ва байрамларда кўпроқ кийилади. Аммо энг тараққийлашган, индустриал мамлакат ҳисобланган Японияда миллий кийим анча мустаҳкам сақланиб келмоқда.

Шарқий Осиё халқларининг таомлари ўтроқ деҳқон аҳолиси билан чорвадор-кўчманчи халқдарниқидан анча фарқ қилади. Кўчманчи аҳоли истикомат қиладиган жойларда асосан гўшт ва сут маҳсулотлари муҳим ўринни эгаллайди. Мўғулларнинг тасавурида от ва кўй „иссиқ дамли“ ҳайвонлар бўлганлиги сабабли одамга уларнинг гўшти жуда фойдали саналади. Сутни хом ҳолда ҳеч вақт истеъмол қилинмайди, ундан қатик,

кимиз, пишлок, ёғ тайёрланади. Хитойликларнинг таоми асосан гуруч ҳар хил донлардан ёрма, турли сабзавотлар, балиқ ва моллюскалардан иборатдир.

Уларда энг сеvimли ичимлик чой ҳисобланиб, у фақат иссиқ ҳолда ичилади. Хитой таоми икки компонентга бўлинади: *чжуши* („асосий таом“) ва *фуши* („иккинчи даражали таом“). Чжушига турли хамир таомлар (манти, угра ош, чучвара, вараки, патир), гуруч, сули ва буғдой ёрмаси, дуккакли экинлардан пишириладиган овқатлар киради. Фушига асосан сабзавот, гўшт ва балиқдан тайёрланиб, чжушига гарнир сифатида тортилади. Фушига кўпроқ сабзавот ишлатилади. Мол, чўчка гўштлири, Жанубда ит (ўрта асрларда ит гўшtidан тайёрланган таом бутун Хитойда энг сеvimли ҳисобланган) ва қурбақа гўшти кенг истеъмол қилинади.

Жанубий Хитойда балиқ ва денгиз маҳсулотларидан турли таомлар тайёрланади, шунингдек, товук ва ўрдак гўштини тановвул қилиш кеиг тарқалган. Япон таомининг асосини гуруч ташкил қилади. Гуручни кўпроқхеч нима кўшмай (гўхан), тузсиз қайнатиб истеъмол қиладилар. Ҳар хил угра ошлар (буғдой унидан — удон, қора буғдой хамирдан — соба ва хоказо) кенг истеъмолда бўлиб, у *сюсёку*, яъни „асосий таом“ (хитойлардаги чжуши каби) деб аталади. Унга турли кўшимча таомлар (фукусёку) берилади (айникса, ўткир ловия соуслари турп билан аралаштириб). Балиқ ва бошқа денгиз ҳайвонлари (краб, денгиз типратикани, моллюска, кальмар, лангуст, трепанга, саккизоёква хоказо)ни пишириб ейдилар. Мол, кўй, чўчка, парранда ва ит гўшtidан турли қовурма таомлар тайёрланади. Овқатга ҳар хил зираворлар, тўғралган аччиқ турп, саримсоқ, хантал, занжабил ва бошқа ўсимликлар қўшилади. Японлар асосан кўк чой ичадилар, қора (қизил) чой фақат европаликларнинг таъсирида тарқалган. XIX асрнинг ўрталаригача мол гўшти ва сут маҳсулотларини истеъмол қилиш гуноҳ ҳисобланган. Корейсларда ҳам асрлар давомида асосий таоми тузсиз қайнатилган гуруч (пап) бўлган. Гуручни маҳсус идишларда оловда пишириб дамлаганлар. Майда гуруч (окишок), буғдой, тарик, чумиза ва маккадан атала пиширадилар.

Гуруч ва буғдой унидан манти ва лағмонга ўхшаш таом (укси) тайёрланади. Ловиянинг айрим турларидан маҳсус Зираворли қайла (чан ёки канчан) гуручга ва бошқа овқатларга қўшиб берилади. Гўшт ва балиқдан турли таомлар тайёрланади. Тоза балиқни хом ҳолида қам истеъмол қиладилар (қалампир, сирка, ловия қайласи ва зираворлар қўшилган хом балиқ таоми хве дейилади). Краб, моллюска, репанга, типратикан гўшти денгиз сувида пиширилади ёки ёғда қовурилади. Сабзавотдан ҳар хил таомлар ва салат (чхе) тайёрланади, мева, ёввойи ўтлар, илдизлар ва дарахт гуллари озик-овқатда муҳим ўринни эгаллайди. Сеvimли таомлардан бири ит шўрваси (кэчанкук). Байрамларда чўчка, мол, ит ва парранда гўшtidан турли овқат пиширилган. Анъанавий буюмларга сут маҳсулоти кирмаган. Чой ҳам илгари унча ичилмаган, унинг ўрнига дўлана япроғи билан занжабилни дамлаб ичганлар.

Кўчманчи чорвадор халқлар (мўғуллар, тибетликлар, қирғизлар)нинг таомлари асосан гўшт ва сут маҳсулотларидан иборат. Ёзда кўпроқ сут маҳсулотлари, ҳамир таомлари, қисман сабзавот ва балиқдан тайёрланган маҳсулотлар кишга ғамланади, кишда эса кўпроқ гўшт маҳсулотлари, пишлоқнинг ҳар хил турлари, ёғ ва ҳамир овқат истеъмол қилинади. Гўшт, қовурилган ва хом ҳолатда ҳам истеъмол қилинаверган. Мўғуллар ва тибетликлар молнинг қонини ичганлар, ичак-чавоғидан турли таомлар, кази, хасип гайёрлаганлар. Айниқса, қирғизларда молнинг қовурғасидан гайёрланган кази машҳур. Сигир, эчки, қўй сутидан узок сақланадиган маҳсулотлар (ёғ, қурут, пишлоқ, қатик, сузма) тайёрлаганлар, туя ва қўй сути чой билан ичилган, йилқи сутидан *қимиз*, туя сутидан *шубет* тайёрланади. Сут ва қимиздан ташқари қуввати 90 дан 300 гача бўлган махсус ароқлар ҳам тайёрланган (мўғулларда беш хил ароқ тури мавжуд: архи, арз, хорз, шарз, дун).

Шарқий Осиё халқларининг кўпчилигида яқин даврларгача *клан* (патронимия) ташкилотларининг қолдиқлари сақланган бўлиб, у ижтимоий онг ва оилавий турмушга зўр таъсир қилиб келган. XIX аср охири — XX аср бошларида Хитойда *патронимия* ва *патриархал* тартиблари ижтимоий ва оилавий муносабатларни белгилаб турган. Қишлоқ жамоаси тузуми патроним ташкилот („цзунцзу“) анъаналари қавму қариндошлар ер мулки, умумий аجدодлар ибодати билан характерли бўлган. Кўпчилик „цзунцзу“ шажара китобига эга. Ҳар киши муайян „фамилия“ (син)га тегишли ҳисобланган, Уларда экзогам никоҳ сақланган: Сун фамилиясидаги йигит Сун фамилиясидаги қизни олишга ҳаққи йўқ. „Син“ уруғ („ши“) ларга бўлинган (асли „ши“ катта патриархал оилатипи), оила бошлиғининг ҳукми мустаҳкам, аёллар эса бутунлай эркакларга қарам бўлган. Никоҳёшликда ўтказилган. Ижтимоий ва оилавий турмушга буддизм, даосизм, конфуцийлик динлари, қисман тарқалган ислом ва насронийлик таъсир қилган. Шахсий (индивидуал) исм тартиби корейс ва японларда ҳам мавжуд бўлиб, асли уруғ тузумини акс эттирган.

Японларнинг ижтимоий тузумида кичик оила ва моногам никоҳ ҳукмрон. Феодал-дворян табақаларининг авлодларида (самурайлар)да анъаналар кучли сақланган. Ҳозиргача уларнинг ҳаётида диний эътиқодлар ва маросимлар кенг ўрин олган. Японларда маҳаллий анимистик тасаввурлар ва шаманийлик ибодати асосида илк феодализм даврида *синтоизм* пайдо бўлиб, уларнинг миллий динига айланган ва 1945 йилгача япон милитаризмининг идеологияси ҳисобланган.

Ҳозирги Хитой Халқ Республикаси кўп миллатли, унда хитойлардан ташқари жуда кўп майда миллатлар ҳам мавжуд. Майда миллатлар озчиликни (умумий аҳолининг 6,1 фоизи) ташкил қилса ҳам мамлакат ҳудудининг 60 фоизига яқин қисмини эгаллайди. Масалан, энг йирик этнослардан *чжуан*, *бун*, *тай*, *ицзу* (ёки „и“) Жанубда, асосан тоғлик районларда, деҳқончилик билан шуғулланувчи *яо-мяо* тил туркумига оид халқлар (жами 4 млн.) жойлашган. Синьцзянда туркий тил туркумига оид

уйғурлар (2,5 миллионга яқин), козоқлар, ўзбеклар, қирғизлар яшайди. Ислом динига ўтган хитойлардан дунганлар (хуэй) ҳам 4 миллиондан ортиқ. Улар антропологик тузилиши ва тили жиҳатдан хитойларга яқин.

Уйғурларнинг асосий касби деҳқончилик ва ҳунармандчилик. Шимоли-шарқий Хитойда манчжурлар жойлашган. Тунгус манчжур тил туркумига оид манчжурлар XVII асрда Оутун Хитойни ўзига бўйсундирган. Цин (манчжур) сулоласи 1,5 аср давомида то 1911 йилги Хитой инқилобигача ҳукмрон бўлган. Ҳозир мазкур этник гуруҳдан ўз тилини сақлаган кишилар сони 2,9 миллионни ташкил қилади.

Тарихий этнографик жиҳатдан ўзига хос минтақани яратган тибет халқлари (4,2 миллионга яқин) Тибет ва қўшни вилоятлар (Юннани, Гансу, Синчуан)да яшайдилар. Улар асосан деҳқончилик ва чорвачилик (кўтос, майда шохли мол, йилки боқиш) билан шуғулланадилар. Чорвадор аҳоли иловларда кўчиб юради, ўтроқаҳоли эса қишлоқларда 1—2 қаватли, баъзан 3 қаватли уйларда истиқомат қилади.

Кўчманчи халқ чодирларда яшайди. Тибетлик эркак ва аёллар теридан тикилган шим ва жун халат киядилар. Аёллари бош кийимларига ҳар хил тангалар, чиганоклар қадайдилар. Уларнинг асосий таомлари кўтосгўштидан пиширилади ва сут маҳсулотлари истеъмол қилинади, дон экинларидан талқон (цзамба) тайёрланади, байрамда гуруч ёки бугдой унидан нон пиширилади. Кўтос транспорт вазифасини ўтайди. Тибетликларнинг севимли ичимлиги чой. Унга эритилган сариёғ ва туз солиб цзамба билан ичадилар. Ҳар хил ҳунармандчилик касблари — темир ва ёғоч буюмлар ясаш, чит ва гилам тўқиш, ўймакорлик (тошга, ёғочга) кенг тарқалган. Бу ерда ҳозиргача феодал-патриархал муносабатлар, геократик бошқариш шакли сақланиб келмоқда. Ҳар бир гйбет оиласи бир боласини монах қилиб монастырга бериши шарт бўлган. Буддизмнинг асосий тармоқларидан бири ламаизм ҳукмрон дин ҳисобланади. XVII асрда тибетда ламаизмнинг „сарикқалпоқликлар“ мазҳаби ҳокимиятни қўлга олиб, 1951 йилгача ҳукмронлик қилган. Сўнгги йилларда тибетликларнинг социал-иқтисодий ва маданий ҳаётида анча ўзгаришлар рўй берди.

Бутун Шарқий Осиёда халқ оғзаки ижоди тадрижий ривожланиш босқичларидан ўтган: ҳар хил дoston ва эртақлар, афсона ва латифалар, рақс ва қўшиқлар кенг тарқалган. Ўзига хос театр, балет ва цирк ривожланган. Мусиқа ҳам ўзига хос бўлиб, масалан, Хитойда мусиқа тарбияси давлат ихтиёридадир. Тасвирий санъат асрлардан асрларга гуркираб дий тўқиш, ҳайкалтарошлик қадимдан маълум бўлиб, меъморчилик ва диний иншоотларда ўзининг ёрқин ифодасини топган. Ҳали-хануз дostonлардаги қадимий қаҳрамонлик образларига жуда илиқ муносабатда бўлинади.

Масалан, мўғул ва туркий халқларнинг эпосида қуйланган Гэсэрхон ёки жасур баҳодир Хон-Хулуг билан Олдой-марган курашлари ва улар минган от образлари мил.ав. I минг йилликка оид „хайвон стили“даги декоратив безакларда акс эттирилган. Хитой фольклори („Уч подшолик“ туркуми), инцзу („Ашма“ дostonи) ва бошқа халқларнинг ижодида

кахрамонлик курашлари муҳим ўринни эгаллайди. Энг қадимий антология намуналари (хитойларнинг „Шицзин“ ва „Юэфу“, японларнинг „Маньёсю“ ва „Кокинсю“ тўпламлари) халқ оғзаки ижоди юксак даражага кўтарилганлигидан дарак беради. Шарқий осиёликларда халқ поэтик ижоди билан мусиқа санъати узвий боғланган. Ҳозиргача кенг тарқалган *мяо* халқларидаги бой маросим ва севги кўшиқларини, муҳаббат лирикасини мусикасиз тасаввур қилиш қийин.

Шарқий Осиё халқлари энг қадимий ёзув тизимини яратганлар. Мил.ав. II минг йилликнинг бошларида пайдо бўлган хитой *иероглиф ёзуви* кўшни мамлакатларга тарқалиб ўрта асрларда халқаро аҳамиятга эга бўлган (Европада латин тили сингари) муҳим маданий восита ролини ўйнаган. Хитой иероглиф тизими даставвал маънони ифодаловчи белгилардан иборат бўлиб, анча енгил ва тез тарқалишига имкон берган. Шу ёзув асосида вьетнамлар, японлар ва корейслар ўз ёзув тизимларини кашф этганлар. VI-IX асрларда туркий халқлар *руник*, кейин *уйғур* алфавитидан фойдаланганлар. Шарқий Осиё халқларининг маданиятига бекиёс зўр таъсир ўтказган динлардан бири *буддизм* динидир. У аввал Хитойга, кейин Япония ва Кореяга эраизмнинг биринчи асрларидаёқ тарқалган. Ниҳоятда янги шароитга тез мослашадиган буддизм дини маҳаллий вазиятга қараб ўзгариб, янги, турли мазҳабларни яратган. Барча келгинди динлар, шу жумладан, буддизм ҳам, маҳаллий диний тасаввурлар билан чатишиб ўзига хос *синкретик* диний эътиқодларни айрим эътиқодлари қадимий *конфуцийлик* — ахлоқ-этика таълимотининг белгилари ва кўп худолик — *даосизм* ғоялари билан аралашиб кетган.

Айрим тунгус-манжур халқларида, қисман дахурлар ва корейсларда буддизм ва даосизм билан бирга *шаманизм* ҳам кенг тарқалган. Тибет ва мўғул халқларида ҳозиргача *буддизм* — *ламаизм* қўшилиб келмоқда. Хуэй (дунган)ларда ва туркий халқларда ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғизлар)да ислом дини тарқалган.

Жануби-ғарбий Хитойда маҳаллий қабилавий динлар ҳам кенг тарқалган. Корейсларда ҳам диний эътиқодлар ва ибодатлар турли ибтидоий тасаввурлар билан аралашиб кетган. Бу ерда қадимги табиатга сиғиниш ва анимистик тасаввурлар шаманизм белгилари билан чатишиб кетган. Кореяга IV—VI асрларда кириб келган буддизм X асрда давлат динига айланади. XIV асрга келиб конфуцийлик давлат дини деб эълон қилинади. Жанубий Кореяда расмий маълумотларга қараганда, аҳолининг 73 фоизи диндор (47 фоизи буддист, 19 фоизи конфуцийлик ва х. к.). Японияда (1977 йили) лхрлининг 77,7 фоизи ўзини синтоист ва 76,6 фоизи буддист дсб ҳисоблаган (баъзилари икки динга ҳам яқин туради). Айнлар асосан ўзларининг уруғ-қабилавий динларини сақлаб қолганлар. XVI асрларга келиб буддизмнинг ламаизм мазҳаби эски динларни сиқиб чиқара бошлайди. Айтиш керакки,

Шарқий Осиё халқларининг тақдирида диний эътиқодлар муҳим роль ўйнамаган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Борисковский П.И. Григорьев Г.П. Палеолит Африки. Ленинград. 1977.
2. Коробков И.И. Ранов В.А. Палеолит Ближнего и Среднего Востока . Ленинград 1978.
3. Ian Shaw, Rober Jameson. A Dictionary of Archaeology.UK.1999
4. У. Исламов, К.А. Крахмал. Палеэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии. Ташкент. Фан. 1995.
5. Борисковский П.И. Каменный век Южной и Юга – Восточная Азии Ленинград. 1971
6. Деревянко А.П. Каменный век Северной Восточной Центральной Азии. Новосибирск 1975
7. Елинек Я.; Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Артия Прага. 1982

Мустакил таълим мавзулари:

1. МДХ давлатларида палеолит даври ёдгорликларининг ўрганилиши тарихи.
2. МДХ давлатлари худудининг ибтидоий аجدодларимиз томонидан ўзлаштирилиши.
3. Марказий Осиё палеолит даври ёдгорликлари.
4. Тешиктош ва Обираҳмат ғорлари.
5. Лахутий ёдгорлиги ҳақида маълумот беринг
6. Қоратов ёдгорлиги ҳақида маълумот беринг
7. Қопчиғай, Тоссор ва Фарғона маконлари ҳақида маълумот беринг

Глосарий

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи
Селунгур ғори	Selengur	Селунгур	мил. ав. 1 млн. 100минг - 1 млн. йилликларга оид Фарғонадан Шарқда жойлашган
Қора-Бура ва Окжарлар	Kara Bura and Akzhar	Кара Бура и Акжар	Вахш воҳасида жойлашган бир-бирига ўхшаш очик

			турдаги мазилгоҳлар
Чоппер ва чоппинглар	Chopper and choppings	Чоппер и чоппинги	ибтидоий аждодларимизга тегишли тош қуроллар
Тоссор ва Георгий ёдгорликлари	Monuments Tossor and George	Памятники Тоссор и Георгий	Қирғизистоннинг мустъе даврига оид маконлари
Сўнгги палеолит даври	Late Paleolithic	Поздний палеолит	Қадимги тош асрининг сўнгги босқичидир
Шугноу	Shugnov	Шугноу	Тожикистон Помир тоғ тизмасидан Дарвоза тоғининг ғарбий қисмидаги дарё воҳасида кўп қатламли жой-макони.
Тешиктош	Teshik Tash	Тешикташ	Ўзбекистон ҳудудида жойлашган ғор макон ёдгорлиги
Обираҳмат	Obirahmat	Обираҳмат	Ўзбекистон ҳудудида жойлашган ғор макон ёдгорлиги

Кейслар банки

Кейс 1. МДХ ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлар тарихи ҳақида маълумот келтиринг ва Кулбулок ҳамда Селгур ёдгорликларининг қадимги тош даври ёдгорликлари сифатида эътироф этилишини изоҳланг

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- МДХ ҳудудидаги энг қадимги археологик ёдгорликлар ва уларни таҳлил қилинг.

- Селунгур ва Кулбулок ёдгорлиги топилмалари ҳақида маълумот беринг

Назорат саволлари:

1. МДХ давлатларида палеолит даври ёдгорликларининг ўрганилиши тарихи.
2. Марказий Осиё палеолит даври ёдгорликлари.
3. Тешиктош ва Обираҳмат ғорлари.
4. Лахутий ёдгорлиги ҳақида маълумот беринг
5. Қоратов ёдгорлиги ҳақида маълумот беринг
6. Қопчиғай, Тоссор ва Фарғона маконлари ҳақида маълумот беринг
7. МДХ давлатлари ҳудудидан топилган энг қадимги одамларга тегишли топилмалар ҳақида маълумот беринг
8. Ўрта Осиёда мустёе даври маданиятининг тарқалиши ҳақида маълумот беринг.
9. Селунгур ёдгорлиги ҳақида маълумот беринг

Тест саволлари:

1. Ўрта Осиёда аҳоли сони бўйича иккинчи ўриндаги халқни кўрсатинг?
*а) козоқлар
в) тожиклар
с) туркманлар
д) қирғизлар
2. Тожиклар қайси тил оиласига мансуб?
*а) ҳинд-европа
в) олтой
с) эрон
д) турк
3. Жанубий Осиё аҳолисининг неча фоизи қишлоқ хўжалик соҳасида машғул?
*а) 80 %
в) 70 %
с) 60 %
д) 50 %

4. Жанубий Осиёнинг қайси мамлакатларида мол гўшти истеъмол қилинади?
*а) Покистон, Бангладеш
в) Ҳиндистон, Бутан
с) Малдив, Анбамал
д) Шри Ланка, Непал
5. Ҳиндистонда Конституция қабул қилиниши арафасида “ҳазар” қилинадиган ёки “паст касталар”га мансуб аҳоли қанча бўлган?
*а) 50 млн
в) 60 млн
с) 70 млн
д) 80 млн
6. Ҳиндистонда эркаклар миллий кийими қандай номланган?
*а) дхоти
в) чакмон
с) сари
д) бенгали
7. Жанубий Осиёдаги қайси аҳоли гуруҳлари вегетарианлар ҳисобланган?
*а) индуистлар
в) бенгалилар
с) белужийлар
д) гужаратлар
8. Ҳиндистонда театрлашган томошалар қандай номланади?
*а) катакали
в) рамаяна
с) панчататра
д) маҳабхарата
9. Жанубий Осиёда уруғ-қабилачилик тузуми унсурлари кучли сақланиб қолган этносларни кўрсатинг.
*а) барча жавоблар тўғри
в) мундалар
с) нега, кхасилар
д) санталлар, гандалар
10. Жанубий-Шарқий Осиёда 40 млн кишини ташкил этадиган энг йирик этносни кўрсатинг.
*а) ветлар
в) тайлар
с) кхмерлар
д) сиамлар

11. Индонезия аҳолисининг 69% и қайси тил оиласига мансуб?

- *а) австронезия
- в) малайя-полинезия
- с) хитой-тибет
- д) австроосий

12. Жанубий-Шарқий Осиёнинг қайси мамлакатларида табиий каучукнинг асосий қисми етиштирилган?

- *а) Малайзия, Индонезия
- в) Таиланд, Лаос
- с) Вьетнам, Камбоджа
- д) Филиппин, Мянма

13. Қайси халқ ўзини “хуася” деб номлайди?

- *а) хитойликлар
- в) айнлар
- с) корейслар
- д) японлар

14. Кава, белун, булан каби мон-кхмер тилларига мансуб этнослар нима билан шуғулланган?

- *а) овчилик, теримчилик
- в) мотиға деҳқончилик
- с) деҳқончилик
- д) балиқчилик

15. Хотон деб номланган жамоа тузуми қайси халқда сақланган?

- *а) мўғулларда
- в) хитойликларда
- с) корейсларда
- д) японларда

16. Қайси мамлакатда қишлоқ уйлари-фанза деб номланган?

- *а) Хитойда
- в) Кореяда
- с) Японияда
- д) Манжурияда

9-мавзу. Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари этнологияси.

Режа.

- 1. Туркманлар этнологияси.**
- 2. Тожиқлар этнологияси.**
- 3. Қирғизлар этнологияси.**
- 4. Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари этнологияси.**

Туркманлар этнологияси.

Туркманлар ўзларини атрофдаги аҳоли қандай атаса, шу тахлит-туркмен деб номлайди. Республика Ўрта Осиёда миллий ҳудудий чегаралаш орқали 1924 йилнинг 27-октябрида ташкил этилган. Ҳудуди 488 минг км.кв, аҳолиси 1926 йили 998.2 минг, 1959 йили 1366 минг, 1979 йили 2.026 минг киши бўлган. Туркменистон кўп миллатли республика, унда: узбеклар, қозоқлар, қорақалпоқлар, жанубий ҳудудларида белужийлар, қурдлар ҳам яшайди. Руслар 1959 йили 262 минг (ўзбеклардан 2 баробар кўп) украинлар 21 минг, татарлар 29.5 минг, арманлар 19.7, озарбайжонлар 12.9 минг киши бўлган. Саноатни кескин ўсиши шаҳар аҳолисини кўпайишига сабаб бўлиб агар 1926 йили шаҳарларда 13.7 % аҳоли яшаса, 1959 йили бу кўрсаткич 46 % га етди. Республикада 13 та шаҳар бўлиб, энг йириги пойтахт Ашгабатдир. XX-аср давомида республикада 64 та шаҳар типидagi посёлкалар вужудга келган. Аҳолиси зич жой Мурғоб воҳаси жами аҳолининг 25 % ни таъминлайди. Айрим ҳудудларда 10 км.кв.да 1 киши тўғри келади. Туркманлар қушни республикаларда Ўзбекистон, Тожикистон қисман Россиянинг жанубида яшайди. Шунингдек Эронда (1959 йил маълумоти бўйича) 330 м, Афғонистонда 270 минг, Туркия, Ироқ ва Ғарбий Осиёнинг бошқа мамлакатларида яна 100 минг туркман яшаган.

Туркманлар XX-асрнинг ўрталарида ҳам қабилаларга бўлиниб: таке қабиласи 270 минг, эрсарилар 150 мингдан ортиқ, етвмутлар 100 мингдан ортиқ, самарлар 35 минг, сариклар 32 мингдан кўп бўлган. Чорвадорлар ва гокленлар 20 минг кишига яқин. Ҳарбий қабилалар уруғлар ва майда тўпларга бўлинган. Турли сиёсий, ижтимоий-иқтисодий сабабларга кўра туркман қабилалари яшаган ҳудудлар вақти-вақти билан ўзгариб турган. Ҳусусан етвмутлар XIX-асрда Каспий денгизидан шарққа томон жойлашиб, ҳудуд Атрек дарёси-қизил Аврат ва кўҳна Урганч шаҳарлари бўйича чегараланган. Такелар Мурғоб ва Тажан дарёлари ҳавзаси Копет-тоғдан ғарбга Қизил Арватга қадар жойлашганлар. Эрсарилар Амударёнинг ўнг соҳили, Калиф ва Чоржўй шаҳарлари оралиғида; Саларлар-Чоржўй вилоятининг марказий қисми ва сарахс районида; сариклар Мурғоб дарёсининг ўрта ҳавзасида (Йўлажан ва Тахтабазар туманлари); Гокленлар- Сумбар ва Чандир дарёлари бўйлаб Қора-қала райони; Човдурлар – Хоразм воҳасида; қорадошли ва эрмелилар – Хоразм воҳасининг ҳарбий қисмида жойлашган. Эронда етвмутлар; гокленлар, эрмели, алили, сариклар, саларлар; Афғонистонда – эрлари, алили, сариклар бўлган ташқи дунё билан яшши алоқада туркман қабилалари, ўз ҳудудларида биқик яшаб, катта масофалар билан чекланганлиги улар

орасидаги ўзаро алоқаларни ҳам қийинлаштирган. Бу ҳолат ҳар бир туркман қабиласида, шунингдек, халқ турмушининг кўплаб соҳаларида ўз аксини топган. XVII аср охири – XVIII аср бошларида Хива хонларининг босқинлари туфайли Манғишлокдан кетган туркманлар Шимолий Кавказга кетиб, уларнинг аجدодлари Мунича ва Кума дарёлари ҳавзаларида ҳозирга қадар яшаб келмоқдалар. Ставрохоль туркманлари тили ва турмуши кўшнилари нўғайларнинг таъсирига учраган. Улар чавдар ва ичдир қабилаларидан ажралган бўлиб, уларнинг катта қисми Туркменистонда яшаб келмоқда. Нурота ва Қорақўл (Ўзбекистон) туркманлари деярли ўзбеклашиб кетганлар.

Антропологик жиҳатдан туркманлар Ўрта Осиёнинг бошқа халқларидан ўз долихокефалиялиги билан фарқланадилар. Олимларнинг фаразига қараганда туркманларнинг бошлари чўзинчоқлиги кадимки автохтон аҳолидан ўтган. Ўғузлар билан аралашув маълум мўғул ирқи хусусиятларини ҳам пайдо қилган, лекин умуман олганда узун бошлиқ сақланиб қолган. Тиллари туркий тил гуруҳининг ўғуз-туркман шаҳобчасига киради. Ғарбий ўғуз тилларининг XI асрда салжуклар иштироки асосида шакллана бошлаган. Туркман тилига X-XI асрларда қарлук қарахонийлар, кейинчалик қипчоқ тилининг айрим жиҳатлари таъсири ҳам сезилади.

XV-XVII асрларда туркман ёзма адабий тилининг шаклланишида эски ўзбек тилининг ҳиссаси ҳам катта. Туркманларнинг сўзлашадиган тиллари қатор шеваларга бўлинади.

Хўжалик ва моддий маданият

Туркманларнинг машғулоти турли – туман. Ушбу хилма-хиллик табиий-иқлим шароитидан келиб чиққан. Сув билан таъминланган мамлакатнинг ғарби оқар сув бўлмаганидан асосан саноат районлари, учинчиси дашт-чўллардан иборат чорвачилик уларни сув билан таъминлаш учун қудуқлар қазилади.

Амударё воҳаси Туркменистондаги энг йирик бўлиб унинг ҳиссасига барча суғориладиган ерларнинг 40%, аҳолининг 50% тўғри келади. Воҳа Ўрта - Амударё ва Қуйи Амударёларга бўлинади.

Ўрта Амударё воҳаси юзлаб километрга экин майдонлари тасмаси жойлашган. Дарё соҳилига яқин тўқайларда солод илдири, ёввойи шакар қамиш, қамиш ва бошқа намгарчиликка мос ўсимликлар ўсиб ўлардан ишлаб чиқаришда фойдаланиш мумкин. Воҳада узок ўтмишдан пахтачилик, пиллачилик, қовун- тарвуз етиштириш кенг тарқалган. Чоржуй вилоятида етиштириладиган “ гулоби” қовуни айниқса машҳур. Воҳага туташ дашт ҳудудларида боқилган қорақўл қўйлари республика қорақўл терисининг 1/3ни берган. XX асрда Гаурдан- Кугитанг тоғли районида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ва қиммат минерал ашёларни қайта ишлаш саноати барпо этилади. Бу ерда олтин гугуртнинг йирик захиралари, калий ва бошқа тузлар, қурилиш ашёлари, рангли маданлари очилган.

Воҳа Маркази Чоржуй вилояти- Чоржуй шаҳри темир йўллар чорраҳасида жойлашган. Шаҳарда талай саноат корхоналари мавжуд.

Воҳанининг яна бир пункти Керхи. Унинг яқинидаги Босага қишлоғидан Қорақум канали бошланади.

Куйи Амударё воҳаси Хоразм воҳасининг бир қисмини ташкил этади. Бу ерда Турманистоннинг Ташовуз вилояти жойлашган. Каналлар ва ариқлар тизими билан таъминланган вилоятда пахта, беда, шунингдек шоли, жўхори, макка, каноп, кунжут экилади. Хўжаликда чорвачилик, ипакчилик, узумчилик, полиз ва сабзавотчилик ҳам ўз ўрнига эга.

Мурғоб воҳасига дарёдан 100 минг гектар ерни суғоришга етадиган сув ўтади. Сувнинг катта қисми Афғонистонда ишлатилгани туфайли дарёнинг куйи оқимида суғорилиши мумкин бўлган 2-3 баробар кўп майдонлар ўзлаштирилмаган. 1959 йили Қорақум канали қурилганидан сўнг қурғоқчилик мавсумларига барҳам берилиб, 100 минглаб гектар қишлоқ хўжалиги, 100 минглаб гектар яйловларга сув чиқарилди. Вилоят марказида Марида пахта тозалаш кўн-чармчилик, пива, пиллакашлик, жунга ишлов бериш завод-фабрикалари жойлашган. Ип йиғириш, тўқимачилик, бўёқчилик фабрикалари, нон ва гўшт комбинатлари ва ҳоказолар мавжуд. Байрамали шаҳрида ёғ-мой комбинати қайта қурилиб йирик иншоотга айлантирилган.

Тажан воҳаси нисбатан кичик Тажан дарёси сувидан фойдаланади. Дарё Афғонистон ва Эрондан ўтгани учун Туркманистонга унинг суви бир қисми келади холос. Тажан сув омбори қурилиши Қорақум канали воҳадаги сув муаммоларини ҳал этишга қаратилган. Аҳоли пахта, кунжут, дон экишдан ташқари узумчилик, полизчилик билан ҳам шуғулланади. Воҳага туташ дашт ҳудудларида чорвачилик, қуйчиликнинг гўшт, ёғ ва қорақўлчилик турлари ривожланган.

Республика пойтахти Ашғобот руслар истилосидан кейин ташкил топган, 1948 йил октябрдаги зилзилада шаҳар вайрон бўлиб, қайта қурилган.

Ҳунарманчилик.

Туркманларда XIX асрда ҳам ҳунармандчилик ҳам яхши ривожланмаган. Шаҳарлар бўлмаганидан цехташкилотлари ҳам деярли йўқ эди. Ҳунармандчилик устахоналарида устадан ташқари шогирд бўлиб, қушни халқлардаги сингари уста-шогирд бошқа масалалар “Рисола” орқали ечилган. Фақат Обивард ва Ановда ҳунармандлар ҳатто ўз мавзейларига эга бўлишган. Темирчилик, қуролсозлик, заргарлик, терига ишлов бериш ва дурадгорлик бутун Туркманистонга ёйилган. Айни пайтда айрим ҳудудларда ҳунармандчиликнинг маълум тури тарқалган. Хусусан қулолчилиги Чоржўй вилоятида, ўтов яшашда Гасан ҳули ва Кумуш тепа ноҳурлари ва Марв текинлари ном қозонган. Мурғоб воҳасида XIX асрнинг 2-яримида эгар яшашда ёзи уруғи усталари қамчи яшашда бурхоз уруғи ҳунармандлари, идиш ва ғалвир, элаклар тайёрлашда – ёри – геончилар уста бўлишган. Хоразмда Гурлан яқинида яшайдиган хидир элилар бутун воҳа аҳолиси учун ўтов суягини яшашган, қулолчилик ва темирчилик билан шуғулланишган. Кумушдан зеб-зийнатлар яшашда абдал қабиласига мансуб қизил-эргеник уруғи заргарлари моҳир бўлганлар. Гиламчилик ва шойи тўқиш XIX

асрданок аёлларнинг асосий уй машғулооти бўлиб, маҳсулооти тавар аҳамияти касб этган. Энг машхур гиламлар марв ва аҳап тегинлари, сариклар аёл-қизлари томонидан тўқилган.

Балиқчилик ва овчилик.

Каспий денгизи соҳида яшаган туркман ва қозоқларнинг талай қисми балиқ овлаш ва уни қайта ишлаш билан шуғулланган. Балиқчилар кичик қайиқларида денгиз соҳига яқин жойларда балиқ овлаганлар.

Овчилик Туркманистонда қадимдан кенг тарқалган. Ғарбий ҳудудлар аҳолиси учун маълум аҳамият касб этган. Тулки, бўри, жайронларни, ёввойи эчкиларни, қуёнларни ов қилишган. Овда қушларни овлаш ҳам кенг тарқалган.

Транспорт ва алоқа.

Қизилқум паст текистликларининг улкан ҳудудларида жойлашган туркманлар темир йўли қурилмасдан аввал ўзаро заиф боғланган эдилар. Аҳолининг асосий ҳаракатланиш воситалари от, туя, эшак бўлган. Ахалтекин ва ёвмут йилқи зотлари айниқса машхур бўлган. Бу отлар тез югуриши, чидамлиги ва маҳаллий шароитга қўникмаси билан ажралиб турганлар. Туркманларнинг ўзи моҳир чавандозлар сифатида танилганлар. Онда юриш учун махсус қуюшқони *баланд* – *зар* деб номланган эгар тайёрланади.

Юкларни, шу жумладан ўтовларни туяларда ташишган. Туркманларда туяларнинг учта зоти: бир ўрқачли “туркман”(арвон), икки ўрқачли “қозон”(буғро) ва уларнинг дурагайлашганлари. Тошовуз, Чоржўй, Марв воҳаларида арава учун йўллар бўлган жойларда от-аравалар қўлланган. Эшак аравалар ҳам кўп бўлган. Хоразм аҳолиси баъзида туяларни ҳам қўшганлар. Амударё ва каспий денгизи соҳилларида кема, навлардан фойдаланилиб, уларнинг сифими 23-35 тонна бўлган. Балиқчилар яна унчалик чуқур бўлмаган япалоқ кемалар: таймун, ен мерданлардан фойдаланганлар.

Россия истилосидан сўнг телеграф ва телефон алоқаси юксала боради. Бу борада Каспийорти темир йўлининг ўрни ҳам каттадир. XX асрнинг 60-йилларига келганда автомобил йўллари узунлиги 12 минг км. ташкил этди.

Уй-жойлар.

Ўтмишдаги туркманларда фақат кўчма уй-ўтовлар бўлганлиги ҳақидаги фикрлар археологлар тадқиқотлари орқали тўғри эмаслиги тасдиқланди. XIX асрда ўтроқ уй-жойлар бўлганлиги, ҳатто уларнинг айрим ҳудудларда ўтовлардан кўпроқ ҳам эканлиги аниқланди. Ўтовларни мавқеи аҳолининг ҳўжалигида чорвачиликнинг мавқеи ва босқинлар даврида тез йиғиштирилиб кўчиш имкониятлари билан изоҳланган.

Туркманлар ўтови – ой, гара-ой ҳозирга қадар ёзги уй сифатида сақланган. У ёғоч синчи (суяги) ва кигиз қопламадан иборат. Ўтовнинг

пастки айлана қисми-ёғочдан тэрим, тўртта қисмдан (канат) иборат бўлиб, улар қуриш пайтида арқон билан боғланади. Ўтовнинг тепа қисми – ёғоч доира – туйник пастигаги панжара билан 2-2.5 метрли ўқлар воситасида бирлаштирилади. Ўқлар панжарага – *ўқ бағжик* боғич билан бойланган. Ўқлар панжара ва юқоридаги чарғароқ тешикларига киритиб қўйилган.

Ўтовдаги кигизлар қўнғир қуй жунидан босилган. Оқ ўтовлар бойлар, меҳмонлар учун ёки келин-куёвлар учун тайёрланган. Кигизнинг *серпин* деб номланган кигиз чанғароқгача, иккита *узун* деб номланган кигиз утовнинг тепасини ёпган, *дурлук* эса панжараларни устидан қопланган.

Ўтовнинг ёғоч суяги устидан безалган ип тасмалар – *йун* билан боғлаб мустаҳкамланган ҳамда безатилган. Ўтовнинг айрим қисмлари арқон билан ерга қозиқ қоқилиб боғланган. Туркман ўтовларида кигизнинг устидан бўйра тортилиб бу билан улар қозоқ ўтовларидан факланган. Бўйрони ўтовга *такинлар урган* деб номланган арқон билан, ёвмутларда – голан мато билан боғланган. Ўтов эшиги икки табақали, авваллари эшик устига махсус гиламча – *дармык* осиб қўйилган.

Ўтовнинг ичини *кече* кигиз ёки *готдикме* полос гиламлар билан қоплашган. Девогларга турли буюмлар солиб қўйиладиган: тўқилган халта, тўрваларда: чой идишлар, қошиқлар, урчуқ ва уй жиҳозлари сақланган. Эшикдан киришда ерда мис ва сапол кўзалар (сув, ёғ ва бошқа суюқликлар учун) ёғоч ёки мис идишлар, косалар, қумғонлар, самоварлар турган. Бу жойда таом тайёрланган. Хўжалик бўлими қарама-қаршисида *телэр* ёки *йухери* жойлашиб, унга кўрпа – ёстик, гилам, кигизлар тахлаб қўйилган. Ўтовнинг бу қисмида дон, ун солинган қоплар, отнинг эгар-жабдуғлари, қўл тегирмони (ёргучоқ), қурол-аслаҳа ҳам сақланган. Ўтовнинг тўрида ўчоқнинг ортида сандиқ ва беланчак бўлган.

Ўтроқ туркманлари уй-жойлари қўшни ўзбек ва тожикларникигша ўхшаш томонлари билан биргаликда ўзига хосликларга ҳаи эга. Қолаверса Туркменистоннинг ўзида табиий шароитига қараб турар жойлар учта турга бўлинади.

Доимий истило, ҳужум хавфи аҳолини лойдан қалъа (чала) кўринишидаги турар-жойлар, уйлар қуришга мажбур этган. Иккки қаватли минора қалъанинг тўрт бурчида қурилиб, улардан махсус кўрикчилар атрофни назорат қилиб туришган. Бу хилдаги миноранинг пастидан қатта бўлмаган эшигдан кирилган. Иккинчи қаватга торгина йўлча орқали нарвон қўйиб чиқиш мумкин бўлган. Қишлоқларда баъзида 1000га яқин оила яшаган. Копетдоғ атрофларида қалъа ва уйлар аксари тошлардан, фақат бир қисми лойдан қурилган.

Хўжалик бинолари қаторида- отхона, сейисхона, дуеятан (туялар учун), молхона, гоюнйтак самонхоналар бунёд этилган. Бойлар ҳовлисида тегирмон- харазхона, кеш-кеш, жувозхона ва хоказолар бўлган. Ҳовлида меҳмонхона алоҳида ўрин тутган. Уйнинг муҳим қисми *эйван* – айвони ҳисобланган. Уйлар пастҳам ёруғлик фақат томдаги туйнукдан тушган, очик

ўчоқдан таом тайёрлаш ва уйни иситиш учун фойдаланишган. Уй жиҳозлари мебеллар кам бўлган.

Кийим – кечаклар.

Анъанавий кийим – кечаклар Ўрта Осиёдаги бошқа қўшни халқларники сингари бўлган. Бу эса уларнинг тарихий маданий тараққиётларидагина эмас, этногенезида ҳам умумийлик мавжудлигидан дарак беради. Айни пайтда туркманлар асрлар оша ўзига хос фақат уларда мажуд кийим-маиший турмуш хусусиятларини сақлаб келишмоқда.

Туркманлар, айникса аёллар устки кийимлари ва бош кийимлари ўтмишда қабилалар тарқоқлиги сабабли кўплаб ўзига хосликларни сақлаган. Хусусан Каспий соҳилидаги туркманлар кийимларининг айрим жиҳатлари уларни Кавказ халқлари, яна бошқалари Эрон аҳолиси билан боғлайди. Хива туркманлари кийимларида қўшни ўзбеклар ва қozoқларга хос хусусиятлар учрайди. Бухоро билан қўшничилик Амударё туркманлари (Пемде ва йолатан сариқлари) кийимларида ўз таъсирини қолдирган.

Эркаклар миллий кийимлари кўйлак ва иштонлардан, қизил йўл-йўлли тўн, қуй жунидан катта телпаклардан иборат. Оёқларида теридан этик ковушлар бўлган. XX асрнинг ўрталаридан фабрика кийимлари, пойафзаллари, европача бичимдаги кийимлар кенг тарқала бошлади. Эркакларда пиджак-костюм дастлабки севимли кийимга (айникса ёшларда) айланади. Айнан ёшлар, зиёлилар миллий кийимдан европача кийимга тез ўтишади.

Урушдан кейин қишлоқ аҳолиси орасида ҳарбийча китель, галифе шим, этик удум бўлган. Бундай кийимни одатда малла ранг, ёки тўқ яшил, кўк матолардан, вельветдан тикишган. Туркманлар миллий кийими - *қойнек* яхлик газлама бўлагидан, ёқасида бошдан кийиши учун махсус ёқа қолдирилган. Енгни елка тенглигида тикилиб у пастга томон торайиб борган. Кўйлақда ҳам, яқтак ёки чопонда зарур учбурчак шаклигидаги *бегийик* ҳисобланиб, у оёқ ва қўл ҳаракатлари эркинлигини таъминлайди. Кейинги 150 йил давомида кўйлақлар бичими ҳам ранги ҳам катта ўзгаришларга учрайди. XIX асрда кўйлақлар оқ пахта матодан тикилган бўлса, ёқаси елкада ўнг томонида чўнтаги ва бошқа жойлари жияклар билан безатилган. XX асрдан қариялардан бошқа барча эркаклар, ёқаси вертикал, чўнтаги ўнг томондаги кўйлақларни кия бошлайди. Жанубий туркманлардан ёш бойваччалар қизил ипак газламадан бой кашталанган кўйлақларга ўтганлар. XX асрнинг 50-60-йилларидан ёқали кўйлақлар удум бўлиб, уларнинг чўнтаги ўнг кўкракда, олдида тугмалар қадалган.

Туркман иштонлари - *балак* кенг қадам ташлаб юришга мўлжалланган. Иштон орасида ромб шаклигидаги махсус мато тикилган. Иштон ип билан тортиб боғланган. XX асрнинг ўрталаридан иштон фақат қарияларда сақланиб қолган. Эркакларда фабрика шимларига ўтилади.

Эркаклар яқтак, чопон, чахмонлари – барча этник гуруҳларда бир хил бичимга эга бўлиб, мато ранги, номи газлама сифати билан тафовутланади.

Ўтмишда чопонлар узун, кенг, енглари тор узун бармоқларидан пастга тушиб турган. Ёқаси ортидан тик, унчалик баланд бўлмаган. Тўн олдидан боғич билан боғланган ёки тугма қадалган.

Ён томондан кесилган чўнтак тешиги, пасти икки томони кесик. Ёқа, олди, пасти, кесиклар, енгининг пасти жиякланган. XIX аср охиридан ятак, чопонлар енглари ҳам калтароқ қилина бошланади.

XX асрнинг ўрталаридан бошлаб бу устки кийимлар тиззагача ёки сал узунроқ тикиладиган бўлди. Эрсари туркманлари кўнғир қизил рангдаги, Амударё туркманларида Бухоро русм бўлган.

Эркаклар пойафзали турлича бўлган. Чокай ва чорик, чепен ёки елкен. Чокай – бузоқ терисидан учи тепага кўтарилган этик. Мари туркманларида чокайни қорамтир – қизил теридан тикишган. Чорикларни бутун ошмаган теридан қилиб, уни *долак* деб номланган пайтова устидан кийишган. Чокай ҳам чорик ҳам оёқни намдан яхши сақлаган. Чепек чўпонлар пойафзали, ўзига хос чарм пошналар сандалга ўхшайди. Уни оёққа жун тасма билан боғланади. XX асрга қадар этик, махсиларни бой тоифа вакиллари, рухонийлар кийишган.

Эркаклар бош кийимлари маълум хусусиятларга эга бўлиб, баъзида қабилавий жиҳатлар ҳам кузатилади. Анъанавий бош кийим *тақья*, унинг устидан кўй терисидан- *телпак* кийилган. Телпак баланд тепа томонига кенгая борадиган қора ёки кўнғир жунли теридан тикилган. Кўпчилик туркманлар шимолдан келтирилган ёш кўйлар терисидан тикилган телпакларда юришади.

Шимолий ёвмутларнинг кундалик чоғурмелари қорақалпоқларники билан кўплаб умумийликка эга. Тегин туркманлари аксинча кенг ва баланд бўлмаган қора узун, жингалак жунли теридан телпак кийишади.

Туркман сариклари ва эрсарилар XIX асрда Бухородан қабул қилган бош кийимлари, оқ саллани, дўппи устидан кийишади. Ўтмишда ёшлар кўк салла, ёки ранго- рангини, оқини эса дин пешволари ва тақводор қариялар ўрашган.

Қишда амударё туркманлари юмалоқ унчалик катта бўлмаган- селкме телпак кийишади. Уни кўнғир ёки оч- малларанг қора-кўл теридан тикишган.

Аёллар кийимлари ўтмишда ранг-баранг ва этник хусусиятларга бой бўлган. Эндиликда қизил ранг ва деярлик барча учун умумий кийиниш хусусиятлидир. Бош кийимлари нисбатан баланд, уни ним қизил рангдаги шойи ёки жун рўмол билан ёпишган. Устидан халат ташланган. Узун қизил рангли кўйлак, тор иштон, оёқларида туфли. Кумушдан тақинчоқлар турли-туман ва кўплиги туркман аёллари кийимларининг умумий тавсифидир.

Аёллар устки кийимлари XX асрнинг ўрталарида келганда трансформация жараёнларидан сўнг *чабыт* ва *камзордир*. Уларни ёзда ҳам қишда ҳам кийишади. Чабыт қадим устки кийим, узун, тирсагидан торая бошлайдиган енглари бўлган. Кемзор – русча *камзол* номидан аёллартанасига мослаб, тўғри енглари билан тикилган, ёқаси ва кўкрагида букламаси мавжуд. У туркман аёлларига XX асрнинг биринчи ярмида кўшни қозоқ,

корақалпок ва ўзбек аёллари таъсирида ўтган. Улар эса камзолни ўз навбатида татарлардан ўзлаштирган. Тошовузда туркман аёллари кемзорни ёқасиз кийишган. *Чабыт* – байрам ва тантаналар кийими шойи ёки бахмалдан тикилган. Ўтмишда бойларнинг аёллари чабитни қимматбаҳо нафис қизил ёки яшил мовутдан тиктиришган. Жанубий Туркменистонда ўтган аср ўрталарига қадар қора – оқ йўлли махсус Чехбетов деб номланган мато тўқилган. Унинг ёқаларига кашта тўқишган ёки кумуш зеб – зийнатлар билан безатишган.

Тегин ва сариқ туркман аёллари яқин ўтмишда ўзига хос бош кийими- *борик* кийишган. Бу баланд телпак турли формаларда бўлган. Ахалда цилиндр кўринишидаги, Марвда – тепаси текис, лекин пастидан тепага кенгая борадиган борик кийишган. Сариқ аёллари борики кўзиқоринни эслатган. Борик асосини қаттиқ синч ташкил этиб у турли ашёлар (бўялган газлама, қоғоз ёки юпқа сомон иплардан ва х.к.)дан тайёрланган. Синчни аксари қизил рўмол ва ипак боғичлар билан ўраб чиқишган. Ўзбекистонда паранжига қарши “ хужум” ҳаракати бўлса туркман зиёлилари 30 –йилларда борикка қарши компания олиб борганлар.

Ўтмишда аёллар оёқларига орқаси очик теридан тикилган туфликовуш ва баланд пошналар қизил этик кийганлар.

Туркман аёллари зеб – зийнатларга алоҳида эътибор қаратишган. Болаларни чақалоқлигиданоқ бош ва устки кийимларини кумушдан тумор, танга ва кузмунчоқлар тақишади. Ўғил болалар қаттаргандан сўнг зеб – зийнатлар тақмайди. Қизларни қалпоқлари доим тақинчоқларга бой: гупба, хунжи, апбасы, хейкел, асик, базелик, гуляка ва ҳоказо, каби зеб –зийнатлар қиз ва аёлларни бошдан оёқ бегаб турган.

Таомлар ва идишлар.

Туркманлар таомлари умумий жиҳатидан Ўрта Осиёнинг бошқа халқларниқига, айниқса ўзбек ва қорақалпоқларниқига ўхшаш. Бу этник алоқалар, табиий шароит ва ҳўжаликдаги умумийлик билан изоҳланади. Сўнгги асрда туркман таомларига руслар ҳам сезиларли таъсир кўрсатди.

Таомлар тизимида асосий ўрин сутли ва хамирли овқатлар ташкил қилади. Донли махсулотлар туркманлар ҳаётида нақадар катта ўрин тутганини XVIII – XIX асрларда Хива хонлари бўйсунмаган қабилаларга дон сотиб оладиган бозорларидан фойдаланишни таъқиқлашидан ҳам билиш мумкин. Нон – *чорек*, *нан* йирик буғдой ва майдароқ *зоғора*(жўхори унидан) тусида тандирда тайёрланган. Кўптирилмаган хамирдан петир нон – шошилич эҳтиёжи бўлганида ёпилган.

Сут махсулотлари сигир, қўй, эчки, туя сутларидан тайёрланади. Қаттиқ (гатык), сузме, гурт, кейнир (пишлоқ). Туя сутидан –чал, қаймоғи – агаран, акнинг доривор хусусиятлари аниқланган. Сариеғ, қатикдан махсус теридан тикилган қоғлар –тулум, янык, яйык ёки ёғочдан қувиларда пишек – (пишкак) ёрдамида ажратиб олинган. Сузма,(айрон) қатик ёзнинг иссиқ кунларида асосий чанқоқбости ичимликлар ҳисобланган.

Гўштлардан кўй гўштини хуш кўрадилар. От гўшти истеъмол қилинмайди. Гўштдан суюқ таомлар –чорба, гайнатма, қовурма(говурда) палов, шара ёки кебаб (шашлик) тайёрлашган. Илгари гўштли шўрваларга: пиёз, лавлаги, сабзи солган бўлсалар, XX аср давомида картошка, помидор кундалиқ таомларнинг ажралмас қисмига айланди.

Туркманларда чорвачилик аҳолиси гўштни узоқ сақлаш усуллари қўллашган. Йирик моллар (туя, сигир) гўшtlари тузланиб, дорга осиб қурилган. Семиз жойларини ўчоқда дудлашган. Кўй гўштини майдалаб, тозаланган қоринга тузлаб, узоқ муддат сақлашган. Бу усулда кўй ёғи қозонда эритилиб, кўзаларга солиб кўйганлар. Кўй гўштини сақлашнинг яна бир усули, уни ўз ёғида қовуриб идишга солиб зарур пайтда эритиб ишлатиш бўлган. Бу хилдаги заҳира гўштдан –гара чорба, чўпонлар –чай чорба тайёрлашган.

Денгиз соҳилида яшовчи аҳоли (осетр,белуга, селдь) балиқлардан байрам таоми –ош (палов) ва бошқа таомлар тайёрлаган. Балиқни тузланган ва дудланган ҳолатда ҳам ейишган.

Тухумдан –хэйгенек, гуручдан, мош, жўхори, кўноқдан турли бўтқалар тайёрлашган. Қовунқоқи, тарвуз ва қовун, узумдан шиннилар қилишган. Асосий ичимликлари кўк чой, уни ўрик туршаги, жийда, майиз билан ичишган.

Қуюқ таомлар қўлда, суюқлари –*кашик* ёки *чемче* кўмагида ейилган. Дастурхон ерга тўшалган (сачак, дастархан). Суюқ таомларни ёғоч, сопол қосоларда тортилган. Ҳозирда темир ва чинни идишлар кенг тарқалган. Қозон, челақ (бедре), гова, кундук, кумчанг, мис ва ҳоказо идишлар хўжалиқда кенг ишлатилган.

Оила ва оилавий турмуш.

Ҳозирда туркманларда асосий оила турк –моногам – эр –хотин ва фарзандлари 5 -7 киши. Айни пайтда қишлоқларда ажралмаган йирик оилалар(10 -20 кишидан иборат) етарлича. Одатда бундай оилалар хонадон эгаларининг 2-3 та уйлантирган ўғиллари ва набираларидан ташкил топган.

Келин янги оилага келиши билан қатор таъқиқларга дуч келган. Аёл оғзини рўмолининг (яшман) бир учини тишлаб ёпиши, ёш пайтида юзини ва гавдасини узун шал –рўмол билан ёпиб юриши лозим эди. Йомутларда аёл уйда ҳам қайнота, қайнонаси ҳузурида ёпиниб юриши керак бўлган.

Оиланинг қатта аъзолари ҳузурида келин пичирлаб гапириши керак эди. Эрининг эркак оила аъзоларига ёш бола ёки ўсмир орқали мурожат қилган. Лэле деб номланган қўшиқларда келиннинг тақдири чуқур қудуққа ташланган тош ёки совуқ урган гул билан қиёсланган. Сепсиз камбағал келинни аҳволи бундан ҳам аянчли бўлган.

Фарзанд кўриш борасида туркманларда “ ўғил –давлат, қиз -меҳнат” мақоли бўлган. Аёл туққанидан 5-7 кун ўтиб уй юмушларига қайтган.

Бешикка белаш, чиллани тугатиши, биринчи тишини чиқиши, сочини илк бор олиш, бир ёши маълум удум – маросимлар билан нишонланган.

Никоҳ сув XIX асрнинг иккинчи ярмидан тегинларда эрта никоҳлар оилаларга ер –сув ажратилиши билан изоҳланган. Никоҳлар *эндогам* уруғ ичида тузилган.

Қалин кўпчилик учун оғир бўлган. Ғарбий ёвмутларда XIX асрнинг 2-ярмидан тегинларда эрта никоҳлар оилаларига ер-сув ажратилиши билан изоҳланади. Никоҳлар эндогам уруғ ичида тузилган. Қалин кўпчилик учун оғир бўлган. Ғарбий ёвмутларда XIX аср охирида қалин 5-12 туя, гокленларда 2000-3500 Эрон крони (1 кран рус пулида 20 тийин) тахинлар 2000-3000 кран, Атехда 3300 кран сариқларда 1600-2000 кран бўлган. Камбағал туркманларга курд ёки эрон чўриларини сотиб олиш қалиндан арзонроқ тушган.

Дин.

Расмий ҳукмрон дин сунийлик мазҳабидаги исломдир. Муллалар, охунлар, эшонлар ва бошқа дин пешволари; закот, ушр ёки кўнгилли хайриялардан тушган маблағлар ҳисобига яшаган. Мачитларда ўтроқ аҳоли яшайдиган қишлоқларда пахсадан ёки гуваладан қурилган уйларда, баъзида ўтовларда ҳам бўлган. Туркманларда ҳам сўфий таълимоти нақшбандия ва кубравия эшонлар томонидан тарғиб этилиб улар ўзлари атрофида мурид тўплаганлар.

Халқ оғзаки ижоди:

Халқ оғзаки ижодининг лирик турлари соҳалари кенг тарқалган. Бу энг аввало турли кўшиқларда: аллалар – хувди, қизлар кўшиқлари – лялелар; мотам кўшиқлари – ағы ва ҳоказолар. Қаҳрамонлик дostonларидан Гёр оғлы, Наҳил оталар сўзи, маталлар ва ҳоказолар.

Тожиқлар этнологияси.

Тожиқлар (ўзларини тожиқ дейишади) Ўрта Осиёдаги кўп сонли ва қадимги этнослардан биридир. Ҳудуди 142,5 минг км². Агар 1959 йили тожиқлар, 1,9млн, улардан-54,1% тожиқлар, 23,0 % ўзбеклар, 13,1 % руслар бўлган. 1979 йилги аҳоли рўйхатига кўра тожиқлар сони 2.898 минг кишига етади. Аҳолиси 1998 йилги 6.1 минг, 41 минг тожиқлар, 1.525 минг ўзбеклар.

Тожикистоннинг катта қисми баланд тоғли ҳудудлардан иборат. Тоғли Бадахшон автоном вилояти улардан биридир. Тўлиқ тожиқлар яшайдиган ҳудудлар: Ўрта тожикистоннинг тоғли ҳудудлари ва Зарафшон дарёсининг юқори оқими, хусусан Дарвоз, Ванч, Вахио, Қоратегинда, Кулобда Қизилсув, Яхсув ва Обинида районларидир. XX асрнинг ўрталарида Тожикистон билан қўшни Ўзбекистон ҳудудида 311 минг тожиқ яшаган. Нурота шаҳри, Нурота ва Фориш туманларида ҳам бир неча минг тожиқлар мавжуд. Қирғизистоннинг Тожикистон билан жегара ҳудудларида

1959 йили 15,2 минг тожик яшаган. Тошкент вилоятининг Пском ва Чоткол тоғлари бўйлаб 8,1 минг тожик аҳоли яшаган. XX асрнинг ўрталарида Афғонистонда 2 млн тожиклар бўлган. Эрон ва Шимолий Покистонда яшайдиган тожиклар сони номаълум. Тожиклар тили ҳарбий Эрон тилларига кирса, тоғли Помир аҳолисининг тиллари шарқий Эрон тилларига киради. Тожиклар яим аср аввал 3 минг киши эди. Уларнинг 2,5 минги она тилида сўзлашади. Сурхандарёнинг Қашқадарёнинг Ғузор туманларида ҳам 8,4 минг тожик аҳоли бўлган. Антропологик жиҳатдан тожиклар европоид ирқига мансуб. Тожиклар ва помир тожикларида мўғул ирқи аралаш хусу сиятлари бутунлай йўқ.

Асосий машғулоти: деҳқончилик.

Ўрта Осиёнинг тоғолди ва тоғ воҳалари, дарёлар ҳавзаларидаги табиий иқлим шароити деҳқончилик учун қулай. Унумдор тупроқ, қуёш ҳароратининг етарли бўлиши, сув манбалари бўлган жойларда турли дала экинлари ва қимматли мевали дарахтлар турларини етиштириш имконини беради. Шунинг учун тоғдан оқиб тушудиган дарё ва сойлар суви етиб борган барча жойларда гуллаган деҳқончилик воҳалари пайдо бўлган. Тоғларда деҳқончилик 1000-2500 метргача баландликда тарқалган. Сув манбалари етарлича бўлган тоғ деҳқончилигида иқлимнинг кескинлиги ва ернинг тошли эканлиги асосий тўсиқлардир.

Саразмда (Юқори Зарафшон) энеолитдан милл.авв. III минг йилликдан деҳқончилик маданияти жойлашгани археолог А.Исоқов томонидан нашр қилинган. Анъанага кўра деҳқончилик ерлари 2 турга: обикор ва лалми(қайроқи) га бўлинади. Лалми тоғ ва тоғолди ҳудудларида тарқалган. Сунъий суғориш каналлари чўй, чўбор деб номланади. Кичик майдонларни суғориш учун булоқлани суви бирлаштирилиб ишлатиладиган ерлар асосан тоғли ҳудудларда бўлган. Тезоқар сойлар, дарёлар сувидан чиқариш учун сепоя қоқилиб шох-шаббалар ташланиб сувнинг юзаси ктарилиб ёнбошдан қазилган ариқларга чиқарилган.

Хунармандчилик:

Тоғли ҳудудларда XX асрга қадар натурал хўжалик шароитида хунармандчилик уй шароитида фақат ҳар томонлама тор даражадаги ички бозорни таъминлашга йўналтирилган. Энг муҳим хунарлар қаторига йигириш ва тўқимачиликни кўрсатиш мумкин. Ашё сифатида қўй жуни ва пахта толаси ишлатилган. Уй хунармандчилиги қаторига оддий кулолчилик ҳам бўлиб у билан ўтмишда Яғноб, Қоратегин, Дарвоз, Кулоб, Хисор, Шуғнон, Ваҳанда шуғулланганлар. У билан аёллар чархсиз кулолчилик тарзида машғул бўлганлар. Пичоқ ва қилич ясашда Ванч, Дарвоз, Бадровон қишлоғи ва Қоратегин машҳур бўлган. Ваҳнода ёғочдан идишлар, ковуш ясалса, туз-Қоратегин ва Ваҳнода, Зарафшон воҳасида олтингугурт, нашатир олинган. Ванчда қарбоз газламасини тўқилиб уни олгани қўшни районлардан ҳам келишган. Тоғли Тожикистонда ер танқислиги, оғир солиқлар, эркакларни куз ва қишда шаҳарларга кетиб қолишга мажбур этган. Фақат XX

асрнинг бошларидагина тоғли қишлоқлар аҳолиси орасида мулкый табақаланиш бошланган.

Воҳа тожиклари ҳунармандчилик деҳқончиликдан кўп асрлар олдин ажралган. Ҳунармандчиликда цех ташкилотлари шаклланган. Ҳар бир цехда оксоқол, уста ва шогирдлар тизими бўлган. Ҳунармандчиликни илоҳий деб билиб, унинг пайдо бўлиши ҳақида ривоятлар тўқишган.

Воҳа тожиклари ҳунармандчилигида кулолчилик энг илғор соҳа бўлган. Бу борада Фарғона тожиклари, Хўжандликлар, Гиждувон машхур бўлган. Тўқимачилик ҳам узоқ тарихга ега соҳа бўлиб: Қоратоғ ўз алачалари ва шойи газламаси билан, Хўжанд-шойиси, Ўра-тепа-раёза номли жун матоси билан аталган. Ҳунармандчиликнинг кўплаб ўзига хос соҳалари: тери-кўнчилик ва пояфзал, эгарчилик, шам, совун, зеб-зийнатлар тайёрлаш, турли темир буюмлар яшаш ва ҳ.к.золар бўлган. Шаҳарларида маълум касб усталари одатда алоҳида мавзеларда яшаганлар. Бозорларда ҳар бир ҳунармандчилик тури учун алоҳида қаторлар бўлган. Тайёр маҳсулотларни: сотишдан ташқари, уларни шу жойда устахоналарда тайёрлаш ҳам амалга оширилган. Шаҳар ҳунармандлари атрофдаги кўчманчи аҳолини турли буюмлар билан таъминлашда катта ўрин эгаллаган.

Моддий маъданият:

Тожиклар моддий маъданияти бой, ўзига хос ва ранг-барангдир. Бу маъданият тарихан шаклланган халқнинг мураккаб ҳаётини ўзида мужассамлаган. Ушбу жараёнда ҳудудда минглаб йиллар давомида яшаган кўплаб қабилалар, элатлар, халқлар иштирок этганлар. Айни шу сабабли Фарғона, Зарафшон ва бошқа тожик – ўзбеклар туташ қўшни, аралаш яшаган ҳудудларда ҳар икки халқнинг моддий маъданиятида умумий тадқиқотлар шаклланган. Бу ҳар икки халқнинг тилида ҳам аралаш туркча-форсча атамалар сифатида ўз аксини топган.

Кўрғонлар ва уй-жойлар:

Тожик қишлоқлари воҳадами ёки тоғда жойлашганига қараб режаси ва ҳажми билан фарқланади. Текисликдаги кўплаб йирик қишлоқлар ХХ асрнинг ўрталарига қадар ўзининг анъанавий тарихи, режасини сақлаб қолган. Бу зич қурилган уйлар, илонизи ва боши берк кўчалар, баъзиларида дарвозалар узоқ пайт сақланиб қолади. Бу ҳилдаги кўрғонлар қишлоқларнинг тарихий тараққиёти, аҳолини қон-қариндошлик асосида мужассам жойлашгани билан фарқланиб, бу ҳилдаги қишлоқлар Шимолий Тожикистондаги районларда учрайди. Россия итилосидан кейин бу ҳудудда қишлоқлар, кўчага деразалари қаратилган дераза юзида, режали этиб қурила бошланади. Тоғли қишлоқлар унчалик катта бўлмасадан одатда, дарёлар водийсида, баъзида анча баланд жойларда жойлашган. Тоғнинг тор воҳаларида уй-жойлар қуришда жой энг аввало хавфсизлик талабларига жавоб берадиган қилиб қурилган. Қор кўчиши, тоғ кўчкилари тоғларда тез-

тез содир бўлиши ана шу эҳтиёт чораларини кўришни тақозо этган. Уйларнинг жойлаштирилишига қон-қариндошлик даражаси таъсир этган.

Шимолий Тожикистондаги воҳаларда ва тоғолди ҳудудларда, Фарғона водийсининг ғарбий қисмида ҳовлида бир неча яшаш хоналари мавжуд. Ўтмишда ҳовли икки қисмга: ташқари(берун) ва аёллар учун ичкарига(дарунга)бўлинган. Ҳовли ҳар қандай ўйнинг мажбурий элементи ҳисобланган. Унда меҳмонхонадан ташқари хўжалик бинолари ҳам бўлган. Биноларнинг ташқи бут деворлари ташқарига қараган. Ўйнинг пойдевори тошлар ва унинг устига тахланган қамиш боғларидан иборат бўлган. Баъзида пойдевор сифатида йўнилган ёғочлар ҳам қўйилади. Самарқанд атрофида Исфаранинг баланд тоғли қишлоқларида, Сўх дарёсининг воҳасида ёғочдан синчли уйлар қурилган. Синч ва қўшсинчли ўйнинг деворлари гуваладан урилиб, сўнг сомонли лой билан сувалган. Қолган ҳудудларда гувала ҳам ғишт баъзида пахсадан девор урилган. Деворлардаги тўйнуқлар, эшик ва ром устидан тўсин ёғочлар қўйилган. Девор устидан ҳам терак арча ва бошқа ёғочлардан тўсинлар ўрнатилиб(арак) сўнг чўб-вассачўп билан қопланган. Қамишхассалар босилганда сўнг босилгандант сўнг тупроқ тортилиб сомонни лой билан сувалган. Сомон сувоқ ҳар йил кузда янгиланиб турган. Уйдаги хоналар айвонларини бой хонадонлар ганч билан суватишган.

Қадимда кўпчилик хонадонлар уйлари бир уй бир дахлиз кўринишида қурилган. Айвонда (дахлиз) сувни оқиб тушиши учун – обрез, чуқур қазииб унинг устуни орасида очик қолдириб тахта билан қоплашади. Дахлизда уйга кириш пайтида пойафзал ечилади. Асосий хона тўртбурчак, кириш эшигидар, узун деворда бурчакка яқин қўйилади. Хонани ёритиш учун деворда тўртбурчак тўйнуқлар ёки икки табақали эшикчалари бўлган дахлизча қолдирилган. Хонани ичида девор бўйлаб қолдирилган тўйнуқларда сандиқ, кўрпа-ёстиқ, идишлар сақланган. Ўйни иситиш учун – сандал, унчалмк баланд бўлмаган устида қалин кўрпача билан ёпилган хонтахта, полда махсус қолдирилган ўрани устига қўйилган. Ўрачага кўмир, ўғочни чўғ қилиб келтириб солишган. Тожиқларда мўри, касабаномли, бир ёки икки ўчоқ орқа деворга тақаб қурилиб тепага тутун чиқиши учун мўри қолдириш орқали иситиш воситаси ҳам қўлланилган. Ўчоқнинг бирида ((ошдон) оқат тайёрланса иккинчисида чой қайнатилган. Уч хонали уйларга баъзида, айвон орқасидан кичикроқ ошпазхона қуришган. Хўжалик бинолари омбор-қазноқ, ўтин учун-хезумхона, ювиниш учун – обхона, мол учун – оғил ва хожатхоналардан иборат бўлган. Уйдан узок бўлмаган жойда нон ёпиш учун – танур (тандир) ўрнатилаган. Тоғли тожиқлар уйлари воҳа аҳолисидан фарқ қилади. Тоғда ҳовли бўлмаган уй ҳам баланд девор ортида муҳофазаланмаган. Хўжалик бинолари ҳам уй яқинида рельеф имкониятларига қараб яқка ёки жуфт қилиб қурилган. Ўй саловатли деворлари, томи қалин, мустаҳкам, унда яшовчиларни қорлардан, совуқ ва шамоллардан асрайдиган этиб қурилган. Ўйнинг пойдеворини баъзида деворларини ҳам тошлардан, баъзида ҳам ғишдан пастни қалин, тепага томон торайтириб қуришган. Ўйнинг поли оҳадаги уйларники сингари

тупроқ бўлиб, устидан буйра тўшалган. Ўтмишда деразалар бўлмай шипга яқин дарчалар қолдирилиб улар орқали уйга ёруғлик тушган. Тожикистон тоғли ҳудудларида 3 турдаги уйлар қурилган. Панжикентда мўрили ўчоқни труба шаклида томга чиқаришган. Матчода хона иккига бўлиниб бир оз кўтарилган томони (рўй бало) уйнинг тоза томони, пастки қисми эса ўчоқ жойлашган хўжалик қисми ҳисобланган. Қурилиш шаклларининг иккинчи ва учинчи турлари Қоратегин ва Вахиода тарқалган.

Кийим-кечаклар.

XX асрнинг ўрталирига келиб тожик миллий кийимлари асосан қишлоқ аёллари, қисман қарияларда сақланиб қолган. Қоратегин ва Дарвоз тоғли районлари аёллари аёллар кийимлари-кўйлак, курта, шалвар-эзор ёки пойчама, қавилган тўн-чома, рўмол-нумол, соба, докадан ташкил топган. Фақат ўтган асрнинг ўрталаридан район марказларида пальто каби бели бурма, воҳа аёлларидан олинган-камзул тарқала бошлаган. Аёллар кўйлаклари ранг-баранг бўлиб, уларни фабрикада тайёрланган шойи, пахтадан газламалардан тикишган. Кўкрак томон ўйма ёқали анъанавий кўйлак –пешчакак, тик қатма-қат ёқали кўйлак-парпери, тик лекин оддий ёқалиси-ўзбаки деб номланган. Ўтмишда қизлар учун тикилган кўйлақлар кесими елкасида бўлган. Қизлар, ёш жувонлар кўйлаклари ёқалари, енглари кашталар билан безатилган.

Аёллар лозимлиги одатда кенг товонига тушадиган баъзида жияклар билан безатилиб, шероза тайёрланган. Шалварни одатда кўйлақдан тепада ичида турадиган қисмини (мифа) қарбосдан, пастини сатин, шойи, беқасам адрасдан тикишган. Бош рўмолларини одатда оқ донадан қилишган. Ўтган асрдан фабрикаларда тайёрланган ҳилма-ҳил рўмоллар ўрала бошланган. Кейинги пайтда аёлларда дўппилпр- токи удум бўла бошлайди. Аёллар сочларини икки ёки кўп қокилли этиб тараб юришган. Қизлар, келинчақлар сочларини майдалаб ўришларида олдинги пешанадаги икки қокил-печа, қулоқларининг ортидагилари эса –тарак, орқадаги икки қокил –гуси ва х.к. номлар билан аталган. Қокилнинг учи пахтадан, жундан, турли маржонлар, кўзмунчоқлар қадалган жамалак билан боғланган.

Анъанавий оёқ кийимлари махси-ковуш бўлган. Совуқ мавсумда жун чуроб, пайпоқ кийилиб уни маҳаллий аёллар турли рангдаги жун иплардан тўқишган. Аёллар турли зеб-зийнатлар (гулубадан, махра ва бошқалар) тақишган.

Таомлари.

Ўтмишда натурал хўжалик ҳукумронлиги пайтида тожиклар таомлари турли ҳудудий тафовутларга эга бўлиб, бу ушбу жойдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг сероблиги билан изоҳланган. Хусусан донли экинлар: буғдой, арпа шунингдек қорамолчилик ривожланган тоғли ҳудудларда асосий озиқ: нон ва сут маҳсулотлари бўлган. Водийларда, тоғолди ҳудудларида нондан

ташқари, гуруч, мева, узум кўпроқ, сут махсулотлари камроқ истеъмол қилинган. Гўшти барча аҳоли кам ишлатган.

Таомларни тайёрлашда маълум хусусиятлар: тоғли аҳолида хамир ва сутли таомлар, сариёғ кўпроқ ейилса, воҳаларда хамир ва сут махсулотлари, гўшт сабзавотлар қовуриш учун ўсимлик ёғи (асосан чигит ёғи) кўпроқ ишлатилган. Бу маълум талаб ва анъаналар билан боғланган хусусиятлар ҳозирга қадар сақланиб келинмоқда.

Тожиқлар Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари сингари нонни тандирларда ёпиб тайёрлашади. Нон учун хамир ачитилган ёки оддий тарзда, тез қорилиб тайёрланган турларда бўлган. Нонлар турли катталиқ ва қалинликда бўлган. Тоғли ҳудудларда ачитилган хамирдан-чапқоти сифатида юпқароқ тайёрланган. Ундан овқат ейиши давомида суюқ шўрвадан олиб қўйиладиган гўшт, сабзи қўйиш учун тарелка сифатида фойдаланиш мумкин бўлган. Аза билан боғлиқ маросимларда таклиф қилинганлардан узрли сабабларга кўра кела олмаганларга чапқотига 1-2 бўлак пишган гўшtdан ўраб бериб юборишган. Ноннинг фатир, гирдача, кулча, қатлама фатир каби турлари ҳам бўлган. Хамирдан нондан ташқари тожиқлар оши бурда, оши орд, сам бўса, тушбера(чучвара) манту тайёрлашган. Ўтмишда буғдой уни танқис бўлганлигидан, асосий кўпчиллик аҳоли буғдой унига арпа уни қўшиб-нони цавин, камбағаллар кўноқдан, сули унidan нон қилганлар.

Донни сув тегирмонлари-Осиёда ёки обчувозларда янчишган. Ёғ-сут махсулотлари тоғли аҳоли томонидан ёзда яйловларда бўлган пайтида захираги тайёрланган. Тожиқлар маиший турмушига помидор, картошкалар XX асрнинг 30-йилларидан қиради. Зираворлар сифатида қизил калампир, зира, кашниқ ва ҳ.к.лар ишлатилган. Дуккакчилардан суюқ таомлар, бутқалар тайёрлашда фойдаланишган.

Тожиқларнинг сеvimли миллий таомлари-оши паловнинг турлари кўп. Тоғли ҳудудларда илгари ош кенг тарқалмаган, лекин XX-асрдан гуруч танқис бўлмай қоганидан сўнг палов бу раёнларда ҳам оддий таомга айланди. Ошдан ташқари; манту, қоурдоқ, лагман, шўрва, шавла, атала, чанголи ёки фатирмаека. Таом-дег, чуян қозонда тайёрланган. Янги таомлардан чучвара тоғли ҳудуд аҳолисида ҳам кенг тарқалмоқда. Эски идишлардан ёғоч товоқ-табақ, қошиқ-қошук, ёғоч тахта-ўқлов(чўб), теридан-сурфа бўлган. Ҳозирда чинни идишлар кенг тарқалган. Тожиқларда алоҳида махсус маросим таомлари деярлик бўлмаган. Худой, қурбонлик, нишолла ва ҳ.к.лар. Шарқ халқларида бўлгани каби тожиқларда ҳам иссиқ-гарм ва совуқ-хунук таомлар, ичимликлар қадимги диний этиқодлар билан боғлиқдир.

Транспорт ва алоқа.

Ўлканинг тоғли ҳудудларидан ташкил топиши, ундаги йўллар алоқа воситаларини хилларини белгилаган кўплаб районларда арава йўл умуман бўлмаган. Бу ҳудудларда қишлоқлар орасидаги асосий алоқа воситаси сўкмоқ йўллар бўлган. Тоғли йўллар баъзида ёғочлардан –овринг осма йўллар ясалган. Бундай йўллар қоятошларда ёриқларга маҳкамланган.

Довонларда киш мавсумида қор босгани учун йўллар, сўқмоқлар ёпилган. Тоғли дарёлар устида ёғочлардан соҳилдан маҳкамланиб, ҳар қаторидан оз-оздан чиқарилиб кўприк ясалган. Дарёлардан ўтишда соллардан ҳам фойдаланилган. Солни ҳайвон терисидан ясалган мешларни ҳаво билан тўлдирилиб бир нечасини бирлаштириб, устига шохлардан ясалган солни мешга бойлаб унинг ўртасига юкларни боғлашган, отларни эгарларини боғлашган. Юкни устига ўттирган одамлар катта бўлмаган эшаклар билан солни карама –қарши соҳилга йўллашган. Отларни сойга боғлашган. Улар ўзлари сузиб ўтган. Баъэида тоғликлар ҳаво тўлдирилган мешни чап қўлтиғида ушлаб ўнг қўли билан сувни эшиб нариги соҳилга ўтиш усулидан ҳам фойдаланганлар. Қишда ва эрта баҳорда сшвнинг сатҳи паст бўлганида дарё ва сойлардан кечиб ўтишган.

Отда кечувчи оқим бўйлаб юкори томонга қараб юриб ўтилган. Сувни кечиб ўтганда, ечиниб фақат иштонни қолдирганлар, сўнг кийимларни хўл бўлмаслиги учун тахлаб тошга қуйиб, ҳатто дарё соҳили музлаган пайтларда ҳам ўтишган, сув кўп бўлганида кечув гуруҳий бўлиб, бир-бирларини қўллаб турганлар.

Тоғнинг сўқмоқли йўларида пиёда ёки эшакда ҳаракатланганлар. Юкни ҳам елкада ёки ҳайвон кўмагида ташиганлар. Тоғли тожиклар яхши, қаримайдиган пиёдалар бўлиб фақат узок масофани эмас баланд доволарни ҳам босиб ўтганлар. Ўтмишда йўлга муҳки ва тасма билан маҳкам боғлаб олганлар. Йўлга узун одам бўйли таёк(ҳасса)ни олганлар. Елкаларида юк бўлмаса ҳассани белларидан юкорирокда орқада қўлларини ўтказиб юрганлар.

Шимолий Тожикистонда икки ғилдиракли аравага от қўшилган.

Оила ва оилавий турмуш.

XX-аср бошларида тожикларда моногам оила ҳукмрон бўлиб, фақат узок чекка ҳудудларда патриархал оилалар сақланган. Ванч дарёси воҳаси ва Помир тоғли районларида XX-асрнинг 30-йилларида ҳам 50 кишидан ортиқ аъзоси бўлган оилалар бўлган. Уларни **калонтари хона** оқсоқол бошқариб, у оила аъзоларига ишларни тақсимлаб берган. Уй-жой ва ер оиланинг умумий мулки ҳисобланса мол одатда майда оилаларники ҳисобланган. Катта оилалар Яғноб дарёси воҳасида ҳам учраган.

Йирик бўлмаган оилалар водийсидаги қишлоқларда ҳам бўлган, лекин улар руслар истилосидан сўнг пул-товар муносабатлари тез емирилиши боис, тез йўқола боради. Воҳадаги йирик оилалар таркибидаги кичик оилалар ҳовлида алоҳида уйлар ёки хоналарга эга бўлишган.

Аёлларнинг оиладаги мавқеи уларнинг ишлаб чиқариш жараёнида иштроки билан белгиланган. Ҳусусан тоғда аёллар уй ҳайвонлари сут маҳсуллари билан шуғулланганлари туфайли оилада анча мустақил бўлишган. Водий қишлоқлари ва шаҳарларда аёллар ижтимоий фойдали меҳнатда кўп иштирок этганлар(айниқса бой хонадонларда) шунинг учун оилада улар нисбатан паст назарда (мавқеда) бўлишган.

Шахарларда водий ва воҳалардаги йирик қишлоқларда аёллар XX-асрнинг 30-йилларига қадар паранжи – чачвон кийишган.

Тожиқларда ўтмишда асосий кўпчилик никоҳлар қариндош-уруғ даражасида тузилган. Эндогам никоҳлар патриархал уруғчилик тартибларининг сақланиши, иқтисодий муносабатлар билан изоҳланган. Кузен никоҳлар бир қорин нарида уйланишга рухсат берилган, амакиваччалар, холаваччалар оила қуришлари одатий ҳол бўлган. Тожиқларда ҳам сарорат ва левират ҳолатлари учраб турган. Тўй билан боғлиқ удум ва маросимлар ўзбекларникига ўхшаш.

Тўй куни ёшлар байрам кийимини кийишган. Куёвни сочини сартарош олса, келинни сочини дугоналари байрамона турмаклашган. Сартарош куёвдан ҳақ талаб қилиб ҳазиломух бўйнига белбоғ ўраб қўйиб юбормаслигини айтади. Келинникига жўралари билан йўл олган куёв турли тўсиқларга учрайди. Йўлни тўсган болаларга “тўлов”, келинникига яқинлашганда баъзида отда келса отини юганини ушлаб яна “тўлов” талаб қилишган. Баъзида уйнинг кираверишида ётиб олган кампир ҳам сўнгги тўловни олиб, куёв ва жўралари устига ширинликлар сепилган. Ўтмишда ёнғоқ, туршак, майиз ва ҳ.к.лар Шимолий ҳудудларда куёв қоронғида устида тўн ёки яктак ёпиб, келинникига сездирмасдан киришга ҳаракат қилган.

Келинникида-хушбаи никоҳ ўқилган. Шундан сўнг қисқа муддатга келинни ёнига келтиришиб ёнма-ёнўтказишган, ойна кўрсатишган, исирик тутатилган. Поёндоз тортишиш ва бошқа удумлар бажарилган. Исфара тожиқларида куёв келинникида уч кунга қолиб, сўнг келин куёвникига ўтган. Куёвникига келганидан сўнг ҳам қатор удумлар: рўбинон, (юз очар), домодбаророн, дастбеша ва ҳ.к.лар ўтказилган. XX-аср давомида тожиқлар никоҳ тўйларида ҳам кўплаб трансформацион жараёнлар бўлди.

Тожиқлар статистик маълумотларга қараганда кейинги юз йил мобайнида 10 мартагача кўпайган. Бу эса XX-аср давомида соғлиқни сақлаш тизимини шаклланиши, болалар ва оналар ўлимининг кескин камайиши, табиий туғилишнинг юқори даражаси билан изоҳланади. Фарзанд туғилганда чиллага риоя қилишган. Она ва болани ёвуз кучлар алвасти(албасти), ачинадан асраш лозим бўлган. Айрим жойларда боласи турмаган аёл навбатдаги фарзандини кўрганида уни имитатив сотиш удуми ўтказилган. Болани олиб кетган аёл маълум вақт ўтиб уни имкон даража сездирмасдан қайтарган. Чилла ичида биринчи қўйлак кийдириш, илк чўмилтириш, бешикка белаш, қулоғига азон айтириб исм қўйиш маросимлари одатда 3, 5, 7, 9, 20чи кунларга мўлжаллаб ўтказилган.

Исм қўйишда мусулмонча исм қўйиш: Абдурахмон, Абдурахим, Абдуқодир, Али, Умар, усмон, Абубакр. Эгизакларга Ҳасан-Ҳусан, Фотима ва Зухра. Ҳабиба-Севимли, Монад, Истад-яшасин, бундай исмлар асровчи вазифани ўтаган. Басбиби, Ўғилой кейинги фарзанд ўғил туғилиши учун ва ҳ.к.лар

Диний тасаввурлар.

Тўй ва бошқа маросимлар таҳлил этилса тожикларда турли афсунгарлик, жонрукларга ишонч тасаввурлари мавжудлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Қадимги диний тасаввурлар энг кўп сақланган маросим-дафн этишдир. Айнан шу сабабли мусулмон дафн тартиблари энг консерватив, удум-маросимлари яхши сақланиб қолган. Рух-арвоҳлар, қадимги дунё ҳақидаги тасаввурлар аҳолининг маълум қисмида узоқ сақланиб қолган. Ўлим тўшагидаги кишининг оғзига сув томизиб турган(айниқса шайтон унга ўз сийдигини бериши мумкин). Вафот этган кишининг кўзлари юмиб қўйилган(у ўзининг орқасидан бирорт кишини орқасидан чакириб кетмаслиги учун). Қўл-оёқлари тўғриланиб оёқларининг бош бармоқлари боғлаб қўйилган. Қариндош ва қўшниларнинг йиғиси, овоз чиқариб ўз мотамини аён этиши-бошига уруши, сочини юлиши, юзини тимдалаши жуда қадимги удумлар бўлиб, у археологик ашёлар, Панжикентдаги фрескада тасвирланган сахналар билан тасдиқланади. Тожикларда ҳам ўтмишда маҳсус йиғичилар, зикр тушиши бўлган. Мотам белгиси сифатида аёллар сочларини ёйиб, қора ранг матодан кўйлак кийиб, белини белбоғ билан боғлаб, халатни тескарисига кийганлар. Эркаклар қора, кўк дўппи кийиб бўйнига белбоғ ташлаб олишган. Панж тоғли райёни аҳолисида эри вафот этган аёл ёки марҳумнинг онаси мотам рақсига тушса, Ўратепада мотам маросимида жамоавий рақслар уюштирилган. Қабрлар ернинг тузимига қараб тўғри тўртбурчакли-гўри чўбин ёки гўри лаҳад тарзида қазилган. Қабрда биринчи кеча гулхан ёндирилган.

Байрамлар.

Ўтмишда асосий байрамлар диний Қурбон Ҳайит, Рамазонлар бўлган. Дехқончилик билан боғлиқ “Наврўз” қадим замонлардан буён нишонланиб келмоқда. Тоғли тожиклар XX-асрнинг ўрталарига қадар кишининг сўнгги оyi-хутни(18-20 февраль) кириб келишини байрам қилишган. Куздан яшириб қўйилган сариёғдан-равганч, ўши(сут ёки айронга) майда тўғралган нон ва устига қайноқ сариёғ қўйиб мачитларда, оловхоналарда эркаклар истеъмол қилишган. Таомнинг бир қисми уйларига юборилган.

Хўжанд вилоятининг Костапоз кишлоғида бойлар ўғилларига, набираларига суннат тўй қилганда, гул байрами-тўй гулдор уюштирганлар. Бу дарахтсимон безатилган гулларни кўтариб, сайллар, базмлар уюштирганлар. Байрам бир неча кун давом этган.

Қирғизлар этнологияси

Қирғизистон республикаси ҳудуди 198.5 минг км.кв. Хитой билан чегараси 820 км. Пойтахти Бишкек (аҳолиси 600 минг). 1959 йили аҳоли 2.066 минг киши. Қирғизлар 40.5%ни ташкил эткан. 1999 йилга аҳолиси 4.8 млн. киши, ярмига яқинини қирғизлар, ўзбеклар 13% (500 минг кишига яқини), 25% аҳоли республиканинг шимолий қисмида руслардан иборат. XVIII – XIX асрларда қирғизларнинг жойлашуви ҳозиргидан фарқланган. Қоратегин қирғизлар яшаган ҳудуд бўлиб, кейинчалик ундан тожиклар

киргизларни суриб чиқарган. XIX асрнинг 3 чи чорагида киргизлар гуруҳлари Зарафшон воҳаси, Самарқанд уездида 665 киши, Катта кўрғон уездида 372 хўжалик, Ургут волостида 17хўжалик яшаган.

XIX аср охирида Зарафшон воҳасининг Бухоро қисмида 20-та қишлоқ ва 6-та ариқ киргиз номи билан аталган. Бу ҳудудда киргизлар жами 5600 киши бўлган. Қирғизларнинг бу ҳудудда силжишлари 17-18 асрлардаги сиёсий ва ҳарбий воқеалар билан алоқадор. Кейинчалик бу аҳоли аста секин ўзбеклашиб кетган.

Ҳорижда киргизлар хитойнинг Шинжан – Уйғур автоном районида, Қизил Суд автоном округида яшайди. Катта ва Кичик Помир, Хиндукуш этаклари, Афғонистоннинг Бадахшон вилоятида XX асрнинг 50 чи йилларида 25 минг киргиз яшаган. Айти пайтда Ўзбекистонда 92.7(1959 йил), Тожикистонда 25.6 минг киргизлар, Қозоғистонда 6.8 минг яшаган.

Қирғизларда уруғ-қабилачилик яқин ўтмишда бўлсада улар орасидаги тафовутлар катта эмас. Қисман фарқ фарқ Фарғона водийсидаги жанубий ва Чу-Талас водийсидаги шимолий киргизлар орасида сезилади. Айти пайтда киргизлар ичида ўзларини киргиз десада аслида бошқа этносга мансуб гуруҳлар ҳам мавжуд. Курхуроо (100 хўжаликдан ортиқ), Курэн (60-70 оила Тянь-Шань вилоятида), Калча (бир-неча 10 оила). Чу вилоятидаги қалмоқлар ҳам 100 оиладан ортиқ ўзларини киргизлар деб атайдилар.

Қирғиз тили турк тилининг шимолий-ғарбий гуруҳига киради. 1959 йилдаги аҳоли рўйхати пайтида 98.7 % киргизлар ўз она тилларини кирғиз тили деб кўрсатган.

Антропологик жиҳатдан кирғизлар кўшинлари қозоқлардан кам фарқ қиладилар. Уларда монголоид ирқининг Марказий Осиё тили хусусиятлари мужассамлашган.

Асосий машғулоти.

Асрлар давомида кирғизларнинг асосий машғулоти экстенсив чорвачилик бўлган. Майда чорвадор хўжаликлар кўчманчи ва ярим кўчманчи шаклда эди. Малакат табиий шароити молни йил давомида яйловдаги ўт-ўлан билан боқишган. Тоғли ҳудудларнинг мавжудлиги асрлар давомида, йил давомида кўчишлар тартибини жорий этилишига олиб келган., яйловлар мавсумга қараб алмашлаб турганлар. Айти пайтда кирғизларда чорвачилик бир қаторда деҳқончилик билан шуғуллана бошлаганлар. Кейинчалик у ер бу ерда вужудга келган кичик деҳқончилик воҳалари маълум даражада ўз атрофидаги чорвачилик аҳолиси билан боғланиб қолган. Чорвачиликда чорва молларининг тури мамлакатдаги тарихий вазият билан боғлиқ бўлган нотинч пайтларда йилқичиликка эътибор қаратилса, осойишталик ҳукмрон замонларда қўйчилик, қорамолчилик ва туячилик юксалган. Помир аҳоли яқларни (топаз) боқишган.

Ҳар бир қабилани ўз кўчиш йўналиши ҳудуди бўлган. Кучли меридиан йўналишда бўлиб, қозоқларники сингари шимолдан-жанубга томон эмас,

вертикал йўналишда тоғнинг пастидаги яйловлардан юқорига алп ўтлоқларига кўтарилиш тарзида бўлган. Қишловга яқин жойларда бойларнинг соғин қорамоллари қолиб, туя, ёш қорамол, йилқи, қўйлар узок яйловларга ҳайдалган. Энг мураккаб вазифа чорвани қишдан талофатсиз олиб чиқиш бўлган. Қуй ва қорамол сингари ўзи озик топиб ейиши мушкул моллар тоғларнинг жанубий томонида боқилган. Отларни қорли яйловларда ҳам бокаверганлар. Қорсиз яйловлар бўлмаган ҳолларда аввал отларни, сўнг қорамол ва охирида қўйларни яйловга ўтлашга ҳайдаганлар.

Эрта баҳорда қишлоқ яқинидаги кичик даласига уруғ қадагандан сўнг, ўрта ҳол чорвадорлар яқинроқдаги баҳорги яйловларга кўча бошлаганлар. Ёзда ҳайвонларни безовта қиладиган сўна пайдо бўлиши билан жайлов-баланд тоғли (3.5 минг метргача) яйловларга кўчиб ўтилган. Кўчишнинг тўлиқ цикли асосан чорваси кўп бойлар хўжалигида сақланган.

Қаҳратон қишдан кейин яйловга кўчиш байрамга айланган. Отларни, туяларни безатишган. Чорвадорлар имкониятларига қараб энг яхши кийимларини кийишган. Одатга кўра яйловга аввал кўчганлар янги келганларни *еру улук* – дастурхон ясаб кутиб олганлар. Кўчишлар яйловлар жойлашган ҳудудларга қараб бир неча ўн км.дан – 100-120 км.гача масофага бўлган. Бой хўжаликлар алоҳида кичик овул шаклида кўчишни афзал билганлар.

Ов

Ўтмишда қирғизларнинг асосий машғулотларидан бўлиб, XIX асрда ҳам уларнинг хўжаликларида муҳим таянч эди. Фольклорда овчилар камбағал овуллар аҳолиси ёки кичик жамоаларни гўшт билан сийлаганларига кўп бор илова қилинган. Овнинг мавқеи баландлиги қирғиз тақвимидаги ой номларидан ҳам (буғу, теке(тоғ эчкиси), кунжа(архар), чим куран, жалган куран, кийик) кўринади.

Ов қушлар, милтиқ, қопқонлар ёрдамида уюштирилган. Ўтмишда тоғ қўйлари ва эчкиларига жамоавий (уу) ов ҳам ташкил қилинган. Овчилар ҳам чўпонлар сингари тоғда, яъни пойафзаллари остига махсус мослама *тей туёқни* боғлаб олганлар.

Уй касб – қорлари ва ҳунармандчилик.

Хўжаликда уйда турли махсулотлар тайёрлаш кенг тарқалган бўлиб улар асосан чорвачилик махсулотларини қайта ишлаш билан изоҳланган. Баҳор ва кузда қирқилган қўй жунидан ийик, урчукда ип тайёрлашиб ўрмакда (ормек) чопон, иштон, қоп-қанор, хўжалик буюмлари: хуржун аркон тўқишган. Ўрмак Ўрта Осиёнинг бошқа қўни халқлариникига ўхшаш.

Қуй жунидан қокма ва холи гиламлар тўқилган (жанубий қирғизлар), ҳамда кигиз босилган. Эчки ва як жуни арконга яраса, туя жунидан кийим-кечак мато тайёрланган. Қўй терисидан пўстин, телпаклар тикилган. Терига туз, қатиқ билан ишлов бериб, оқланиб, юмшатишган. Эчки терисидан суюқлик солиш учун мешлар тикишган. Қорамол, от, туя терилари оёқ

кийимлари ва турли идишлар тайёрлашда ишлатилган. Аёллар юмушига яна бир нарсa, чўлда ўсадиган камишдан чий, бўйралар тўқиш ҳам кирган.

Ёғоч билан боғлиқ асосий машғулот ўтовнинг суягини, синчини ясаш бўлган. Ундан ташқари эгарларнинг ёғоч қисми, беланчаклар, идишлар ҳам ясалган. Айрим усталар буюртмага ишлаганлар. Буюмни ясаш кўп ҳолларда маҳсулот билан сийланган. Ҳунармандчилик яхши ривожланмаган. Усталар чорвачилик ва деҳқончилик билан ҳам шуғулланишда давом этишган.

Металлга ишлов бериш қиғизларга узоқ пайтлардан буён маълум бўлган. Иссиқ кўл яқинидан олинадиган темирли кум эритилиб ундан темир тайёрлашган. Темирчилар тақа, пичок, болта, энг мохирлари курул – аслаҳа тайёрлаганлар. Кумушдан турли зебу-зийнатлар ясайдиган заргарлар ҳам бўлган. Кумушдан ясалган аёллар тақинчоқлари, эркаклар камари учун безаклар, от юганлари, эгарлари зийнатлари бадиий таъб билан ясалган. Айрим ҳунар турлари меъросий ҳисобланган. Помир қирғизлари хрустал (биллур) яшма, ёмби олтин қазиб олиш билан шуғулланиб уларни Қошғар қа Ёркент бозорларига чиқарганлар. Жанубий қирғизлар арчадан кўмир тайёрлаб Фарғона водийси шаҳарларида сотишган.

Қўшни мамлакатлар билан савдо алмашинувлари қадимдан бўлган. Уларга Фарғона ва Қошғар савдогарлари пахта ёки шойидан тўнлар, кўрпалар, дўппилар, рўмоллар, газламалар келтирганлар. У ерлардан курул-аслаҳалар ҳам олиб келинган. Ғулжадан (Шарқий Туркистон) чой, тамаки, гуруч, шойи газламалар ҳам келтирилган.

Транспорт ва алоқа.

Қирғизларда от, туя, эшакларни миниб ҳаракатланиш қадим даврлардан бошланган. Қирғизлар узоқ пайт эгардан тушмасдан узоқ масофаларни босиб ўтадиган, довонлардан ошадиган, дарёлардан кечиб ўтадиган, хоримайдиган чавандозлардир.

Уй ҳайвонлари фақат минишда эмас, юк ташишда ҳам асосий транспорт воситаларидир. Помир қирғизлари асосий миниш ва юк ташиш ҳайвони – як ҳисобланади. Жанубий қирғизлар қўшнилари ўзбеклардан икки ғилдиракли аравани ўзлаштирганлар. Шимолий қирғизлар аравалардан фойдаланиш XX асрнинг бошларидан тарқалади.

Моддий маданият.

Унинг шаклланишига ҳам аҳолининг ҳўжалиги, у билан боғлиқ кўчманчилик ўзининг кучли таъсирини ўтказган. Уй-жойлар, кийимлар, таомлар ва идишлар, транспорт воситалари айнан тез-тез ва узоқ масофаларга кўчишларга мослашган эди. Шунга қарамайдан Тянь-Шаньдан, Ҳиндукушгача, Ўра Тепадан – Кучагача (Шарқий Туркистон) улкан ҳудудлардаги аҳоли моддий ва маънавий маданияти хусусийликка қараганда кўпроқ умумийликка эга бўлган. Локаль хусусиятлар қабилавий ўзига хосликни сақланиши ва қўшни халқлар билан ўзаро муносабатлар натижасидир.

Кишлоқ кўрғонлари ва уй-жойлар.

Қирғизлар кўрғонлари, кишлоқлари, овуллари мавжуд тарихий шарт – шароитларга боғлиқ ҳолда шаклланган. Ўзаро урушлар, қўшни давлатлар босқинлари шароитида XIX асрнинг 50-60 йилларига қадар қирғиз уруғлари 100-200 ўтов , баъзида ундан ҳам кўп бўлиб, йирик овул жамоаси бўлиб яшашга мажбур эдилар. Табиий кўчманчи ва ярим кўчманчилик шароитида қирғизларда ўтrock турмуш тарзи шаклланмаган.

Уй-жойларнинг ҳукмрон тури ўтов XX асрнинг 30-йилларига қадар ўз мавқеини сақлаб қолган. Уни боз уй, кара уй, қирғиз уй деб номлашган. Кўчманчи чорвачилик билан шуғулланган тоғли қирғизлар қадим замонлардан тез йиғиш (қуриш) мумкин бўлган, кўчиришга қулай йиғма уйлар турини яратганлар.

Ўтовнинг асосини ёғоч синч ташкил этиб, у бир неча қисмларга бўлинган. Ёғоч панжара – *кереге*, ёғочдан ўқлар (уук), тепада ёғочдан халқасимон – тундуук ва ёғоч ромлар – босогодан ташкил топган. Тепа туйнук тутун чиқишига, ёритишга мўлжалланган. Ёғоч ромга икки табақадан эшик ўрнатилган. Панжара учтидан чит, камиш бура тортилган. Тепа туйнук ёғингарчилик пайтида, совуқ мавсумларда тўртбурчак кигиз билан ёпилган. Камбағаллар ўтовлари кичик ва кўримсиз бўлса, бойларники катта ва оқ кигизлардан муҳташам этиб қурилган.

Ўтовнинг ички кўринишида ўтмишда қабилаларга хос этник тафовутларни кузатиш мумкин эди. Бу энг аввало кигиз ва матолар безаклари, турлари (жабиқ баш, тегирич)да ифодаланган. Жумладан, жанубий қирғизлар учун тўқилган матолар (кереге тан, уу) панжара ва кигиз орасида тортилган. Ичкилик қирғизларида кўпчилик қирғизларда мавжуд гуллик босма кигизлар, деворларга тортиладиган (туш кийиз) каштали – паннолар учрамайди. Ўтовнинг марказида ўчоқ (коломто) жойлашган. Унинг ортида орқа деворга яқин киришнинг рўпарасида, ёғоч таглик, тошлар ёки эгарлар устида сандиқлар, кўрпа-ёстик, кигиз, гиламлар тахмонлари бўлган. Бу нарсаларни умумий номи – *жук* дейилган. Жук олди тор, меҳмонларни қабул қиладиган, уларга жой солиб бериладиган эъзозли жой саналган. Бу жойдан чийдан ясалган тўсин билан хўжалик бўлинмаси (чигдан, ашхана) ажратилган. Унда озиқ захиралари, идиш-товоклар, хўжалик буюмлари сақланган. Ўтовга киришдан ўнг томони аёллар, чап томони эркаклар бўлими ҳисобланган. Эркаклар томонида эгар, - жабдуқ арқон, милтиқ, молларга қарашга ишлатиладиган буюмлар, анжомлар жойлашган. Шарқий Помирда, Олой водийсининг ғарбий қисмида қирғизлар ўтовида аёллар томони киришдан чап томонда, эркакларники эса аксинча – ўнг томонда бўлган. Ўтовнинг ичига кигиз тўшалган, унинг устидан қўй ва бузоқ терилари, ингичка пахтадан кўрпачалар солинган. Ёғоч каравот ва пастак стол (хонтахталар) бойлар ўтовида бўлган. Қирғизлар ўтовдан ташқари чайлалар ҳам қурганлар.

Қирғизистоннинг колоклиги туфайли шаҳарлар ва шаҳар ҳаёти заиф ривожланган. Пишкёк, Прежевальск, Ош – шаҳарларида аҳолининг асосий қисмини ҳунармандлар, савдогарлар, ҳарбийлар, амалдорлар, хизматкорлар яшаган. Шаҳарликларнинг бир қисми деҳқончилик ва юк ташиш билан шуғулланган. Шаҳарларда ишчилар кам эди. Шаҳарларда қирғизлар камчилиكنи ташкил этган.

Кийим – кечак ва тақинчоқлар.

Қирғизларнинг кийим-кечаклари бошқа Ўрта Осиё халқлариники сингари XX аср давомида кескин ўзгаришларга учради. Рус тадқиқотчиси Б.Тагеев XIX аср охирида қуйидагиларни ёзган “доимий совуқ ва иссиқ жойнинг бўлмаслиги кўчманчини доим иссиқ кийимда бўлишига мажбур этган. Пахтали чопон ва қўй терисидан пўстин бу борада қўл келади.”

Ўтмишда қирғизлар хўжалигининг натурал ҳолда бўлиши аҳолининг кейимига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Хусусан, XX асрга қадар уй шароитида тўқилган *одми жун* газламаларидан тикилган кийимлар кенг тарқалган. Чакмонни юпка кигиздан, пўстинлар ва телпакларни ёввойи ҳайвонлар териларидан тикишган. Жун газламани (таар) турли усуллар: тепмени қайноқ сув қуйиб кигиз қаби босишган, бу матонинг яна бир тури – *басма таар* деб номланган: Чий ратмани йигирилган жун иплардан; пиязи таар – туя жунидан ингичка йигирилган иплардан тўқилган.

Айни пайтда қирғизларнинг кийимлари маълум қисми XVIII-XIX асрларда Ўрта Осиё хонликлари ва Қошғардан кўпроқ Намангандан келтирилган матолардан ҳам кийим тайёрлаганлар. Айнан Намангандан тайёр кийимлар, пойафзал зеб-зийнатлар олиб келинган. 19 аср охиридан Россиядан фабрика газламалари: чит, коленкор, нанки, миткал ва ҳоказолар келтира бошланди.

Таомлар.

Қирғизлар таомлари уларнинг хўжалик фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Деҳқончилик кенг тарқалмаганлиги учун қирғизларда ун ва дон маҳсулотлари танқис бўлиб: таомларида сут маҳсулотлари ва гўшт учтунлик қилган. Ч.Валиханов қирғизларни “сут ўлган моллар гўштини истеъмол қилишини айтиб, сулидан бўтқа қилишларини ҳам эслатади”. XIX асрда Помир ва Қоратекин қирғизлари учун танқис бўлиб, агар у пайдо бўлса нонга эмас, балки овқат учун ишлатилган. XIX-аср охири – XX аср бошларида қирғизлар асосан сутмаҳсулотлари ва ўсимлик асосидаги таомлар ва қисман гўшт истеъмол қила бошлаган. Кўпчилик тадқиқотчилар гўшт барча аҳоли эмас, балки бой хонадонлар кундалик таоми бўлганини таъкидлашади.

Қирғизлар таомининг ўзига хослиги унинг мавсумийлигидир. Иссиқ пайтларда асосан сутли таомлар, қишда эса унли, донли, пишлоқ, гўштни кўпроқ ейишган. Кўпчилик аҳолини қисмати доимий тўйиб овқат емаслик, айниқса қишда, моллар қирилса очарчиликнинг бошланишитез-тез такрорланиб турган.

Миллий таомлар таркиби анча кўп бўлсада, аҳолининг асосий қисми таомномаси оддий бўлган. Одатда камбағаллар ва камхараж ўртаҳошлар йил

давомида субқ овқат еганлар. Энг кенг тарқалган суюқ таомлар – *махсим* ва *жарма* бўлган. Махсим –бу талқон ёки майдаланган арпадан қайнатма бир оз ун қўшилган. Жармани оловдв қуритилган арпа (ёки буғдойдан) қўл ёғоч келида майдалаб қайнаётган тузли сувга солинган. Жармани совуқ ва ачитиб ҳам еганлар. Талқонни арпа, буғдой макка донларини ковуриб сўнг келида тўйиб, сут ёки катик аралаштириб ейишган.

Кохео (кече) суюқ, кўноқдан унга ош ёки айрон кўшиб ичганлар. Бўтка-сулидан қуюқ таом.

Камбағаллар ҳар куни ҳам иссиқ таом истеъмол қила олмаганлар. Шунинг учун каттик, айрон, чарвадорларнинг асосий таоми бўлган. Улар кимиз ва гўшти ахён-ахёнда аксари базимларда кўрганлар. Чой ва қанд камбағалга имкониятидан ташқари бўлса, нонни ҳам танқислигидан кундалик таом деб айтиш қийин эди.

Ижтимоий ва оилавий ҳаёт

Қирғизларда у ёки бу уруғ қабилага мансублик, ўз оила – қариндош гуруҳи, оиласи генеалогияси ҳақидаги тасаввурлар ҳозирга қадар яшаб келмоқда. Диний байрамлардан *орозо айт* – *курман айт* сақланиб қолган. Қишлоқларда анъанавий йиғин ва базмлар сақланган. Жоро – бозо, шерне улардан биринчиси иштирокчилар томонида навбат билан қиш мавсумида ўтказилади. Шерне ёзда ўтказилгани учун ва базмга кўзи сўйиш лозимлигидан камроқ ўтказилади. Ҳар икки базмда аёллар ҳам иштирок этган.

Қирғизлар оила-никоҳ муносабатлари ўтмишда улардаги патриархал тоифа тузумига боғлиқ бўлган. Оиланинг асосий тури моногам кичик оила бўлсада у ўзидан олдинги йирик патриархал оилалар унсурларини ўзида сақлаб қолган.

Тасвирий санъат.

Қирғизлар бадиий амалий санъати узок ўтмишдан турлари хилма-хиллиги, расмларини аниқлиги, рангини танланишини юксак маданиятли эканлиги билан ажралиб турган. Лекин, кўчманчиликка асосланган ҳаёт уни чеклаб, фақат уй-жойларни, кийимлар, буюмлар, от анжомларини безашда намоён бўлишига олиб келган.

Қирғизлар амалий санъати гиламчилик, кигиз босиш, бўйраларни нақшлаш, матоларга гул солиш, терига гул босиш, ёғоч ўймакорлиги ва маъданларга бадиий ишлаов беришда кузатилган.

Халқ ўйинлари.

Ўйинлар ёшлар, эркаклар ва болаларникига бўлинади. Ёшлар орасида кенг тарқалган ўйин – жоолук ташташтамай, думхулдек – “бўри ва кўйлар”, “жашинбак” – бекинмачоқ ўйинларидир. Ёшларнинг севимли ўйинларидан бири – селкимчоқ дарахтларга ёки устунларга боғлаб қурилган. Иккитадан бўлиб халамчоқ учган ёшлар бу машқни кўшиқлар билан жўшқин олиб боришган. Эркаклар ўйинлари орасида тўп билан (қора қозон) футболга

ўхшаш ўйин. “Оромхой”- бир оёқда қувиб етиш, “коон узмей” – икки гуруҳ кўл билан ушлашиб рақибни ўз томонига ўтказиши, “ак чоолмак” – кечасида оқ суяк ёки оқ жундан тўпчани топиб маррага келтириш ўйинлари бўлган. Болалар ўйинлари: чикит, эшек секирмей, ала кучук ва ҳоказолар мавжуд. Қирғизлар отда ўтириб рақибини махф этиш билан боғлиқ ўйинлар ҳам кўп.

Ўрта Осиёнинг бошқа халқлари.

Уйғурлар этнологияси.

Уйғурларнинг асосий қисми Шарқий Туркистонда Хитойнинг Синизян-Уйғур автоном районида яшаса 1979 йилги маълумотларга қараганда 211 минг Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон республикаларида истиқомат қиладилар. Агар 1926 йили СССР да 108.570 уйғур бўлганлигини ҳисобга олсак XX-асрнинг кейинги 50-йилида уйғурлар фақат 2 баробар кўпайиши ассимиляция жараёни билан изоҳланса керак. Хитойда 1996 йилги маълумотга кўра 7, 2 млн уйғур яшаган.

Қозоғистонда уйғурлар асосан Олма ота вилоятининг Уйғур раёнида(маркази Чунжа қишлоғи), Энбекши Қозоқда(маркази Иссык қишлоғи) аҳолининг ярмини, Чилик(маркази Чилик қишлоғи) ва Панфилов районларида(маркази Жаркент) жойлашган. Норин кўл ва Или районлари Алматы ва Шимкент шаҳарларида қисман яшайдилар. 1959 йилда 59,8 минг киши бўлган.

XX-асрнинг бошларига қадар уйғурлар умумий номга эга бўлмасдан ўз яшайдиган ёки келиб чиққан жойлари номидан қашқэрлик, турпанлик, аксулик, ярканлик ва ҳ.к. атаганлар.

Или уйғурлари и жтимоий-маиший аломати бўйича таранчи-деҳқонлар деб номланиб XVIII-асрнинг иккинчи ярмида Шарқий Туркистондан Или ўлкасига кўчирилган. Ғарбий кўшнилари уйғурларни одатда қошғарлар деб аташган.

Адабиётларда Шарқий Туркистон аҳолиси сартлар ёки татарлар деб ёзилган. Хитойлик лар уларни ҳамма мусулмонларганисбатан атама “хўйузу”, “хуэйхуэ” ёки чантоу” деб номлаганлар.

Уйғур номи 1921 йили Тошкентда барча уйғурлар вакиллари курултойида қабул қилинган. Уйғур тили ўзбек тили сингари чиғатой ёки қарлук тилларига киради. Антропологик жихатдан уруғ-қабилага бўлинмаган ўзбекларга яқин. Улар брахикефаль европеоид irqининг Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типига кириб маълум монғшлоидлик хусусиятлари ҳам мавжуд.

Асосий машғулоти.

Деҳқончилик, боғдорчилик ва сабзавотчилик. Еттисувга кўчиб келган уйғурларга энг яроқсиз ерларни беришган. Кузги ва баҳорги буғдой, арпа, тарик, қўноқ, маккажўхори ва оқ жўхори экканлар.

Кўчиб келганлардан хунармандчилик билан шуғулланганлари Жаркент шаҳрида ўрнашган. Усталар бозорда дўкон, устахона очиб буюртмага ишлаганлар. Бозор эҳтиёжига қараб сотиш учун буюмлар ҳам тайёрланган.

Энг кўп сонли хунармандлар: этикдўз, тикувчилар, қахокчилар, ғишт терувчилар, сувоқчилар, темирчилар, чилангарлар бўлган. Сон бўйича 2чи ўринда тукуначилар, пичоқчилар, заргарлик, дурадгорлар бўлса, кейинги ўринда новойлар, сартарошлар, совунпазлар, ёғ олувчилар, калта-хуржун тайёрловчилар бўлган.

Уй – жойлари.

Уйғурларнинг Қозондаги кишлоқлари катта хусусан XX-асрнинг ўрталарида Пенжимда-900 оила, Карамда-500 хонадон яшаган.

Еттисувда уйғурлар уйлари ва хўжалик бинолари қурилишидаги асосий ашё лой, хом ғишт, пахса бўлган. Тоғли Уйғур районида уй деворлари тошдан ҳам бунёд этилган. Деворларни тиклашда қолипга ўхшаш(40-70 см баландликдаги) мосламадан фойдаланишган. Томни тўсинлар билан ёпиб сўнг тахта билан қоплаб устига камиш ташлаб сомонли лой билан сувашган.

Кийимлари.

Эркаклар кийими узун олди очик кўйнак, кенг иштон(тамбалдан) ташкил топган. Кўйлак устидан узун чопон кийишган. Чопонни белидан белбоғ билан боғланган. Қишни устки кийим кўй терисидан пўстин оёқларига юмшоқ этик, узун кўнили(мэсэ), теридан ковуш билан кийилган. Бош кийими ёзда дўппи(допа), қишда жун телпак(тэпэ), бойларда кундуз , тулки мўйнасидан ишланган.

Аёллар кўйлаклари пахта газламадан узун ёқаси тик қилиб тикилган. Лозимлари усти кенг пасти тор қилиб бичилган. Қизлар кўйлаклари кесими ёқаси елкада, аёлларники кўкрагидан қилинган. Кўйлакнинг устидан камзол, ёки тор енгли чопон кийишган. Бош кийими дўппи, рўмол. Қишда юмалок мўйна билан безалган телпак бой хонадон аёлларида бўлган. Телпак устидан узун ва кенг оқ рўмол ташлаб юришган.

Таомлари.

Таомлари асосини буғдой, маккажўхори, гуручдан тайёрланган егуликлар ташкил этган.Қайла қилиш учун сабзавот ва гўшт ошлатилган. Нонни буғдой ёки макка унidan қилишган. Ёғда юпка-пошқал. Байрамга – санза ширин пишириқни қозонда тайёрлашган. Гўштли шўрва(шова), гуручли ёки хамирли суюқ ош, кўкатлар билан пиширилган. Узун чўзма хамирдан лэн, ман, халаваш, мэнкжу аш. Кўп тайёрладиган таомлар қаторида палов, шавлв, чучвара. Манта, самса, кўк сомса, қовоқ сомса кенг ўрин тутди. Асосий ичимлик чой ҳисобланади.

Дунганлар этнологияси.

Дунган атамаси Синьцзянда XIII-асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган. Улар Хитойнинг ички вилоятларидан кўчириб келинган аскарлар, савдогарлар, хунармандлар, деҳқонлар бўлиб асосан қўшин таъминоти билан шуғулланганлар.

Хитойда яшовчи дунганлар ўзларини “хуэйцзу хиж” деб номлайдилар. Ўтмишда хуэйцзу барча мусулмонларни англатган. Ўрта Осиё дунганлари ўзларини лаохуэй хуэй ёки чжун юань жын деб атайдилар. 1959 йилги аҳоли

рўйхатига кўра дунганлар 21.9 минг киши бўлган. Улардан 11.1 минг Қирғизистон, 10 минг Қозоғистон ва 600 киши Ўзбекистонда яшаган. Собик Иттифокда 1979 йилги аҳоли рўйхати бўйича Ўрта Осиё ва Қозоғистонда 52 минг дунган яшаган. Уларнинг асосий қисми Чу дарёси воҳаси, Алматы шаҳри ва шаҳар теварагида; Жамбул шаҳри ва унинг яқинидаги Жалпан Тюбе қишлоғида. Жаркент шаҳрида яшаганлар. Қирғизистонда Бишкек, Токмак, Плежевальск, Хунчи, Милянфан, Милянтан қишлоғи ва бошқа жойларда истиқомат қилганлар. Дунганларнинг антропологик хусусиятларида шарқий осиеликлар қиёфаси яққол намоён бўлади. Мўғил ирки белгилари ифода топган, лекин юзи унчалик кенг бўлмасдан бош суякулари нисбатан узунроқдир. Ўзининг брахио кираллиги билан дунганларнинг айрим гуруҳлари корейс-манжур типига яқин.

Дунган тили асосида Хитойнинг Гньсу ва Шаньси вилоятлари шевалари ётади. Биринчилари Қирғизистонда, иккинчилари Қозоғистонда яшайди. Айни пайтда дунганлар тилига – араб, турк, рус тилари таъсирига учраган.

Асосий машғулоти ва моддий маданият.

Дунганларнинг асосий машғулоти қадим замонлардан буён деҳқончиликдир. Суғориладиган ерлар 71.5 % ни, лалми ерлар 28.5 % ташкил қилган. Экинлардан бўғдой 50.7 % ни, шоли 16% ни, арпа 6.6 % ни, сули 3.7 % ни ташкил этган. Ёғли экинлардан кунжут, каноп, зиғир кунгабоқар ўстирилган. Маккажўхори ҳам озиқ ва мол учун хашак сифатида аҳамиятли бўлган.

Ер танқислиги дунганларни қўшимча даромад манбаи излашга мажбур этган. Натижада 43,3 % дунганлар деҳқончилик, боғдорчилик, ва чорвачилик билан шуғулланишдан ташқари турли хунарларни ўзлаштирганлар. Жаркент, Алматы, Бишкекдаги дунганлар сирка, сол ёғи, ундан турли пишириклар тайёрлаганлар. Улар турли устахоналарда ёлланиб ҳам ишлаганлар. Дунганлар араваларда юк ва йўловчиларни ташиш билан ҳам шуғулланганлар. Савдо ва юк ташиш дунганларнинг анъанавий машғулотиридир. Улар ашхана(фангуанзы), карвонсарой(дян)лар очиб уларда маҳаллий таомлар тайёрлаш, маҳоратли ошпаз ва холвачи(тонжен)-ширинпазлар, қант тайёрловчилар(тонмеме) ва ҳ.к.лар билан ҳам машғул бўлганлар. Ўзига ҳос касблардан бири идишларни таъмирловчи усталарнинг ҳам дунганлардан бўлишидир.

Асосий транспорт воситалари араве ва бричкалар бўлиб, уларга отларни қўшганлар. Узоқ сафарга чиқилганда араваларни устида ёй шаклида эгилган ёғочлар ўрнатиб ёпилган.

Уй-жойлари.

Россияга кўчиб борган дунганлар ўрта осиеликларникига ўхшаш уй-жойлар қурганлар. Айни пайтда уларда Хитойча элементлар ҳам учраган. Лойихаси бўйича дунган уйлари деразалари билан ховлига қараган, турли хўжалик бинолари билан ўралган шимолий хитой фанзиларини эслатган. Уйлар ва ховли баланд пахса девор билан ўраб олинган. Дунганлар уйлари

лойдан ёки синчли қилиб қурилган. Синчли уйлар деворлари ҳам ғишт ёки тошлардан уриб чиқилган. Уй-жой ва ховли атрофи баланд девор билан ўраб олинган.

Уй бир ёки бир неча хонадан иборат бўлиб, улардан фақат биттаси иситилган. Иситиладиган хонанинг супасимон ётадиган қисми остида кан(кон) бўлган. Супанинг баландлиги 1м, кенглиги хона энича, узунлиги хонанинг ярмини эгаллаган.

Кийимлари.

XX-асрнинг бошларига қадар Хитойнинг шимолий ва шимолий-шарқий районлари аҳолисиникига ўхшайди. Эркаklar кийимлари ва руслар кийимлари хусусиятларини жамлаган.

Эркаklarнинг устки кийими гуазы-қора ёки кўк рангли, кенг енгли тиззагача калта курткасимон ва узун чопон шаклида бўлган. Унинг остидан кенг кўйлак (санзы ёки ба санзқ) кийилган. Сўнгги пайтларда уларнинг олди очик бўлмасдан, бошдан кийишган. Тор иштон (кузы) товонга яқин жойидан ип билан боғлаб қўйилган. Оёқда газламадан пайпоқ ва чуқур, узун туфли кийилган.

Бош кийими жунли телпак, юпка кигиздан қалпоқ, шэнсилиklar ёзда шарқий осиёликларники сингари кенг соябонли сомондан шляпа кийишган. Унинг остидан юмалоқ дўппи кийганлар. Эркаklar мусулмонларники сингари сочларини олдириб юрганлар, телпак ечилганда остидаги дўппи бошда қолган.

Аёллар кийимлари эркаklarникидан кам фарқ қилган, фақат уни рангли матолардан тикишган. Аёллар енгсиз нимчага ўхшаш кийим ҳам кийишган. Иштонни болдирларидан каштали тасма билан боғлаганлар. Оёқ кийимлари матодан тикилган, шойи билан кашталанган бўлган.

Таомлари.

Хитойликларникига яқин бўлиб хамир ва сабзавотлардан тайёрланган. Лекин хитойликлардан фарқлироқ дунганлар ўсимлик ёғидан ташқари мол ёғини ҳам ишлатганлар. Ўрта Осиёликлардан ўзлаштирилган паловни тайёрлашда айнан мол ёғидан фойдаланишган. Гўштли таомларни гўштни суякдан ажратиб, майда кесиб қилишган. Кўй, мол, парранда гўшти ейилади.

Илгари камбағал аҳоли сабзавот ва хамирли таомлар билан кун кечирган. Хамир, буғдой, нўхат ёки бошка ундан тайёрланган. Унга майдаланган гўшт, аччиқлар, сирка, саримсоқ, пиёз қўшишган.

Ўтмишда махсус совчилар (баъзида кўнгиллилар) келинни шахсий сифатлари ва оиласининг моддий аҳоли ҳақида маълумот тўплаган. Совчи биринчи марта келганда жавоб берилмаган. Иккинчи бор 10 кунлардан сўнг совчи 2та хурматли қариялар хамроҳлигида иккинчи бор келган. Келиннинг ота-онаси яна 10-17 кун мухлат сўраган. Келинникида оилавий маслаҳат чақирилиб унда аёллар, хусусан кизнинг бувиси сўзи(она томонидан) ҳал қилувчи ўрин тутди. Розилик аломати совчиларга меҳмондорчиликдан олдин қўлни ювиш учун идишни келтирилиши бўлган. Совчилар розилик

олганидан 8 кун кейин куёв томон “кичик совғалар” юборган. Рўмол, матолар, туфли, 10 та лаганда ўрик, ёнғоқ, нон ва ҳ.к.лар юборилган. Совға олингандан сўнг қалиннинг миқдори белгиланган.

Катта совғалар каторига: 1) пул 100-300 сўм ҳолига қараб; 2) 6-12 та қўй; 3) кумушдан зеб-зийнатлар: 2та жуфт зирак, 4та билакузуг, 4та узук; 5) кийим: қишки, кузги, ёзги; 6) енгил кийимлар; 7) турли газламалар: 8) пахта; 9) ширинликлар; 10) нон; 11) қуруқ мевалар 2-3 куд бўлган. Тўйни олгандан кейин келиннинг оиласи базм қилганлар, келин томон куёвга ҳам совғалар тайёрлаган.

Ўрта Осиё лўлилари.

Ўлкада турли районларда яшайди. Лекин XX асрнинг ўрталарида уларнинг асосий қисми Ўзбекистон ва Тожикистонда жойлашган эди. 1926 йилги аҳоли рўйхатида улар 5 минг киши бўлган. 1959 йилда икки республикадаги лўлилар 7600 кишини ташкил қилган. Аҳоли рўйхати пайтида ўзини ўзбек ёки тожик деганлари ҳали кўпайиб бормокда. Маҳаллий аҳоли уларни лўли, мазанг дейишади. Улардан мазанглар кенг ёйилган бўлиб қолганлар билан алоқа қилмайдилар. Лўлилар ўзларини муғат(муғ-оташпараст) деб номлайдилар. Кўпчилик лўлилар икки тиллик улар ўзбек ва тожик тилларида сўзлашадилар, лекин уларнинг турмушида тожик тили асосийдир. Айни пайтда Ўрта Осиё лўлилари арго ёки лавзи муғот тили ҳам бўлиб унинг асоси тожик тилидир. Лавзи луғот 50% га бошқа арго абдол тили артистлар ва музикачилар, қаландарлар жамоалари тили билан қардош.

Номи қайд этилган ҳар икки арго яширин тил лугадан тарқалган. Ўрта Шарқнинг қизиқчилар, дайди фолчилар ва гадой талончилари бўлиб улар “бану сасан, сасаниан, сасиан” деб ҳам аталганлар.

Асосий машғулотлар.

Ҳунармандчилик билан лўлиларнинг айрим гуруҳлари шуғулланган холос. Улар орасида заргарлар, темирчилар ҳам учраган. Ўтмишда паранжи учун от елидан чочвонни лўли аёллари тўқиган. Фарғона ва Тошкент лўлилари элак ва чалвир ясаганлар. Лўлилар орасида музикачилар, қўшиқчилар, хайвон ўйнатувчилар ҳам бўлган. Қашқадарё лўлиларининг айрим эркаклари ов билан ҳам шуғулланганлар. Одатда лўли ва жугилар орасида эркаклар ишлаб чиқариш билан шуғулланмасдан, аёллари тиланчилик билан топганмаблағ билан чекланганлар. Тиланчилик билан биргаликда ойна ёки косадаги сувга қараб фол очиш билан ҳам шуғулланганлар.

Айрим лўлилар табиблик ҳам қилишган. Мазанг лўлилари гадойчилик билан шуғулланмаганлар эркаклар ёғоч устачилиги ёки савдо, аёллар ҳам турли майда буюмларни кўтариб юриб савдо қилишган. Улар тол кўп ўсадиган дарё ва сойлар бўйида жойлашганлар. Дастгохлари содда:, дарахт ёки юпка элакни дастагини букиш учун, теша, кордча (эгри пичоқ) кирғи қошиқ ва ёғоч идишлар ичини силлиқлашда қўлланиладиган учкуна бўлган.

Уй-жойлари.

Лўлиларнинг ўтмишидаги уйлари чодирдан бўлган, кишгиси чодиризимистон ва ёзгиси чодир чарм ёки соябон. Қишки чодирни бўз мато билан ёпишган. Уйларнинг полига кигиз коплаб, кўрпа ёстик тахланган. Ўчок кираверишда бўлган. Ўчоқда чўғ қолганида устига сандал ўрнатганлар ёзда кўчишлар пайтида сандални танишлариникида қолдирганлар.

Овқатни чодирдан ташқарида очиқ оловда сепояга осилган козонда тайёрлаганлар. Уй жиҳозлари кўчишга мўлжалланиб кўп бўлмаган кўрпа-ёстик, козон, кўзалар, идиш пиёла, чойнаклар бўлган. Ҳозирда уйлар кўшни ўтроқ аҳолиникига ўхшаш.

Кийимлари.

Кўп асрлик кўшничилик оқибатида лўлилар кийимлари атрофдаги ўзбеклар ва тожикларники сингари кўриниш олган. Аёлларида тақинчоқларнинг кўплиги хусусиятлидир. Уларда татуировка: хол, холи покигин, холи сўзани, пешонадаги холлари Ҳиндистон аёллариникига ўхшаш.

Ўрта Осиё яхудийлари.

Тожик тилининг шеваларининг бирида сўзлашадилар. Ўзларини яхуди, кекса авлод вакиллари исроёл ёки бане исроёл деб атайдилар. XX асрдан яхудахон маҳалли (маҳаллий яхудийлар) атамаси кенг тарқалди. Илмий адабиётларда уларни “бухоро яхудийлари” деб аташган. 1926 йилги аҳоли рўйхати бўйича 18.698 та кишидан 17172 таси Ўзбекистонда яшаган.

1934 йили Ўзбекистонда 24 минг яхудийлар бўлиб улар: Самарқанд шаҳрида-5750, Тошкентда-3340, Бухорода-1850, Қўқонда-2000, Хатирчида-980, Шахрисабзда-970, Андижонда-900, Марғилонда-860 киши бўлган. Қишлоқларда 4500 киши яшаган. XX асрнинг ўрталарига қадар 5000га яқин яхудийлар Тожикистонга кўчиб ўтганлар. Уларнинг кўпчилиги Самарқанд, Бухоро, Шахрисабзда яшаганлар.

Асосий машғулотлари.

Яхудийлар ер сотиб олиш ҳуқуқига ега бўлмаганидан шаҳарларда яшаб ҳунармандчилик ва савдо билан шуғулланишга мажбур бўлишган. Асосий касб-корларидан бўёқчилик бўлган. Айрим яхудийлар тўқимачилик билан ҳам шуғуллаганлар. Бухоро ва Марғилонда шойи мато, рўмол ва қолғой деб номланган кўйлак учун нафис газлама тўқишган. Заргарлик, мусаллас тайёрлаш билан машғул яхудийлар ҳам бўлган. Машиндўз – тикувчилар, телпакдўз, мўйсаргир-сартарошлик ҳам қилишган. Аёллар кир ювиш, нон ёпиш, бой хонадонларда ошпазлик билан шуғулланганлар. Уй-жойлари, кийимлари атрофдаги аҳолинингкидан бичими бўйича фарқ қилмаган.

Фақат амирликда яхудийларга шойи,кийим кийиш таъқиқланган. Таомларида диний таъқиқ қўзғатилган. Яхудийлар чўчка, от,

туя гўштлирини емаган. Идишлари гўштли таомларга ва сут махсулотларига алоҳида бўлган. Чалов (паловнинг қайлалли тури), оши парокарда (қайнатилган ва майдаланган гўшт, сабзи билан гуруч), сирканиз, оши моҳи ёки шурбомоҳи (балиқ шўрва), баҳш ва ҳ.к.о таомлари бўлган. Ўрта Осиё шунингдек кўп сонли бўлмаган белушийлар 1959 йил 7,8 минг, қурдлар 1959 йили 14 минг киши ҳам яшайди. Россия истилосидан сўнг ўлкада руслар, украинлар ва белоруслар ҳам жуда тез кўпайиб борган. Хусусан 1979 йилги аҳоли рўйхати бўйича Ўрта Осиё ва Қозоғистонда яшаган руслар-9313 минг, украинлар 1.194 минг, белоруслар 181 минг бўлган. 1959 йил билан таққосланса руслар 3.1 млнга, украинлар 160 мингга кўпайганини кўрамиз.

Ўрта Осиё араблари.

Арабларнинг сони 1959 йилги аҳоли рўйхатига қараганда 6,500 киши бўлиб, ундан 5400 киши Ўзбекистонда, 500 таси Тожикистонда яшаган. Араб тилини она тили деб атаганлари 2077 киши. Агар олдинги аҳоли рўйхати билан қиёсланса уларнинг анча камайгани кўриниб бу арабларнинг ўзбеклар ва тожиклар билан ассимиляциялашуви билан боғлиқ. Арабларнинг кўпчилиги Зарафшон дарёсининг ўрта ва қуйи оқими бўйлаб, Самарқанддан Қорақўл воҳасигача жойлашган. Амударёнинг ўнг соҳили, Қашқадарёнинг қуйи оқидами Шеробод дарё, Сурхандарё, Кофирнигом, Вахши, Қизил сувдан Кулоб шаҳрига қадар ерларда яшайди. Араблардан катта бўлмаган гуруҳлар Бухоро, Қарши, Катта Қўрғон, Хўжанд, Кулоб, Нурота, Косон, Шеробод ва бошқа шаҳарларда ҳам яшайдилар. Илгари араблар бу шаҳарларда мужассам гузор ёки маҳалланинг, мавзенинг бир қисмида яшаганлар. Қишлоқларда ҳам тўлиғича араблар яшайдиганлари етарлича бўлган. С.Л.Волин томонидан чоп этилган маълумотларга қараганда араблар XVI асрда ҳам Бухоро, Самарқанд вилоятлари, Қашқадарё водийсида яшаганлар. XX асрнинг бошларида арабларда уруғ-қабилалар номлари яхши сақланган. Курайчи, шайбони, санони, балун. Уруғ гуруҳлари: зангибон, бахшибон, искандари, рашиди, хожаги. Кўпчилик аجدодлари номидан келиб чиққанлиги эҳтимол.

Машғулоти.

Арабларнинг асосий машғулоти чорвачилик ва деҳқончилик бўлган. Чорвачиликда араблар қорақўлчилик (араби қўй) боқишган. Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий вилоятларида думбали хисори қўйлар бўлган. Метендорф 1820 йили Бухорога саёхати давомида “Улар қишлоқларда яшаб Бухоро шаҳри яқинида жойлашган.” Кўчманчи араблар Қарши ва Термиз оралиғидаги яйловларда чорваларни боқадилар. Кўплаб араблар деҳқончилик билан машғул. Чорвадорлар машхур қорақўл териларини етказиб берадилар. Совет ҳокимияти даврида барча араблар колхоз ва совхозларда яшаганлар. Уй хунарамандчилигида патсиз гилам тўқишган. Ривоятга кўра араб аёллари бу хуна билан Ўрта Осиёга кўчиб келмасдан шуғуллана бошлаганлар. Гиламларни бозор учун, Шерабод ва Денов, Қамашли туманларида яшовчи арабларга тайёрланган.

Уй-жойлар.

Арабларнинг кўпчилик қисми ярим ўтроқ ҳаёт кечирган. Бу аҳоли ўтовларда яшаганлар. Улар ўтовнинг суягини ўзбеклардан сотиб олганлар. , кигизларни ўзлари тайёрлаганлар. Ўтов тайёрлаш имкони бўлмаган камбағаллар қапа қуришган. Капани қамишдан тўкилган бўйралардан учтасидан иккитасини бир-бирига қаратиб учинчисини орқадан ўрнатганлар. Панжи ва Вахшдаги араблар лочиғ қуришган. Қишда яшаш учун юмалок шаклдаги капка ёки тўғри бурчакли ва томи икки томонлама ёпилган чубтора қурганлар. Бу ҳилдаги чайлалар Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубидаги бошқа ярим кўчманчиларда ҳам бўлган. Шаҳарларда ва шаҳарлар яқинида яшайдиган араблар ўтроқ турмуш кечирганлар. Уларнинг уй-жойлари тожик ва ўзбекларникига ўхшаш бўлган.

Кийимлар.

Арабларнинг кийимлари кўшни ўзбек ва тожик аҳолисиникидан фарқ қилмаган. Қариялар узун кўйлак йўл-йўл ёки оқ матодан кўйлак, узун кенг иштон кийганлар. Устки кийим битта ёки иккита астарсиз тўн, белбоғ. Уйдан кўчага чиққанларида пахта билан қавилган тўн кийганлар. Бошларида салла тагида дўппи. Оёқ кийимлари юмшоқ теридан этик, ковуш бўлган. Ўрта ёш ва ёшлар шаҳарча фабрикаларида тикилган тайёр кийимлар кийишади. Маълум даражада ўзига хосликлар аёллар кийимларида учрайди. Ўзбек ва тожиклардан фарқлироқ арабларда қизлар ҳам аёллар ҳам сочларини иккита қилиб ўрганлар. Эрли аёллар сочларини кулоқларининг олдидан, қизлар эса сочларини орқага ташлаб юришган. Аёллар махсус бурун сирғаси тақиб юришган ва у “зим” деб номланиб аёллар буруннинг ўнг томонига қизлар чап томонига таққанлар. Ҳозирда араб аёллари ўзбек ва тожик хотин-қизлари сингари кийинадилар. Араблар ўзбек ва тожик қизларига уйланиши учраб турган аммо қизларини бошқаларга беришмаган.

Корейслар этнологияси.

1979 йилги маълумотларга қараганда ўрта Осиё ва Қозоғистонда 195 минг корейсяшаган. 1959 йилда уларнинг сони фақат Ўзбекистонда 138.5 м Қозоғистонда 74 минг, қирғизистонда 3.4 минг киши эди. Кўчишлар ассимиляциялар корецслар сонини камайишига олиб қолди. Россия Федерациясининг Узоқ Шарқи ва Сахалин оролида 1959 йили 91минг корейс бўлган.

Корейсларнинг Россияга кўчишлари XIX-асрнинг ўрталаридан бошланган ва XX-асрнинг 20-йилларига қадар давом этган. Бу пайтда Кореяда чуқур ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар рўй бериб аҳолининг кўчишларига туртки берган. Уссурия ўлкасига ўтган корейсларнинг кўпчилиги Шимолий Хамгёндо вилоятидан бўлиб, ундаги ерлар камунумли бўлиб деҳқончиликка яроқсиз эди. 1869-70 йилларидаги очарчилик Шимолий

Кореядан 6,5минг кишини Приморьёга ўтишига олиб келади. 1897 йилга келганда Россияда 24,5 минг корейслар бўлган.

Япония босқини 1910-йил корейсларни Россияга ўтишини тезлаштиради. 1917-1923 йиллари корейслар сони 64 мингдан 106 мингга етди. Кореядаги 1919 йилги миллий озодлик кўзғолонинг бостирилиши миграцияни кучайтирган.

Кўчиб келганлар кичик овулларда яшаб шолчилик, шаҳарлар яқинидагилари эса сабзавотчилик билан шуғулланганлар. Узоқ Шарқда 1926 йилги аҳоли рўйхати бўйича 167,4 корейслар бўлган. 1925 йили корейслардан 120 минги совет фуқаролигини олган. Корейсларни Ўрта Осиё ва Қозоғистонга мажбурий кўчирилиши 1937 йили ташкил этилган. Корейслар ўз тилларидан ташқари рус ва яшайдиган жойларига қараб ўзбек ёки қозоқ тилларини биладилар.

Асосий машғулоти.

Корейслар Ўрта Осиё ва Қозоғистонга кўчирилганида уларга ҳали ўзлаштирилмаган Чирчиқ, Сирдарёнинг қуйи ўзанида жойлашган ерлар берилган. Ҳудудда шолчининг кенг етиштирилиши айнан корейслар келганидан кейин бошланади. Корейс колхозларида сабзавотчилик, чорвачилик, қовун-тарвуз, боғдорчилик, асаларичилик, ипакчилик билан ҳам шуғулланишган. Техник экинлардан ташқари: шол, буғдой, арпа, макка, сули экилган. Колхозларда гуруч тозалайдиган, ун тортадиган тегирмонлар қурилади бошланади.

Қишлоқлар ва уй-жойлар.

Дастлаб кўчириб келинган корейслар ертўлаларда яшашдан бошлаганлар. XX-асрнинг ўрталарида корейслар ҳам ғиштдан қурилган уйларда яшамокда, томлари икки томонлама қилиб ёпилган. Аввал уйларни қамиш ёки похол, қамишлардан кейинчалик шифер, черепицадан ёпилган. Ҳар бир уйда 4-6 та хона бўлиб, улардан 1-2 та яшайдиган хона, ошхона ҳар бирига алоҳида кириш жойлари бўлган.

Уй-жойлар тарихида айрим миллий хусусиятлар сақланган. Хусусна хоналарни иситишда хитойча мослама иситадиган-пан қурилган. Уни мағаллий корейслар қудури(кореядан-андал) деб номланади. Биринчи хона ошхона бўлиб, унда 30-50 см.га кўпайтирилган поя тагидан тутун ўтадиган мўрилар тизими қурилган. Иккинчи хона-ётоқхона(уккан)нинг бутун майдони иситилган. Илгари сомон сувоқ устига бўйра ташланган бўлса ҳозирда папс гилам, линолеум ёки кигиз ташланмоқда.

Кийимлар.

Ўрта Осиё ва Қозоғистон корейсларида миллий кийимлар деярлик таомилдан чиққан. Эркаклар орасида асосан тайёр фабрика кийимлари-пальто, костюм ва ҳ.к.лар. Аёлларда эса ательеларда тикилган кўйлак ва ҳ.к.лар кийилган. Қизлар ва ёш аёллар замонавий кўйлак ва бошқа кийимларда юришмоқда.

Таомлар.

Корейсларнинг асосий озиқлари гуруч ва сабзавот ҳисобланади. Иссиқ овқат эрталаб ва кечқурун ейилади. Гуручдан бўтқа ўзи алоҳида ёки суюқ шўрва билан иккинчи таом сифатида берилган. Иккинчи таомга сабзавот, гўшт, балиқдан қайлалар тортилган. Бўтқа ёпишқоқ бўлмаган гуручдан пиширилган.

Кундалик таомлардан кимчи-тузланган қарамдан, шунингдек памидор ва бодрингдан тузламалар тайёрланган. Уларнинг барчасига қалампир, пиёз ва саримсоқ солинган.

Корейс оилаларида ўтмишда патриархал муносабатлар ҳукмрон бўлган. Оила бошлиғи хотини ва фарзандлари устидан чексиз ҳокимиятга эга эди. Узоқ Шарқда бойлар ўнтагача қизларни сотиб олган. Баъзида балоғатдаги қизларни ёш болага никоҳлаб беришган. XX-аср давомида бошқа соҳалар катори оилавий муносабатларда ҳам катта ўзгаришлар бўлди. Корейсларда эгзогамия ҳукм сурган. Умумий аجدоддан тарқалган фарзандлар никоҳга кириши таъқиқланган.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Miriam T. Stark. Archaeology of Asia. Blackwell Publishing Ltd. London. UK. 2006.
2. Ian Shaw, Rober Jameson. A Dictionary of Archaeology. UK. 1999.
3. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечество М. 1980.
4. Борисковский П.И. Григорьев Г.П. Палеолит Африки. Ленинград. 1977.
5. Коробков И.И. Ранов В.А. Палеолит Ближнего и Среднего Востока . Ленинград 1978.
6. Борисковский П.И. Каменный век Южной и Юга – Восточная Азии Ленинград. 1971
7. Деревянко А.П. Каменный век Северной Восточной Центральной Азии. Новосибирск 1975
8. Елинек Я.; Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Артия Прага. 1982

Мустакил таълим мавзулари:

1. Жанубий-Шарқий Осиёнинг палеолит даври табиий шарт-шароитлари.
2. Жанубий-Шарқий Осиёнинг палеолит даври археологик ўрганилиши тарихи
3. Ҳиндистон ҳудудининг палеолит даври археологияси.

4. Ҳиндистоннинг палеолит даври маданиятилари ва ўзига хос хусусиятлари

Глоссарий

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи
Ҳиндистон	India	Индия	Жанубий Осиёдаги давлат
Осиё жамияти	Asia Society	Азиатское Общество	1784 йилда Калкуттада ташкил этилган ва асосий мақсади қадимги давр ёдгорликлари ва санъатини ўрганиш
Тўртламчи давр	Quaternary period	Четвертичный период	геологик давр хисобланади
Мадрас маданияти	Culture Madras	Култура Мадрас	Ҳиндистон ҳудудидаги дастлабки тош даври ёдгорлиги
Сўнгги палеолит даври	Late Paleolithic Period	Период поздний палеолит	Қадимги тош асрининг сўнгги босқичидир
Иранамаду	Iranamadu	Иранамаду	Шри-Ланка ҳудудида жойлашган ва гоминидларга оид ёдгорлик бўлиб, ушбу ёдгорлик гоминидлар томонидан 300 минг аввал ўзлаштирилган
Соан маданияти	Culture Soan	Култура Соан	Ҳиндистон ҳудудидаги дастлабки тош даври

			ёдгорлиги
Махарева мданияти	Culture Mahareva	Култура Махарева	Ҳиндистон худудидаги дастлабки тош даври ёдгорлиги

Кейслар банки

Кейс 1. Нима сабабдан Жанубий-Шарқий Осиё худуди ҳам инсоният бешиги сифатида эътироф этилган сабабларини кўрсатинг

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Жанубий-Шарқий Осиё худудидан топилган энг қадимги археологик топилмалар ҳақида маълумот келтиринг ва уларни таҳлил қилинг.
- Индонезиянинг Ява оролидан топилган Питекантроп топилмаси ҳақида маълумот беринг

Назорат саволлари:

1. Жанубий-Шарқий Осиёнинг географик жойлашуви ҳақида маълумот беринг.
2. Жанубий-Шарқий Осиёнинг палеолит ва мезолит даври археологик ўрганилиши тарихи ҳақида маълумот беринг.
3. Ҳиндистон худудининг археологик жихатдан ўрганилиши.
4. Ҳиндистоннинг палеолит даври ёдгорликлари ҳақида маълумот беринг

Тест саволлари

1. Шим, чакмон, пўстин, малахай, тери ва кигиз этикни кимлар ихтиро қилган?

- *а) марказий осиелик чорвадор қабилалар
- в) хитойликлар
- с) корейслар
- д) японлар

2. Гўхан-гуручни қайнатиб, тузсиз истеъмол қилинадиган халқ ким?

- *а) японлар
- в) хитойликлар
- с) айнлар
- д) корейслар

**10-11-мавзулар. Шимолий Осиё ёки Сибирь халқлари этнологияси.
Режа.**

- 1. Шимолий Осиёнинг табиати.**
- 2. Шимолий Осиёнинг этник қиёфаси.**
- 3. Анъанавий хўжалик турлари.**
- 4. Аҳолининг моддий маданияти.**
- 5. Маънавий маданият.**

Россиянинг ярмидан кўпроқ қисмини эгаллаб олган Сибирнинг бепоён даштлари, тайга ва ўрмонларида қадимдан 30 дан ошиқ турли элат ва этнографик гуруҳлар яшайди. Улар фанда хўжалик, маданий хусусиятларига қараб бир неча тарихий-этнографик минтақаларга бўлинган: Жанубий Сибирнинг ўрмон дашт қисми; Ғарбий Сибирнинг Тайга ва Тундра бўйи томони, Олтой-Саян қисми; Марказий Сибирь; Амур-Приморье ўлкаси ва Шимоли-шарқий чекка қисми. Сон жиҳатдан нисбатан кам ҳисобланган маҳаллий Сибирь халқлари (умумий аҳолиси ҳозир 25 миллиондан ортиқ бўлса-да, маҳаллий туб элатлар тахминан бир миллиондан кўпроқ) жуда катта ҳудудда жойлашган. Масалан, 328 минг- дан ортиқ аҳолига эга бўлган ёкутларнинг автоном рес- публикасининг ҳозирги ҳудудда Франция территориясига нисбатан олти ҳисса катта, ёки Бурят Автоном Республикаси туб аҳолиси сони 353 минг кишидан иборат бўлиб, эгаллаган территорияси Буюк Британияга бир ярим барабар келади.

Сибирь халқлари бироз ўзини тиклаб этно-иктисодий, сиёсий ва ижтимоий-маданий тараққиёт йўлига чиқдилар. Ҳозир Сибирь ва Узоқ Шарқда учта автоном республика, учта автоном вилоят ва тўққизта автоном округ мавжуд. Хўжалик-маданий тавсифномаси нуқтаи назардан Сибирни иккига бўлиб турган Енисей дарёсининг жанубида деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги, Ўрта ва қуйи Обь дарёси бўйларида овчилик, энг шимолий қисмида Тундрада буғучилик, Енисей ва Лена дарёлари ўрталарида тайга буғучилиги ва овчилик хўжалиги ажралиб туради. Саян-Олтой тайга тоғликларида барча мазкур хўжаликларни мужас- самлаштирган ўзига хос этнографик дунёни кўриш мумкин. Амур-Приморье районида ҳам махсус этнографик хусу- сиятларга эга бўлган балиқчилик ва овчилик хўжалик типини учратамиз. Чукотка-камчатка районида эса қадимий „палеоосиё“ маданияти билан боғлиқ махсус овчилик ва буғучилик типи диққатга сазовор. Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Сибирь қадимдан русларни ўзига жалб қилиб келган. Бу ерга XVI асрдан бошлаб янги ерларни кашф этувчи руслар томонидан йўл очиб берилган эди. Бир аср ўтмай Сибирга келган руслар- нинг сони 150 мингдан ошиб кетган ва маҳаллий туб аҳоли сонига яқинлашган. Ҳозирги даврда Сибирда яшовчи 25 миллионли аҳолининг деярли 90 фоизи ёки ўндан тўққиз қисми руслар (22млн.), украинлар (1млн.) ва белоруслар (200 минг). Лингвистик жиҳатдан Сибирь халқлари бир неча тил оиласи ва туркумларига эга. Биринчи ўринда энг кўп сонли *Олтой*. тил оиласига кирадиган элат ва халқлар туради. Уларни уч

туркумга бўлиш мумкин: *туркий*, *муғул* ва *тунгус-манжур* тиллари. Энг катта туркий тил туркумига *олтой-саян* Шқлари (олтойликлар, туваликлар, хакаслар, шўрлар, чушмлар, туфалар ёки қорагаслар), Ғарбий Сибирь татар-шри (ишим ва тоболликлар), Шимолий Сибирдаги ёкутлар ва дўлганлар киради. Мўғул тил туркумига фақат бурятлар КИради. Тунгус-манжур тилларида эвенк (тунгус)лар ва уларга яқин эвен (ламут)лар, куйи Амурда ва Уссурий ўлкасида нпювчи нанай (гольд)лар, улчилар, ўрўчи ва удегейлар, Сахалиндаги ўрўкилар гапиради. Ғарбий Сибирда яшовчи чапти-мансилар, самодий халқлари (ненец, энец ва сел- | улар) урал тил оиласига оид кам сонли элатлардир. Энг қадимги Осиё халқларига (одатда „палеоосиё“ деб атайдилар) юқорида тилга олинган туркумларга кирмайдиган Шимоли-шарқий Сибирда яшовчи *ительменлар*, *чукчилар*, *Коряклар*, *калима юкагирлари* киради. Палеоосиё тил турку-мига Амур куйи окимида ва Сахалинда жойлашган нивха (гиляк) анларни ҳам киритадилар. Марказий Енисейда мшовчи кетларни бир вақтлар жуда кенгтарқалган мустақил Енисей тил оиласига оид дейиш мумкин. Қисман Чукотка ва Врангел оролида яшовчи *эскимос* ва *алеутлар* ўзига хос тил оиласини ташкил қилади. Антропологик жиҳатдан Сибирь халқлари асосан мон- голоид ирқига оид. Аммо Енисейнинг ғарбида яшовчи аҳо-лида европоид ирқининг таъсири сезиларли. Сибирь халқларининг келиб чиқиши ва шаклланиш тарихи энг қадимги давр — юқори палеолитга бориб тақалади. Неолит даври (мил.ав. IV—II минг йилликлар)га келиб ибтидоий овчи ва балиқчи элатлар Амур, Енисей, Лена ва Обь каби йирик дарё воҳаларини, Камчатка ва Чукотканинг ичкари соҳилларини ҳам эгаллаб олганлар, ҳозиргача етиб келган тил туркумлари илдизи ўша даврларга бориб тақалди. Бутун Шарқий Сибирни Енисейдан Охотаденгизигачаэгал-лаб олган „палеоосиёликлар“ бир неча мустақил этно- лингвистик бирикмалардан иборат эди. Улар ўз навбатида турли тилда гапирадиган майда туркумларга бўлинган. Амур воҳасинингача қисмини гиляклар, Охота денгизи соҳиллари ва қисман Чукоткани коряк ва чуқчиларнинг аجدодлари, Камчатка ва Беринг қирғоқларини эскимослар, Обь ва Сон жиҳатдан нисбатан кам ҳисобланган маҳаллий (Ибирь халқлари (умумий аҳолиси ҳозир 25 миллиондан ортиқ бўлса-да, маҳаллий туб элатлар тахминан бир миллиондан кўпроқ) жуда катта ҳудудда жойлашган. Масалан, 328 минг-дан ортиқ аҳолига эга бўлган ёкутларнинг автоном рес-публикасининг ҳозирги ҳудудда Франция территориясигл нисбатан олти хисса катта, ёки Бурят Автоном Республи-каси туб аҳолиси сони 353 минг ишидан иборат бўлиб, эгаллаган территорияси Буюк Британияга бир ярим барабар келади.

Сибирь халқлари биров ўзини тиклаб этно-иктисодий, сиёсий ва ижтимоий-маданий тараққиёт йўлига чиқдилар. Ҳозир Сибирь ва Узоқ Шарқда учта автоном республика, учта автоном вилоят ва тўққизта автоном округ мавжуд. Хўжалик-маданий тавсифномаси нуқтаи назардан Сибирни иккига бўлиб турган Енисей дарёсининг жанубида деҳқончилик ва чорвачилик хўжалиги, Ўрта ва куйи Обь дарёси бўйларида овчилик, энг

шимолий қисмида Тундрада буғучилик, Енисей ва Лена дарёлари ўрталарида тайга буғучилиги ва овчилик хўжалиги ажралиб туради. Саян-Олтой тайга тоғликларида барча мазкур хўжаликларни мужас- самлаштирган ўзига хос этнографик дунёни кўриш мумкин. Амур-Приморье районида ҳам махсус этнографик хусу- сиятларга эга бўлган балиқчилик ва овчилик хўжалик типини учратамиз. Чукотка-камчатка районида эса қадимий „па- леоосие“ маданияти билан боғлиқ махсус овчилик ва буғучилик типи диққатга сазовор. Шуни алоҳида қайд қилиш лозимки, Сибирь қадим- дан русларни ўзига жалб қилиб келган. Бу ерга XVI асрдан бошлаб янги ерларни кашф этувчи руслар томонидан йўл очиб берилган эди. Бир аср ўтмай Сибирга келган руслар- нинг сони 150 мингдан ошиб кетган ва маҳаллий туб аҳоли сонига яқинлашган. Ҳозирги даврда Сибирда яшовчи 25 миллионли аҳолининг деярли 90 фоизи ёки ўндан тўққиз қисми руслар (22млн.), украинлар (1млн.) ва белоруслар (200 минг).

Лингвистик жиҳатдан Сибирь халқлари бир неча тил оиласи ва туркумларига эга. Биринчи ўринда энг кўп сонли *Олтой*. тил оиласига кирадиган элат ва халқлар туради. Уларни қуйидаги туркумга бўлиш мумкин: *туркий*, *мўғул* ва *тунгус-маньчжур* тиллари. Энг катта туркий тил туркумига *олтой-саян* халқлари (олтойликлар, туваликлар, хакаслар, шўрлар, цулимлар, туфалар ёки қорагаслар), Ғарбий Сибирь татарлари (ишим ва тоболиклар), Шимолий Сибирдаги ёкутларни лўлганлар киради. Мўғул тил туркумига фақат бурятлар киради. Тунгус-манжур тилларида эвенк (тунгус)лар ва уларга яқин эвен (ламут)лар, қуйи Амурда ва Уссурий ўлкасида яшовчи нанай (гольд)лар, улчилар, ўрўчи ва удегейлар, Сахалиндаги ўрўкилар гапиради. Ғарбий Сибирда яшовчи (хантӣ-мансӣлар, самодӣ халқлари (ненец, эвенк) урал тил оиласига оид кам сонли элатлардир. Энг қадимги Осиё халқларига (одатда „палеоосиё“ деб атайдилар) юқорида тилга олинган туркумларга кирмайдиган Шимоли- шарқий Сибирда яшовчи *ительменлар*, *чукчилар*, *Коряклар*, *калма юкагирлари* киради. Палеоосиё тил турку- мига Амур қуйи оқимида ва Сахалинда жойлашган нивха (гиляк) анларни ҳам киритадилар. Марказий Енисейда яшовчи кетларни бир вақтлар жуда кенгтарқалган мустақил Енисей тил оиласига оид дейиш мумкин. Қисман Чукотка ва Врангел оролида яшовчи *эскимос* ва *алеутлар* ўзига хос тил оиласини ташкил қилади. Антропологик жиҳатдан Сибирь халқлари асосан мон- голоид ирқига оид. Аммо Енисейнинг ғарбида яшовчи аҳо- лида европоид ирқининг таъсири сезиларли. Сибирь халқларининг келиб чиқиши ва шаклланиш тарихи энг қадимги давр -4- юқори палеолитга бориб такалади. Неолит даври (мил.ав. IV—II минг йилликлар)га келиб ибтидоий овчи ва балиқчи элатлар Амур, Енисей, Лена ва Обь каби йирик дарё воҳаларини, Камчатка ва Чукотканинг ичкари соҳилларини ҳам эгаллаб олганлар, ҳозиргача етиб келган тил туркумлари илдизи ўша даврларга бориб такалди. Бутун Шарқий Сибирни Енисейдан Охотаденгизигачаэгал- лаб олган „палеоосиёликлар“ бир неча мустақил этно- лингвистик бирикмалардан иборат эди. Улар ўз навбатида

турли тилда гапирадиган майда туркумларга бўлинган. Амур воҳасинингача қисмини гиялқлар, Охотаденгизи соҳиллари ва қисман Чукоткани коряк ва чукчиларнинг аجدодлари, Камчатка ва Беринг қирғоқларини эскимослар, Обь ва Енисейнинг юқори оқимини кетларга қардош қабилалар, Юқори Лена ва Байкал бўйларини юкагирлар эгаллаган эди. Зауральеда, яъни Обь дарёсининг пастки ва Марказмп оқимларида мил.ав. V—III минг йилликда урал тил оиласига оид угор халқлари (хант-манси) ҳам самодийлар жойлашган. Мазкур элатлар овчилик ва балиқчилик билан шуғулланганлар. Жанубий Сибирь даштларида неолитдавридатурли овчи қабилалари дайдиб юрганлар. Мил.ав. III минг йилликлар бу ерда Ғарбдан келган европоид типдаги чорвачилик билан шуғулланувчи элатлар пайдо бўлади. Кейинги минг йилликда Жанубий Сибирни *андронов* маданияти типдаги ўтроқ деҳқончилик ва чорвачидикбилан шуғулланувчи бронзадаври элатлари эгаллайди. Милод бошларида бу ерга олтой тил оиласига оид *туркий* ва *тунгус* қабилалари босиб киради. Эҳтимол, улар Саян-Олтой ва Байкал бўйларидан келгандир. Байкал атрофларида мўғул тилидаги бурятларнинг аجدодлари ҳам яшаган.

Милоднинг VI—X асрларида қадимги туркий элатлар Обь ва Енисейнинг юқори қисмидаги Байкал кўли атрофида жуда кенг ҳудудни эгаллаб олганлар. Ўша даврда эвенқларнинг тунгус аجدодлари Шарқий Забайкалье, Амур воҳаси ва Марказий Сибирга тарқалган. Мўғул истилосидан кейин бу ердаги туркий элатларнинг бир қисми Лена дарёсининг Марказий оқимига кўчиб маҳаллий „палеоосиё“лилар билан араллашиб ёқут халқига асос солган. Мазкур мураккаб этник жараён кейинги асрларда ҳам қисман давом қилиб келган. Унинг моҳиятини тўлиқроқ тасаввур қилиш учун айрим йирик халқларнинг этногенези ва этник тарихи устида қисқача тўхтаб ўтиш зарур.

Сибирнинг нисбатан энг кўп сонли халқларидан ёқутлар (328 минг) қадимий этнослардан бири ҳисобланади. Улар ўзларини *сахта* деб атайдилар. ва Ёкутистон Автоном Республикасининг туб аҳолиси бўлиб, Лена дарёсининг Ўрта оқимида, Жанубий Олдан ва Вилюяда, қисман Олекманинг куйи оқими ва Шимолнинг чекка районларида жойлашган. Айрим гуруҳ ёқутлар Красноярск ўлкасининг шимолида, Магадан, Сахалин ва Амур вилоятларида ҳам яшайдилар. Ёқут этноси асли милоднинг II минг йиллигининг биринчи ярмида Лена дарёсининг Марказий оқими хавзасида Байкал соҳилларидан келган туркий қабилаларнинг маҳаллий *палеоосиё* ва *тунгус* тилларидаги элатларни ўзига пшгдириб юбориши натижасида пайдо бўлган. Энг охириги штларнинг кўчиб келиши XIV—XV асрларда рўй берган. XVII асрларда ёқутларнинг катта гуруҳлари Лена, Яна, Индигирка ва бошқа йирик дарёларнинг водийларига ёйилиб Маҳаллий қабилалар билан араллашиб кетганлар. Ёқутларнинг этник консолидацияси XVII асрларнинг 20—30-йилларидан, Якутия ўлкани Россияга қўшилиш давридан кейин тугалланади.

Иккинчи йирик халқлардан бурятлар (353 минг киши) XVII асрдатурли мўғул қабилалари (булағатлар, эхиритлар, хоринлилар ва хўндўрлар)дан ташкил топган, уларга кейин бошқа мўғул қабилалари ва қисман эвенклар кўшилган. Октябрь тўнтаришидан аввал бурятлар икки қисмга бўлинган: ғарбий ўтроқ чорвадорлар ва деҳқонлар (Православ динида) ҳамда шарқий (Забайкалье) кўчма чорвадор қисми (ламаизм динида). Ўтмишда *урянгайликлар*, *сойотдар* ёки *саянлилар* деб ном қозонган ҳозирги *тувалилар* (166 минг киши)нинг келиб чиқиши асли VII—VIII асрлардаги *ўрхун-енисей* ёзувларини яратган туркий қабилалар билан бевосита боғлиқ бўлган. Уларнинг этногенезида самодий қабилалари ҳам қисман иштирок қилган. Ёки илгари нотўғри *ўйрўтлар* деб аталган олтой халқи (60 минг) ҳам қадимий *самодий*, *кет*, *угор* ва *турк* қабилаларининг узокдавр давомида аралашиб кетиши натижасида, жанубий олтойликлар эса Саян-Олтой қадимий турклари (VI—VIII асрлар) билан кўчиб келган мўғул қабилалари (XIII ва XVI—XVIII асрлар) билан аралашishi оқибатида пайдо бўлган эди. Ҳозир олтойлилар Юқори Обь дарёси ҳавзасидаги ва Олтой тоғи оралиғидаги водийларда яшайдилар ва ўзининг автоном вилоятига эга. Бошқа Ши-молий халқларнинг ҳам этногенези ва этник тарихи шундай мураккаб. Сибирнинг табиий-географик шароитига мослашган ҳолда қадимдан бир неча хўжалик-маданий типлар пайдо бўлган. Олтой-Саяндаги бурятлар, Ғарбий Сибирь ва Ленанинг Ўрта оқимида жойлашган ёқутлар чорвачиликка эга бўлиб, от, қўй ва туя боққанлар. Байкал бўйи бурятлари ярим кўчма чорвачиликни ўтроқ деҳқончилик хўжалиги билан бирга олиб борганлар. XIX асрлардан бошлаб русларнинг таъсири остида деҳқончилик хўжалиги анча ривожланган. Олтой-нинг тоғли ва тайга районларида яшовчи аҳоли овчилик билан шуғулланган. Ёқутлар яқин давргача ярим кўчманчи чорвачилик (қорамол ва йилқичилик) билан бир қаторда балиқчилик ва овчилик (гўшт ва қимматбаҳо тери маҳсулоти етказиш) хўжалигига эга бўлганлар, шимолий ёқутлар эса қисман буғу ҳам сақлаганлар. Катта-кичик дарё воҳаларида ва тармоқларида, денгиз соҳилларида жойлашган *нанай*, *ульчи*, *нивхи*, *коряк*, *шпельмен*, *хантси-манси* ва жанубий *селькуплар* ўтроқ балиқчи хўжалик типини вакиллари дир. Уларнинг бутун ҳаёти ва тирикчилиги балиқчилик ва қисман овчилик билан боғлиқ бўлган. Шарқий Сибирда яшовчи *эвенк*, *эвен*, *дўлган*, *туфалар*, *ўрмон ненецлари*, *селкуп* ва *удэгейлар* овчилик, буғучилик хўжалиги билан шуғулланганлар. Уларнинг асосий касби овчилик билан буғучилик бўлса-да, кўшимча балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар. Кўчманчилик билан турмуш кечирган мазкур элатлар буғулардан юк ташиш ва транспорт сифатида фойдаланганлар, енгил қайиқ, чана ва чанги ҳам улов сифатида ишлатилган.

Ненец, чукчи ва коряклар тундра буғучилик хўжалигига эга бўлганлар. Улар қишда тайга чеккаларига, ёзда денгиз соҳилларига, кузда яна тайга томон йил бўйи буғулари билан кўчиб юрганлар. Тундра буғучилари икки, тўрт ёки беш буғу кўшилган енгил чана (нарта)ларда кўчманчилик қилиб ҳаёт кечирганлар.

Шимоли-шарқий Сибирда, асосан Чукотка соҳилларида яшовчи эскимослар, ўтроқ чукчи ва коряклар денгиз ҳайвонларига ов қилувчи арктикаликлар хўжалик типини ташкил қиладилар. Улар *умр* бўйи морж ва тюленларга санчки билан ов қилганлар. Ёз пайтларида енгил тери билан ўралган ёғоч қайиқларда, кишда ит қўшилган чаналарда овга чиққанлар. • .

Сибирь халқларининг моддий маданияти уларнинг хўжалик фаолиятига мослашган. Чорвачилик билан машғул аҳоли кўчма ва ўтроқ типдаги уйларда яшаганлар. Бурят ва Олтойлар конус шаклидаги кигиз ёпилган ўтов уйларда, Вкутлар дарахт қобиғи ёпилган ўтовсимон „яраса“ номли уйларда яшаганлар. Ўтроқ аҳоли ёғоч уйлар ҳам курганлар. Балиқчилик билан шуғулланувчи элатлар ўтмишда ертўлаларда, кейин хитойча *фанза типидagi* тўғри бурчакли ёғоч уйларда истиқомат қилган. Кўчманчи овчи ва буғучи ненец ва эвенкларда кўчиришга қулай бўлган тери ёки дарахт қобиғи билан бекитилган конус қапа шаклидаги чайла („чум“) тикланган. Эскимос ва чукчиларда ертўла шаклидаги муздан тикланган уйлар мавжуд. Ҳозирги даврда барча Сибирь халқлари замонавий уйларга эга. Кўчма хўжалик билан шуғулланувчи аҳолининг анъанавий кийимлари тери ва матодан турли хилда тикилган чопон ва пўстинлар, кўйлак ва иштонлар, этик ва қалпоқлардан иборат бўлган. Ўтроқ бшшқчилар балиқтерисидан, буғучилар ва овчилар буғу ҳамда бошқа ҳайвонларнинг терисидан кийим ва пойабзаллар тикканлар. Эркак ва аёлларнинг кийимлари унча фарқ қилмаган. Арктика овчиларида теридан икки қават қилиб бошдан-оёқяхлиттикилган кийим бўлган. XX асрга қадар Сибирь халқларининг ижтимоий турмуши ибтидоий ишлаб чиқаришга асосланган архаик шаклдаги муносабатлардан иборат эди. Уларнинг социал тузумида ҳатто она уруғи даврига оид саркитлар (матрилокал никоҳ қолдиқлари, авонкулат, яъни она томонидаги тоғанинг махсус роли, фратрий ташкилоти ва бошқа ибтидоий, ижтимоий ва оилавий турмуш одатлари) сақланиб келган. *Хан/ни-манси, селкуп, эвенк, нивхи* каби элатларда уруғ-жамоа тузуми емирилиб синфий жамиятга ўтиш жараёни бошланган. *Бурят, олтой* ва *ёкутларца* эса илк патриархал феодал муносабатлари ўрнатилган эди.

Сибирь халқларининг кўпчилиги ёзувсиз, ниҳоятда қолмақ маданиятга эга бўлганлар. Уларнинг маънавий ҳаётида уруғ ва оила арвоҳларига, табиат кучларига сиғиниш каби ибтидоий динлар ҳукмронлик қилиб келган. Ғарбий Сибирь татарлари дастлаб шомонизм каби ибтидоий динларга итоат қилганлар, фақат XVI асрда ислом динига ўтганлар. Бурят ва қисман олтой халқларида *буддизм* дини кенг тарқалган. Бутун Сибирь халқларида энг кенг тарқалган дини *шомонизм* эди. Шомонийлик динида шомон зикрга тушиб ўзини жазавага тушган ҳолда арвоҳлар билан бевоқиф сита муносабат қилишига қурилган. Унга кўра Шомон арвоҳлар воситасида касалларни даволаши, очлик ва турли мусибатларни тугатиши, бола туғилиш, овда ва касб-хунарда муваффақият келтириш ёки душманларни мағлубиятга ҳукм қилиши мумкин деган ақида ҳукм сурган. Ительманларда ҳамма шомонлик қила олган бўлса, чукчиларда, ҳар бир оила бошлиғи шомонлик маросимини

оила байрамларида ўтказа билган. Юкагир, ханти-манси, эвенк ва бурятларда шомонлик махсус мутахассислик ҳисобланган ва меросий касбга айланган. урятларда буддизм таъсирида шомонизм ниҳоятда мураккаблашиб кетган.

Сибирь халкларида бошқа ибтидоий диний тасаввурлар катори оилавий-уруғ аجدодларига, айиқ ва бошқа ҳайвон- ларга сиғиниш одатлари узоқдавр сақланган. Масалан, *нивха* халқида айиққа сиғиниш уруғ ибодати даражасига кўтарил- ган. *Ненецларда* шомонийлик асосий диний эътикод ҳисобланса-да, аммо ҳомийлик вазифасини бажарувчи оилавий арвоҳларнинг тасвири ясаиб оила бошлиғида сақланган. Улар ҳатто овчилик ва балиқчилик ҳомийлари — „сядей“ларга қурбонликлар келтирганлар. Чор Россияси ўз ҳукмронлигини тўлиқ ўрнатиш ва маҳаллий аҳолини бутунлай бўйсундириш мақсадида XVIII асрдан бошлаб миссионерлик фаолиятини кучайтирган эди. Сибирни христианлаштириш асосан зўрлик билан амалга оширилган. Ўлканинг кўпчилик аҳолиси XIX аср охирларига келиб православ динига ўтказилган бўлса-да, маҳаллий диний тасаввурлар йўқолмаган, аксинча туб аҳолининг дунёқараши ва хатти-ҳаракатига таъсир кўрсатиб қолаверди.

Ўтган асримизнинг 50-йилларидан бошлаб Сибирда урбанизация жараёни шиддатли тус олди. Айни пайтда шимолий ненецларнинг 68 % и шаҳарларда жойлашган, хантларнинг 66,5 фоизи, чукчилардан 62,5 фоизи шаҳарликларга айланган. Шимолий халқларнинг шаҳарга кўчиб келиши уларнинг турмуш шароити ва маданияти, меҳнат характери, билим даражаси, социал-маданий савияси V нарганлиги, янги эҳтиёжлар пайдо бўлганлигининг рқибатидир.

Сибирь халқларининг ҳозирги маданий даражаси уларнингтаълим савияси билан боғлиқ. Масалан, Шимолий Шқларнинг 1926 йилда 90 фоизи саводсиз бўлган бўлса, унир кўпчилик аҳоли ўрта ва тўлиқсиз ўрта билимга эга. Ҳозирги даврда улар учун давлат таъминотига ўтган мактаб-иштернатлар, махсус ўқув юртлар очилган ва бошқа иқ- тисодий-маданий шароитлар яратилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Miriam T. Stark. Archaeology of Asia. Blackwell Publishing Ltd. London. UK. 2006
2. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечество М. 1980.
3. Борисковский П.И. Григорьев Г.П. Палеолит Африки. Ленинград. 1977.
4. Коробков И.И. Ранов В.А. Палеолит Ближнего и Среднего Востока . Ленинград 1978.
5. Борисковский П.И. Каменный век Южной и Юга – Восточная Азии Ленинград. 1971
6. Деревянко А.П. Каменный век Северной Восточной Центральной Азии. Новосибирск 1975

7. Елинек Я.; Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Артия Прага. 1982

Мустакил таълим мавзулари:

1. Хитой палеолит даврида
2. Хитойнинг палеолит даври ёдгорликлари ва маданиятлари
3. Кореянинг палеолит даври ёдгорликлари ва маданиятлари
4. Япониянинг палеолит даври ёдгорликлари ва маданиятлари
5. Хитойда энг қадимги одамларнинг пайдо бўлиши

Глоссарий

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи
Жэньцзыдун	Ren Zi Dong	Жэньцзыдун	палеолит даври ёдгорлиги бўлиб, ундан даврий 2 млн йилни ташкил этувчи тош қуроллар ва тик юривчи ибтидоий аждодимизнинг тана суяклари топилган
Содда	Primitive	Примитив	илк, дастлабки, содда деган маъноларни англатади
Синантроп	Sinanthropus	Синантроп	Хитой одами деган маънони англатади
Дземон маданияти	Jomon Culture	Култура Дземон	Япония ҳудудида тарқалган тош даври маданияти
Суянгэ ғор макони	Cave Suyange	Пещера Суянгэ	Корея ҳудудида жойлашган тош даври ёдгорлиги
Бадзедан,	Caves	Пещера	Япония ҳудудида

Накаминэ, Содзюдай	Badzedan, Nakamine, Sodzyuday	Бадзедан, Накаминэ, Содзюдай	жойлашган тош даври ёдгорликлари
Чоммал ғори	Cave Chemal	Пещера Чоммал	Корея худудида жойлашган тош даври ғор макони
Пангудэ ғор макони	Cave Phang Ude	Пещера Пангудэ	Корея худудида жойлашган ва палеолит даври қоятош суратларидан иборат ёдгорлик

Кейслар банки

Кейс 1. УзоқШарқ атамасига таъриф ва бу хухдуни ташкил этувчи давлатлар ҳақида маълумот келтиринг. Нима сабабдан Хитой худудидан энг қадимги палеантропологик топилмалар ҳозирги кунда кўплаб топилмоқда

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Хитой худудидан топилган энг қадимги палеоантропологик топилмалар ва уларни таҳлил қилинг.
- Хитой инсоният бешикларидан бири бўлиши мумкинми. Жавобингизни изохланг.

Назорат саволлари:

1. Хитой палеолит даври табиий шарт-шароитлари
2. Хитойнинг палеолит даври ёдгорликлари ва маданиятлари ўрганлиши тарихи
3. Кореянинг палеолит даври ёдгорликлари ва маданиятлари ўрганилиши тарихи
4. Япониянинг палеолит даври ёдгорликлари ва маданиятлари ўрганилиши тарихи
5. Хитойда энг қадимги одамларга тегишли топилмалар
6. Синантроп одами топилмаси
7. Японияда энг қадимги одамларнинг пайдо бўлиши ҳақида маълумот беринг
8. Кореяда энг қадимги одамларнинг пайдо бўлиши ҳақида маълумот беринг
9. Суянгэ ёдгорлиги ҳақида маълумот беринг

Тест саволлари:

3. “Кечанкук” деб номланган шўрва кимларнинг севимли таоми ҳисобланади?
*а) корейслар
в) тожиклар
с) айнлар
д) японлар
4. Сибир туб аҳолисининг кўпчилиги қайси тил оиласига мансуб?
*а) олтой
в) ҳинд-европа
с) палеосий
д) эскимос
5. Сибирнинг қайси этнослари палеосий тилларида сўзлашадилар?
*а) барча жавоблар тўғри
в) коряклар, юкагирлар
с) нивхалар, кетлар
д) интелменлар, чукчалар
6. “Чум” деб номланган, тери ва дарахт қобиғидан ёпилган чайлалар қайси халққа мансуб?
*а) ненетс, эвенк
в) ёкутлар
с) бурятлар
д) эскимослар
7. “Яранга” деб номланган дарахт қобиғидан қопланган уйларни қайси халқ қурган?
*а) ненетс, эвенк
в) ёкутлар
с) бурятлар
д) эскимослар
8. Ненетслар, чукча ва коряклар нима билан шуғулланганлар?
а*) тундра буғучилиги
в) деҳқончилик
с) овчилик
д) чорвачилик
9. Сибир халқларида энг кенг тарқалган диний эътиқод нима?
*а) шаманизм
в) тотемизм
с) анимизм
д) магия

12-13-14-мавзулар. Африка халқлари этнологияси. (6-соат)

Режа.

1. Африка ҳақида умумий маълумот.
2. Шимолий Африка халқлари этнологияси.
3. Ғарбий Африка халқлари этнологияси.
4. Шарқий Африка халқлари этнологияси.
5. Жанубий (Марказий) Африка халқлари этнологияси.

Баъзан илмий ва сиёсий адабиётларда Африкани „қора қитъа“ деб атайдилар. Аслида турли ирқ ва элатлар жойлашган бу қитъа ўзининг табиати ва иқлими билан ҳам хилма-хил, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси билан ҳам ранг-барангдир. Аф-рика Ер қуррасидаги қитъалардан катталиги жиҳатдан Осиё- дан кейин иккинчи ўринда туради. Унинг ҳудуди 30,3 млн.км². бўлиб Европадан уч хисса катта. Африканингоҳолиси 1983 йилги маълумотларга қараганда 518 млн. кишидан ортиқ (1955 йил 220 млн.). Бу ерда энг катта кўп миллионли миллатлар (мисрликлар, жазаирликлар, марокашлар, амхара ва ҳ.. к.), катта халқ ва элатлар (хауса, фульбе кабилар) билан бирга майда теримчилик ва овчилик билан кун кечирувчи дайди ибтидоий қабилалар ҳам яшади. Ҳозирги Африкада тахминан 300—500 та халқ ва элатлар мавжуд. Шулардан 111 таси бир млн. кишидан ортиқ аҳолига эга бўлиб бутун қитъа аҳолисининг 87,1 фоизини ташкил қилади, 11 таси 10 млн.дан ортиқ аҳолига эга. Африка қитъасини тўрт томондан Тинч ва Атлантик океанлари ҳамда Ўртаер денгизи сувлари ювиб туради. Уни Европадан Гибралтар бўғози (эни 14 км.), Осиёдан Суэц канали ажратиб туради. Қитъани экватор тенг ўртасидан ке- сиб ўтиб унинг энг жанубий ва энг шимолий қисмлари субтропик иқлимли, серунум, киши яшашга қулай жойлардир. Асли Африканинг рельефи катта ясси тоғ шаклида бўлиб, чеккаларида баланд тоғлар мавжуд. Унинг шимолида Атлас, шарқида Абиссин ва Шарқий Африка тоғ тизмалари жойлашган. Қитъанинг 30 % ҳудуди баланд тоғлар ва онда- сонда учрайдиган ўзига хос бута ўсимликларидан иборат саванна, қолган қисми чангалзорлар, тропик ўрмонлар на бепоён саҳролар эгаллайди. Африканинг энг катта дарёси Нил, Нигер, Конго, Замбези сохилларига яқин жойлашган баланд тоғ тизмаларидан бошланиб қитъанинг ички қис- мига катта-кичик ирмоқларини ёйган. Кўллар асосан шар- қий қисмида жойлашган бўлиб, энг йириклари Виктория, Танганьика, Ньяса, Мверу ва марказдаги Чад кўлидир. Бошқа кўллар ёзга бориб жазирама иссиқца қуриб қолади. Кабир саҳролар шимолида Сахара, Жанубда Калахари ва Намибдир. Ўсимлик дунёси жуда бой. Конго воҳасида ва Гвинея бўғози сохилларида тропик ўрмонлар ўсмоқда. Саванна даштларини ҳам тропик ўрмонлар шимолий ва жанубий, шарқий томондан ўраб олган. Тропик иқдимли жойларда Жанубий Америкадан келтирилган какао, шарқий сохил- ларда кокос пальмаси, Шимолда қимматбаҳо пробка дарахти, Нил воҳасида пахта экилади. Африка асли банан, емишли ямс илдизи, ер ёнғоғи (арахис) ва ер ловияси, хурмо ва ёғ пальмаси, ҳабаш нони (тэффа), кофе ва каучук дарахти (ландольфия)

ватанидир. Чорвачиликка қулай хашакка бой савана бўлса-да, чорванинг ашаддий душмани *цеце* чивини туфайли бу соҳа суст ривожланган. Аммо ҳайвонот дунёси бой, турли катта-кичик қушлар, фил, каркидон, оҳу, гиппопатам ва бошқа туёқли ҳайвонлар, йўлбарс, арслон каби катта йиртқичлар, ҳар хил маймунлар, турли кемирувчи ва судралувчилар кўп учрайди. Қазилма бойликлардан Африкада олмос, олтин, платина, уран, темир рудаси, мис, алюмин, кобальт, фосфорит, нефть, кўмир мавжудлиги қитъани бой хомашё хазинасига айлантирган. Африка қитъасининг ранг-баранг табиати сингари аҳолининг этник қиёфаси, жойлашуви ва зичлиги ҳам турличадир. Сўнгги маълумотларга қараганда, бу ердаги 500 миллиондан ортиқ аҳолининг этник жойлашуви қуйидагича: Ғарбда 137 млн., Шарқда 130 млн., марказий қисмида 52 млн., Жанубда 32 млн. киши яшайди. Нил водийсида бир кв.км. ҳудудга 700 киши тўғри келса, қитъанинг умуман бошқа қисмига ўртача 2—10 киши, Саҳара қисмига эса 0,3 киши тўғри келади. Умуман Ер қуррасидаги аҳоли зичлиги Африка қитъасида икки ҳисса кам бўлиб, ўртача ҳар кв. кмга 13—14 киши тўғри келади. Антропологик жиҳатдан Африка аҳолиси учта йирик ирқ, ўрта ва аралаш типлардан иборат. Қитъанинг Шимолида Саҳаранинг жанубигача европоид ирқига оид қора кўз, тўлқинсимон қора соч, буғдой майиз танли, узунчоқ юзли бироз бургутсимон қирра бурунли *араблар*, *барбарлар* яшайди. Эфиопия ва Сомали яриморида ўрта ирқ ҳисобланган терисибироз қорамтирроқ, юзи кичикроқ, лаби қалинроқ, Марказий ёки новча бўйли *амҳара*, *галла*, *тигре* ва бошқа халқлар жойлашган. Африканинг асосий аҳолиси ҳисобланган кўпсонли асл негроидлар Саҳарадан Жанубда Ғарбий ва Марказий Суданда, Нилнинг юқори қисмида, Конго воҳасида, Шарқий тропик Африкада ва қитъанинг жанубида катта территорияга тарқалган. Улар қоп-қора тани, қора кўзи ва спирал (бурама) сочлари, ияги бироз олдинга чўзилган (прагматизм), қалин лаби, кенг ва пучукбурунли, кўса соқол ва камтуйли белгилари билан ажралиб турадилар. Катта негроид ирқи ичида узун бўйли (180 см.га яқин) ва ниҳоятда қора рангли *нилотлар* типини Нил дарёси юқори оқимларида ва Буюк кўллар атрофида учрайди. Конго воҳасининг тропик ўрмонларидаги пакана бўйли (Марказийча 141 — 142 см.) бироз қорамтирроқтанли, серсоқолли, пучук бурунли, лаби кичикроқ *пигмейлар* ҳам бошқалардан фарқ қилади. Жисмоний тузилиши жиҳатидан Африканинг энг жанубий қисмида яшаётган *бушменлар* ва *гвоттентотлар* махсус антропологик типни ташкил қиладилар. Улар асли негроид белгиларидан ташқари баъзи монголоид белгилари (ялпоқ юзли, сарғиш танли) ва стеатопигия (сағрига нисбатан кўпроқ ёғ тўпланиб осилганроқ) кўриниши, бадан ва юзга эрта ажин тушиши билан бошқа ирқлардан ажралиб турадилар. Мадагаскар аҳолиси ҳам негроид ва монголоид ирқлари аралашмасидан пайдо бўлган махсус типлардан иборат. Африка қитъаси тил жиҳатдан кам ўрганилганлиги туфайли ҳозир бир неча тизим ва классификациялар мавжуд. Сўнгги тадқиқотларга биноан энг кенг тарқалган клас- сификация асосида африка тиллари тўртта катта тил оиласи: *семит-хамит* ёки *афросиё*, *нигер-кордофа*, *нил-сахара* ва *койсан*

тилларига бўлинган. Ўз навбатида улар ҳам катта-кичик туркум ва гуруҳларга бўлинган. Шулардан энг кўп- сонли семит-хамит тил оиласига оид халқлар *семитлар, барбарлар, кушитлар, надлар* қитъанинг 3/1 қисмини ташкил қилади ва бутун Шимолий ва Шимоли-шарқий Африкани эгаллаб олганлар. Мазкур тил оиласига кирган араб тилида гапирадиган аҳоли (мисрликлар, жазоирликлар, тунисликлар, ливиялик- лар ва х. к.) XII—XIII асрларда Арабистон яриморолидан оммавий кўчиб келиб маҳаллий кўп сонли туб элат ва халқлар (қадимий мисрлик ва барбарлар) билан аралашиб кетиши натижасида пайдо бўлган. Улар ҳозир 100 млн. кишидан ортиқ бўлиб, Африка аҳолисининг 5/1 қисмини ташкил қилади. Энг қадимий туб аҳоли авлодларидан барбарлар фақат Мағриб тоғликларида ва Сахара воҳаларида сакланиб қолган. Аммо уларнинг кўпчилиги (кабиллар, туареглар, риф ва х.к.) ҳозир асл тилларини йўқотиб, араб тилида гапирадилар. Семит гуруҳига кирган энг йирик халқлардан *амхара, тиграи* ва *тигре* ҳозирги Эфиопия миллатининг негизини ҳосил қилади. Хамит-семит тил оиласига оид кушид туркумига амхара халқига яқин галла, Эфиопия жанубида яшовчи *сидамо* ва *сомали* халқлари киради. Семитга оид чад гуруҳига кирадиган *нигерия* халқлари ва уларга *якутхауса, баде, бура* ва бошқалар қитъанинг анча ҳудудини эгаллайди. *Нил-сахара* тил оиласи учта йирик гуруҳ — *сонгаи, сахара* ва *шари-нилга* бўлинади. Мазкур оилага учта ўзига хос тилга эга кичик элатлар — *маба, фур* ва *кома* киради. Сонгаи туркумидаги халқлар Нигер дарёсининг ўрта оқимидаги давлатлар — Мали, Нигер, Юқори Вольта ва Нигерияда, Сахара туркумига оид халқлар Чад кўли атрофида ва Мар- казий Сахаранинг чўл қисмида ҳамда қисман Нигерияда яшайдилар. *Шари-нил* тил туркумидаги халқлар Юқори Нил воҳаларида, Виктория ва Рудольф кўллари атрофи (Судан Республикаси, Уганда, Кения)да жойлашган. Африканинг Жануби-ғарбий қисмида асосан Намибия, Ботсвана ва Анголада, ўзига хос *койсан* тил оиласига оид халқлар — *бушменлар, гуттентотлар* ва тоғлик *дамаралар* яшайди. Улар ўтмишда Жанубий Африканинг жуда кенг ҳудудини эгаллаган, аммо XVIII—XIX асрларда кўпчилик I исмини европаликлар кириб ташлаган, қолганлари Кала- кпри чўлларига ҳайдалган. Койсан тиллариغا Шарқий Аф- рика (Танзания)даги *сандаве* ва *хатса* номли элатлар ҳам I иради. Мадагаскар оролидаги *мальгашлар тили*, антропологик IV шлиши ва маданияти билан қитъа аҳолисидан анча ажра- |ПИБ турадилар. Улар *австронезия тил* оиласига оид, антро- Пологик жиҳатдан эса жануби монголоидларга яқин. Африка I .п п-асида яшовчи ҳинд-европатил оиласига мансуб 11 млнли • нропаликлар бутун аҳолининг 2 фоизини ташкил қилади- пар. Эски голланд тили билан маҳаллий банту ва гуттентот I пллари чатишмасидан махсус африканс тили пайдо бўлган на элатлараро муносабатларда восита ролини бажарган. Айрим мамлакатларда, чунончи Жанубий Африка I'спубликасида, Кения, Танзания ва айникса, Маврикия оролида сўнгги йилларда кўчиб келган осиеликлар ҳам урнашиб қолган ва ҳозирги этник жараёнга тортилган.

Ҳозирги Африка халқларининг этник қиёфасини унинг тарихини билмагунча тўғри тасаввур қилиш мумкин эмас. Айрим африкашунослар қитъанинг мустақкам тарихий тараққиётини инкор қиладилар, маҳаллий аҳоли мустамлака давригача ижтимоий тараққиётга ноқобил бўлган деб айтадилар. Баъзилар Африка тарихини фақат ташқаридан келган бир қанча тўлқиндан иборат маданият ҳисоблаб, шунинг учун маҳаллий халқлар умуман турғунликка ҳукм қилинган, деб таърифлайдилар. Аммо уларнинг акси ўлароқ, Стэнфорд университети олимлари томонидан аниқданган одам гноми африкалик эканлиги ва умуман башарият қора қитъадан ер юзига гарқалганлиги бу муносабатларни кескин, қарама-қарши қутбга ўзгартириб юборди. Қолаверса, сўнгги йилларда қилинган археологик каш- фиётлар Африка тарихининг узок ўтмишига оид катта бир даврни ойдинлаштириб берди. Аввалига Жанубий ва Шарқий Африкада австралопитеклар яшаганлиги аниқланиб, қитъа *қадимии одамнинг* ватани эканлиги тасдиқланди. Илк палеолит даврига оид ибтидоий маконлар Луис Лики ва кейинчалик унинг ўғли томонидан Танзанияда Олдувай жарлигида топилганлиги, Эфиопияда Чад ва Рудольф қўллари атрофида, Жанубий Африкада 60-йиллардан кейин қилинган кашфиётлар Африка қитъасида эрампдан аи валги 10 минг йилликлардан бошлаб юксак маданият яратилганлигини исботлаб берди. Олдувай, Стелленбош па бошқа аданиятлар антропологик маълумотлар билан бирга, қитъанинг шарқий ва жанубий қисмида қадимий тош дан рида кенг ҳудудда анча такомиллашган тош қуроллар яратган ва қояларга ҳар хил расмлар чизилган кўп сонли аҳоли яшаганлигини аниқтасдиқлаган эди. Неолитдаврига келиб (тахминан эрампдан аввалги V— I минг йилликлар) Шимолий ва Марказий Мисрда, Суданда, Сахара марказида, Шарқий Африканинг баъзи районларида, Сенегал ва Конго воҳаларида, ҳозирги Нигерия террито- риясида янги хўжалик фаолияти, яъни деҳқончилик ва чорвачилик шаклланиб ўтрок холатга кўчиш рўй беради. Мезолит ва неолит даврида ҳозирги антропологик типлар шаклланиб бўлган, неолит даврига келиб ҳозирги тиллар ҳам асосан шаклланиб тугаган. Мисрликлар қўшни элатлар тўғрисида муҳим маълумотлар қолдирган. Ёзма манбалар Нилнинг ғарбий қисмида оқтанли *ливия* қабилалари, ўрта оқимида куш (кейин Нубия) мамлакатаида жигар ранг танли *кушитлар*, юқори қисмида қора танли *нилотлар* ва жануброқдаги Пунт мамлакатаидаги *негроидлар* хақида хабар бериб, Африканинг ирқий тузилиши қадимдан турли эканлигини исботлайди.

Африка қитъасида милотдан аввалги III—II минг йилликларда муҳим геологик ўзгаришлар рўй берган. Ўша даврда Сахарада қурғокчилик пайдо бўлиб, улкан террито- риядан бутун элат ва халқларни кўчишга мажбур қилган. Оқибатда Сахарадан жанубда Шимолий Африка мамла- катларида, чунончи Мисрдан фарқ қиладиган янги бир ўзига хос маданият шакллана бошлайди. Нигерия ва Бенуэ дарёсининг шимолида пайдо бўлган *нок* маданияти вакиллари (милотдан аввалги IX милотнинг II асрлари) темир ва бошқа металларни ишлаб чиқаришни билган ва дастлабки темир

куролларини ясаганлар. Темир эритиш ва ундан фойдаланиш Африка халқларининг ижтимоий тараққиётида муҳим роль ўйнаган эди. Дарё водийларидаги аҳоли билан саванна қабилалари орасидаги I ииндо-сотикнинг кўпайиши, катта савдо йўлларида ва чор- рй\пларида шаҳарларнинг ва савдо марказларининг пайдо Оуншии, шу асосда ижтимоий меҳнат тақсимодининг юзага Келиши ва Сахаранинг жанубидаги бошқа давлатларнинг Шнклланишига сезиларли таъсир ўтказган эди. Милоннинг VIII— IXасрларига келиб, тропик Африкада I имфий тузум муносабатларига асосланган бир неча йирик ДПНЛатлар шаклланиб XVI асрларгача ривожланиб келган. Шулардан араб сайёхлари, маҳаллий солномалар, илк ПОртугал тадқиқотчилари ва жуда кўп оғзаки ривоятларда Рилга олинган йирик давлат бирикмалари Гана, Мали, Сонгай, Дагомея, Хаусан шаҳар- давлатлари, Ғарбий ва марказий Судандаги Канем — Борну, Бенин, Гвинея соҳили- даги Иоруба давлати, қадимги Конго ва Эфиопия давлатлари, Шарқий Африка қирғоғидаги шаҳар-давлатлар, афсонавий Мвене Мутапа (Мономотана) подшолиги ва Зимбабве давлатларини санаш мумкин. Улар анча ривожланган ишлаб чиқариш кучларига эга бўлган ижтимоий мулк ва юксак маданият яратганлар. Муайян даврларгача Африка давлат- ларинингэнгтараққий қилган қисмлари жаҳон тарихи билан қадам бақадам, тенг ривожланиб ижтимоий тараққиётга муносиб ҳиссасини кўшиб келганлар. Ҳаттоки, қитъа мустам- лака қилинганидан кейин ҳам бу ерда XVIII—XIX асрларда бир неча феодал давлатлар (Фульбе ва Тукулёра теократик давлатлари, Руанда, Буганда, Бурунди) ва қабилавий иттифоклар (зулу, матабеле) пайдо бўлган эди. Демак, Африка халқлари қадимий даврлардан то ҳозиргача ижтимоий тараққиётдан чеккада қолмай, тадрижий ривожланишда бўлганлар. Аммо кейинчалик ижтимоий- иқтисодий анча орқада қолиб кетишига мустамлакачиларнинг зулм ва таъқибга қурилган сиёсати, қул савдоси ва қулдорлик сабаб бўлган. Айрим мамлакатларнинг ва элатларнинг ибтидоий ва илк феодализм даражасида сакланиб қолишида бошқа ўлкалардаги сингари объектив ва субъектив омиллар ҳам таъсир қилган. Мустамлака арафасида Африка халқлари турли ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасида турганлар, юксак маданият яратган йирик давлатлар билан бир қаторда, ҳали ибтидоий-жамоа тузуми муносабатлари кучли бўлганқабилалар ҳам мавжуд эди. олиниши ХУаср охирларидан бошланади. Будаврда келгинди европаликлар билан маҳаллий аҳоли ўртасида маданий тафовуг унча сезилмаган. Энг фожиали воқеалар кейинги асрдап бошланган. Дастлабки сармоя жамғариш натижасида XVI аср бошларида кенг миқёсда авж олган қул савдоси Ғарбий ва Жанубий Африка халқларининг тарихий тараққиётини тўхтатибгина қолмай, балки бир неча асрлар орқага итқитиб ташлаган эди. Аввал португалияликлар, кейин Англия, Голландия ва Франция қитъа ўлкаларининг очикдан-очик барча бойликларининг йиртқичларча талон-тарож қилганлар, оғир солиқлар солганлар ва минглаб кишиларни зўрлаб олиб кетиб, қул қилиб сотганлар. Айрим ўлкаларда, айниқса, Гвинея соҳилларида, Конго қуйи оқимида ва Анголада қул савдоси

натижасида аҳолиси камайиб, хўжалиги ва сиёсий- иқтисодий ҳаёти турғунлик ва вайроналикка маҳкум қилинган, баъзи обод ўлкалар бутунлай харобага айланган. Қулдорлик туфайли вафот этган ва Америкага олиб кетилган кишиларнинг сони 100 млн.дан ортиқ бўлган. Қитъадаги мустамлакачиликларга қарши урушлар, ички зиддият ва курашлар ҳам минглаб африкаликларнинг ёстиғини қуритган ва илгари гуллаб ётган қудратли давлатларнинг инкирозини кучайтирган эди. Мазкур ҳодисалар Африка халқларининг Европадан маданий жиҳатдан орқада қолишининг асосий сабабларидир.

Чидаб бўлмайдиган жабр-зулм ва талон-тарож келтирган мустамлакачилик сиёсатига қарши озодлик ва мустақиллик учун курашга ўтган Африка халқлари, айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин жуда катта муваффақиятларни қўлга киритиб, ўз тақдирларини қўлларига ола бошлаган. Ҳозир қитъанинг кўпчилик қисми мустақил ва озод давлатлардан иборат. Африка қитъасининг этник тузилишини бир неча тарихий-маданий вилоятларга бўлиб ўрганилади. Улар кенг ҳудудларда жойлашган, аммо этнографик жиҳатдан умумий бирликка эга бўлган минтақалардан иборат. Сўнгги классификацияга асосланиб бутун қитъа аҳолиси табиий шароити, этник қиёфаси, тарихий тақдири ва ижтимоий-иқтисодий даражаси жиҳатдан Шимолий Африка, Ғарбий ва Марказий Африка, Шарқий ва Жанубий Африка халқларига бўлинган.

1- §. ШИМОЛИЙ АФРИКА ХАЛҚДАРИ

Африканинг шимолида асосан араб тилида гапирадиган халқлар яшаганлиги учун уни *араб африкаси* деб атаганлар. Ўслида бу ердаги халқ ва элатлар қадимий абориген йўлисининг авлодларидир. Ҳозирги даврда Шимолий Африка халқларига Миср, Судан ва катта Мағриб (Тунис, Жазоир, Марокаш, Ливия, Мавритания, Ғарбий Сахара) аҳолиси киради.

Қадимий юнон муаллифларининг асарларида Мағриб аҳолисини ливияликлар, деб тилга олинади. Уларнинг бир қисми кўчманчилик билан тирикчилик қилиб келган қабила-лардан, иккинчи қисми деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳолидан иборат бўлган. Эрамиздан аввалги I мингйилликда (|>иникияликлар Шимолий Африка соҳилларида асос солган Утику, Карфаген каби давлатлар билан ўз мустақиллиги учун урушлар олиб борганлар. Ливиялик қабилаларнинг тинимсиз курашлари Нумидия ва Мавритания давлатларини юзага келтирган эди. Рим империяси Карфагенни қўлга киритиши билан (милоддан аввал II аср ўрталари) бу икки подшолик ҳам емирилади. Шу билан лотин манбаларида ливия ва нумидия номлари ҳам йўқолиб, маҳаллий аҳоли маврлар ва кейин араблар қилиши билан *барбарлар* деб атала бошланган. XI асрлардан бошлаб арабларнинг *сулайм* ва *ҳилол* қабилаларининг Мағрибга оммавий кўчишлари натижасида барбарларни араблаштириш кучаяди. Мағрибни тўлиқ ўзига бўйсундирган Араб феодал давлатларининг (халифалик, идрислар, аглабийлар, фатимийлар, альморобийлар ва ҳ.к.) жиддий солиқ ва диний сиёсатларнинг амалга оширилиши натижасида араб тили ва ислом кенг тарқалган эди. XIII асрда Шимолий Африкада (ҳозирги Мағриб чегарасида, яъни Марокаш, Жазоир,

Тунисда) учта феодал давлати — Маринилар, Зайянийлар ва Хавсидийлар пайдо бўлиб, то XVI асрларгача, яъни турк истилосигача сакданиб келган. Мазкур тарихий жамоа негизда *барбар* ва ора[^]қабилаларининг аралашishi натижасида мағриб халқлари — марокашлар, жазоирлар, тунислик ва ливияликлар кейинчалик мустам- лакачиларга қарши фаол миллий-озодлик курашига тортилиб ҳозирги миллатлар шакллана бошлаган эди. этнослардир. Мисрликлар эрамиздан аввалги IV минг йилликлардаёқ сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликми билганлар. Археологик кашфиётларга, краниологикдалилларт караганда (топилган ибтидоий кишиларнингсуяк қолдиқлари асосида) антропологик жиҳатдан Мисрнинг энг қадимий аҳолиси эрамиздан аввалги III мингйилликда Нил водийсида пайдо бўлган дастлабки Миср давлатининг аҳолисидан фарқ қилмайди. Ҳозирги мисрликлар ҳам буюк маданият яратган аجدодларидан иркий жиҳатдан кам фаркланадилар. 1952 йили июль ойида Миср кироли Фаррухтахтан ағдарилиб, Респуб- лика эълон қилиниб, ҳозирги *миср* миллатининг ривожига кенг имконият яратилган эди.

Мисрдан Жанубда жойлашган Судан халқи ҳам миллий озодлик курашига бел боғлаб, 1956 йили 1 январда муста- қилликка эришган ва ўз давлатини Республика деб эълон қилган. Суданликлар (қадимги Нубия), мисрликлар сингари юқори маданият яратган қадимий элатлардан. Нубия тўғрисидаги дастлабки маълумотлар эрамиздан аввалги III минг йилликларида Миср солномаларида тилга олинади. Милоддан аввалги XVI— XIV асрларда ҳатто Нубиянингганча қисми Миср провинцияси ҳисобланган. Бир-икки асрлардан кейин бу ерда мустақил Напата давлати пайдо бўлади ва милоддан аввалги IX асрга келиб у Нил водийсини босиб олиб, қисқа давр Миср устидан ҳукмронлик қилади. Ке- йинчалик Суданда кулдорлик Мероэ давлати ташкил топди. Милоднинг VI асрларида насроний дини тарқалиб, ўрта асрда Нубия давлатининг расмий дини деб эълон қилинади. Бу ерда араблар XIII асрдан бошлаб бир-икки аср давомида аста- секин арабтилини тарқатиб, насронийликни сиқиб чиқаради, ислом дини ҳукмрон бўлади. Араблаштириш ва исломни сингдириш анча қийинчилик билан ўтган. Шимолий Африка халқларининг хўжалиги жаҳондаги энг қадимий деҳқончилик ва чорвачилик билан боғлиқбўлиб, унинг ажойиб анъаналари ҳозиргача етиб келган. Аммо деҳқончилик билан чорва хўжалиқларининг нисбати турли районларда ўзаро фарқ қилади. Нил водийси ва денгиз соҳилларидаги серунум ерларда, асосан деҳқончилик, саҳро ва ярим дашт районларда ярим кўчманчилик асосий хўжалик IPIII чорва деҳқончиликтан устун туради. Агар мисрликлар ва I \ 1.1иликларузокдаврдан бери суғориш деҳқончилиги билан III\ тулланса Жанубий Суданда чопқи деҳқончилиги билан бйлиқчилик, Мағриб мамлакатларида (айниқса, қирғоқбўйи Атлас тоғларида) деҳқончилик билан боғдорчилик ва йирик чориачилик, бепоён саҳро районларида фақат майда чорва- чилик билан кун кечирадилар. Йирик чорва яйловлар жуда кам бўлганлигидан унча ривожланмаган, кўп жойда йирик июхли мол ишчи кучи сифатида сакланган холос. Тарихий этнографик

нуқтаи назардан миср деҳқончилиги муҳим аҳамиятга эга бўлиб, уни ўрганиш умуман деҳқон-чиликнинг келиб чиқиши ва тараққиётини билишга имкон Осради. Энг қадимий неолит даврида пайдо бўлган ва қисман, ʼозиргача сақланиб келган сунъий суғориш тизими Юқори Мисрдаги дарё тошқинларидан фойдаланиб экин экишдан иборат бўлган. Нил водийсида илгари бир неча минг гектар майдонни қисмларга бўлиб, рош билан чек солинган ва икки метргача етадиган дарё тошқини шу ерларни тўлдириб бир ярим ойгача сув сақлаган. Сув сингиб қайтгандан кейин Нилнинг серунум лойқасига уруғ сепилган. Одатда, буғдой, арпа, ловия, беда ва бошқа экинлар экилган ва қиш бўйи ўсиб ёзга бориб ҳосил олинган. XIX асрга келиб суғориш тизими анча ривожланган, Мисрни Англия ўзининг тўқимачилик саноати учун пахта базасига айлантириш мақсадида фаллохпар кучи билан аср бошларидан экин далаларини кенгайтириб, тўғонлар ва янги каналлар курдирган. Суданда ҳам Оқ ва Кўк Нил оралиғидаги Гезирада доимий суғориш тизими қурилиб, серунум ерларда пахта плантациялари яратилган. Йил бўйи суғориш имконияти пайдо бўлиши билан қишлоқ хўжалик экинларининг турлари ҳам кўпайган. Анъанавий дон, ловия ва пахта экинларидан ташқари фаллохлар шоли, шакарқамиш, макка, сули, зиғир, турли сабзавот ва полиз экинлари, молга ем учун беда (берсим) кабиларни экканлар. Ерни ҳайдашда қадимий темир учли омов ишлатилган, унга хўкиз, кўтос, эшак, хачир ёки туя кўшилган. Ерга ишлов беришда чопқидан фойдаланилган, ҳосил ўроқ билан ўрилган ва махсус хода ёки чанага ўхшаш ғочга ишчи ҳайвон кўшиб янчилган. Агар Мисрда асосан дон, пахта ва сабзавот экилса, Марокашда макка, Тунисда зайтун дарахти, Жанубий Мағрибда хурмо экилган, денгиз соҳилларида боғдорчилик ривожланган, бу ерда узум, анжир), бодом, цитрус ўсимликлари ва сабзавот ўстирилган. Миср деҳқончилиги қадимий анъанага биноан уч фаслга бўлинган: қишги (шитви), ёзги (сайри) ва Нилнингтошқин даврига тўғри келган кузги (нили). Шитви (ноябрь-март) фаслида буғдой, арпа, пиёз, ловия ва берсим (беда) экилган, сайфи (апрель-август)да пахта, зиғир, кандир, шакарқамиш, шоли ва макка, Нил тошқини даври (сентябрь-ноябрь)да асосан шоли, макка ва сули экилган. Шимолий Африканинг қишлоқҳолиси қадимдан турли уй хунармандчилиги билан ҳам шуғулланадилар. Улар қўлда ва чархда сопол буюмлар ясайдилар, бўйра ва чипта тўқий-дилар. Чорва аҳолиси эса жундан ҳар хил мато, гилам тўқий-дилар, кигиз, тери пойабзал, эгар каби зарур буюмлар ишлаб чиқарадилар. Шаҳарларда йирикхунармандчилик, айникса, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кўнчилик, кулолчилик анча ривожланган. Саноат кейинги йилларда ўса бошлаган. Арабларнинг моддий маданияти жуда кўп умумийликка эга бўлса-да, айрим ўлкаларда ўз хусусиятларини сақлаб келган. Миср фаллохлари кичик қишлоқларда Нил водий-сининг суғорма жойларида яшайдилар. Улар хом ғиштдан еки гуваладан бир қаватли текис томли уй қурадилар. Деҳқон уйлари, асосан бир хужрали тўғри бурчак, ойнасиз ва туйнуксиз, ярмисини супали печка (мўрисиз ўчоқ, тезак билан ёкилади) эгаллаган бўлиб, шунга тўшалган бўйрада ётиб турилади. Бойлар

катта ховлиларда яшаганлар. Ўтроқ Мағриб аҳолиси катта йўл бўйида жойлашган қишлоқларда тартибсиз жойлашган сомон аралаш лойдан тўғрибурчак шаклида қурилган текис томли уйларда яшайди. Атлас тоғларида уйлар тошдан тикланган. Қишлоқ марказида минора қад кўтаради. Ҳар бир қишлоқ бир неча катта оилавий жамоадан иборат. Мағриб аҳолисининг 1/4 қисми шаҳарларда яшайди. Баъзи шаҳарлар ҳозиргача ўрта асрлардагидек қинғир- қийшиқ тор кўчалар, ичкарига қаратилган ховлили баланд деворли бир-икки қаватли уйлар, минорали мачитлар, марка- зида хунарманд ва савдогарлар расталари жойлашган бозорлар и. | и: ирин шамолдан сақланиш учун кўчишга қулай жундан I уқилган мато ёки кигиз ёпилган чодир (фалиж)ларда яшай- цилар.

Фаллоҳлар оғир турмуш шароитида тирикчилик ўтқа- юдилар. Уларнингтаомлари, асосан, макка, сули ёки тарикдан ёпилган чучук нон ва атала, пиёз, қалампир ёки бодринг, баъзан қурут истеъмол қиладилар, денгиз соҳили ва Нил иодийсидагилар балиқ қовуриб ейдилар, гўштжуда кам иш- латилади. Сабзавот ҳам истеъмол қилинади. Овқатланиш уч маҳал, иссиқовқат одатда кечки пайтейилади. Ичимликлардан қандсиз қора кофе, аччиқ чой, арпадан тайёрланган пиво ичилади. Мағрибда сабзавот ва мева кўпроқ истеъмол қилинади. Лфрика арабларининг энг севимли таоми буғдой ёки арпа уни хамиридан юмалоқ қилиб турли зиралар солинган буғда пишириладиган кускусдир. Уни тайёрлаш катта санъатталаб қилади. Кўчманчи қабилаларнингтаоми хурмо, чорва маҳсу- лотлари — қатик, сузма, пишлок ва қисман гўштан иборат. Фаллоҳларнинг анъанавий кийимлари оқёки кўк читдан (бутун бўйига) тикилган узун ва кенг енгли кўйлак ва калта-роқ иштон, совуқ пайтларда туя жунидан тўқилган матодан чакмон, бошида дўппи ёки салла. Аёллар ҳам кенг енгли юқориси бўғма, тик ёқали узун кўйлак киядилар, бошида шол ёки рўмол ёпинадилар, турли рангдаги мунчоқлар, мис- дан, қумуш ёки олтиндан ишланган узук, сирға, билакузук такадилар. Мағрибликлар, айниқса, соҳилларда яшовчи шаҳар аҳолиси асосан, европача кийинишга ўтган. Аммо миллий кийимлар ҳам сақланган. Аҳоли қимматбаҳо бурнус (якак)га ўхшаш кийим киядилар. Марокашда бошига салла ўралса, Тунисда кўпроқхожи дўппи (фас) кийилади. Аёллар кенг ва узун кўйлак устига плаш ёки шол, юзига оқ ёки кулранг чачвон ёпинадилар. Қишлоқларда шаҳарга нисбатан юзини камроқ бекитадилар. Туарег қабилаларида, аксинча, эркақлар юзини бекитиб, аёллар эса очик юрадилар. Шимолий Африка халқларининг ижтимоий тузумида турли укладлар мавжуд. Улар қулдорлик тузумини босиб ўтиб, мустамлака арафасида феодализмга эришган эдилар. Аммо Мағриб ва Шарқий Судандаги кўчманчи элатлар узоқ даврларгача уруғчилик муносабатларини сақлаб келганлар. ёғочга ишчи хайвон қўшиб янчилган. Агар Мисрда асосан дон, пахта ва сабзавот экилса, Марокашда макка, Тунисдй зайтун дарахти, Жанубий Мағрибда хурмо экилган, денгиз соҳилларида боғдорчилик ривожланган, бу ерда узум, анжир, бодом, цитрус ўсимликлари ва сабзавот ўстирилган. Миср деҳқончилиги қадимий анъанага биноан уч фаслга

бўлинган: қишги (шитви), ёзги (сайсри) ва Нилнингтошқини аврига тўғри келган кузги (нили). Шитви (ноябрь-март) фаслида буғдой, арпа, пиёз, ловия ва берсим (беда) экилган, сайфи (апрель-август)да пахта, зиғир, кандир, шакарқамиш, шоли ва макка, Нил тошқини даври (сентябрь-ноябрь)да асосан шоли, макка ва сули экилган. Шимолий Африканинг қишлоқҳолиси қадимдан турли уй ҳунармандчилиги билан ҳам шуғулланадилар. Улар қўлда ва чархда сопол буюмлар ясайдилар, бўйра ва чипта тўқий- дилар. Чорва аҳолиси эса жундан ҳар хил мато, гилам тўқий- дилар, кигиз, тери пойабзал, эгар каби зарур буюмлар ишлаб чиқарадилар. Шаҳарларда йирик ҳунармандчилик, айникса, темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кўнчилик, кулолчилик анча ривожланган. Саноат кейинги йилларда ўса бошлаган. Арабларнинг моддий маданияти жуда кўп умумийликка эга бўлса-да, айрим ўлкаларда ўз хусусиятларини сақлаб келган. Миср фаллоҳлари кичик қишлоқларда Нил водий- сининг суғорма жойларида яшайдилар. Улар хом ғиштдан ёки гуваладан бир қаватли текис томли уй қурадилар. Дехқон уйлари, асосан бир ҳужрали тўғри бурчак, ойнасиз ва туйнуксиз, ярмисини супали печка (мўрисиз ўчоқ, тезак билан екилади) эгаллаган бўлиб, шунга тўшалган бўйрада ётиб турилади. Бойлар катта ҳовлиларда яшаганлар. Ўтроқ Мағриб аҳолиси катта йўл бўйида жойлашган қишлоқларда тартибсиз жойлашган сомон аралаш лойдан тўғрибурчак шаклида қурилган текис томли уйларда яшайди. Атлас тоғларида уйлар тошдан тикланган. Қишлоқ марказида минора қад кўтаради. Ҳар бир қишлоқ бир неча катта оилавий жамоадан иборат. Мағриб аҳолисининг 1/4 қисми шаҳарларда яшайди. Баъзи шаҳарлар ҳозиргача ўрта асрлардагидек қинғир- қийшиқ тор кўчалар, ичкарига қаратилган ҳовлили баланд деворли бир-икки қаватли уйлар, минорали мачитлар, марка- зида ҳунарманд ва савдогарлар расталари жойлашган бозорлар I ,и даниб қолган. Дашт кўчманчи қабилалар жазирама иссиқ и,| пиирин шамолдан сақланиш учун кўчишга қулай жундан |к,илган мато ёки кигиз ёпилган чодир (фалиж)лардаяшай- дилар.

Фаллоҳлар оғир турмуш шароитида тирикчилик ўтқа- шдилар. Уларнингтаомлари, асосан, макка, сули ёки тарикдан шилган чучук нон ва атала, пиёз, қалампир ёки бодринг, баъзан қурут истеъмол қиладилар, денгиз соҳили ва Нил ВОДИЙсидагилар балиқ қовуриб ейдилар, гўшт жуда кам иш- цатилади. Сабзавот ҳам истеъмол қилинади. Овқатланиш уч маҳал, иссиқовқатодатда кечки пайтейилади. Ичимликлардан қандсиз қора кофе, аччиқ чой, арпадан тайёрланган пиво ичилади. Мағрибда сабзавот ва мева кўпроқ истеъмол қилинади. Африка арабларининг энг сеvimли таоми буғдой ёки арпа уни ҳамиридан юмалоқ қилиб турли зиралар солинган буғда пишириладиган кускусдир. Уни тайёрлаш катта санъатталаб қилади. Кўчманчи қабилаларнингтаоми хурмо, чорва маҳсу- лотлари — қатик, сузма, пишлоқ ва қисман гўштдан иборат. Фаллоҳларнинг анъанавий кийимлари окёки кўк читдан (бутун бўйига) тикилган узун ва кенг енгли кўйлак ва калта- рок иштон, совуқ пайтларда туя жундан тўқилган матодан чакмон, бошида дўппи ёки салла. Аёллар ҳам кенг енгли юқориси бўғма, тик ёкали

узун кўйлак киядилар, бошида шол ёки рўмол ёпинадилар, турли рангдаги мунчоқлар, мис- дан, кумуш ёки олтиндан ишланган узук, сирға, билакузук тақадилар. Мағрибликлар, айниқса, соҳилларда яшовчи шаҳар аҳолиси асосан, европача кийинишга ўтган. Аммо миллий кийимлар ҳам сақланган. Аҳоли қимматбаҳо бурнус (ятак)га ўхшаш кийим киядилар. Марокашда бошига салла ўралса, Тунисда кўпроқхожи дўппи (фас) кийилади. Аёллар кенг ва узун кўйлак устига плаш ёки шол, юзига оқ ёки кулранг чачвон ёпинадилар. Қишлоқларда шаҳарга нисбатан юзини камроқ бекитадилар. Туарег қабилаларида, аксинча, эркаклар юзини бекитиб, аёллар эса очик юрадилар. Шимолий Африка халқларининг ижтимоий тузумида турли укладлар мавжуд. Улар қулдорлик тузумини босиб ўтиб, мустамлака арафасида феодализмга эришган эдилар. Аммо Мағриб ва Шарқий Судандаги кўчманчи элатлар узоқ даврларгача уруғчилик муносабатларини сақлаб келганлар. Европа давлатларининг мустамлака ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин Шимолий Африка мамлакатлари бозор муносабатларига тортилиб, феодализм тузуми емирила бошлайди ва унингўрнида янги бозор муносабатларига асосланган ишлаб чиқариш куртак отиб чиқади. Фақат Иккинчи жаҳон урушидан кейин миллий озодлик кураши ғалабаси туфайли Шимолий Африка халқлари, айниқса, Жазоир, Миср, Ливия мустақил тараққиёт йўлига ўтиб катта ютуқларга эришмоқдалар. Мағрибининг ичкари районларида ярим патриархал ярим феодал муносабатлари, жамоачилик тузуми қолдиқлари ҳозиргача сақланиб келмоқда. Сахарадаги *туарегларда* жамоа кенгаши бошқаруви мавжуд бўлиб, унда аёллар ҳам иштирок қилади, Судан кўчманчи қабилаларида ҳам ислом тарқалган бўлса-да (баккара ва х. к.) матриархат муносабатлари сақланган. Уларда никоҳдан кейин келин икки-уч бола туғилгунча она уруғида яшайди, мерос ҳам она томонига ўтади. Баккара қабиласида қизлар ва эрли аёллар ҳам шахсий эркинликка эга. Нилот қабилаларида ҳам ибтидоий қабила ва уруғ муносабатлари мустаҳкам негизга эга. Шимолий Африка аҳолисининг 94—95 % и мусулмонлар (тахминан 87 миллиондан ортиқ киши), 4 % и насронийлар (4,7 млн.) қолганлари ибтидоий ва бошқа динларга итоат қиладилар. Мағриб ва Судан кўчманчи қабилаларида турли сеҳргарлик урф-одатлари ва иримлари кенгтарқалган.

2-§. ҒАРБҲИЙ ВА МАРКАЗИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Африка бўйича Иқтисодий комиссияси таклифига биноан Ғарбӣй ва Марказий Африкага табиати, этник тузилиши, тарихи ва ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг умумий характериға қараб 24 мамлакат киритилган. Этник жиҳатдан бу ерда яшовчи халқларнинг кўпчилиги Ғарбӣй Судан ва банту халқлари деган ном билан аталган. Буларнинг кўпчилиги XX аср ўрталарига қадар Европа давлатларининг мустамлакаси бўлиб келган. Айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан кейин бутун Африкани ларзага келтирган миллий озодлик ҳаракати жуда кўп халқларнинг мустақил ривожланишиға йўл очиб берди.

Тарихий „Африка йили“ номи билан кирган 1960 пичда Ғарбий ва Марказий Африканинг 15 мамлакати сиёсий Мустақилликни қўлга киритган эди. Шулардан энг катталари Нигерия ва Заир, кейин Сенегал ва Мали, Мавритания ва Бенин (илгариги Дагомея), Нигер ва Юкори Вольта, Фил I уяги соҳили ва Того, Чад ва Табон, Марказий Африка ва Конго халқ республикаси, Камерун ва Сьерра-Леоне. 1965 йилда Гамбия, 1968 йили Экваториал Гвинея, 1973 Гвинея- Бисау, 1975 йил Яшил ороллар буруни ва Ангола мустақил республика деб эълон қилинди. Бу мамлакатларда ҳозир муҳим >|иик жараён рўй бермоқда.

Ғарбий ва Марказий Африка аҳолиси турли антропологик Ва лингвистик гуруҳлардан иборат бўлиб, ўзларининг хўжалик фаолияти, маданияти ва динлари билан бироз ажралиб турадилар. Ғарбий Африканинг шимолида Мали ва Нигер территориясида яшовчи туареглар катта европоид ирқининг Уртаерденгизитипига мансуб. Европоид белгилари Марказий Африканинг шимолий районларидаги *туби канури* каби элатларда ҳам бироз сезилади. Қолган барча халқлар катта I югроид ирқига тегишли. Аммо улар айрим типларга бўлинган. Масалан, баданининг ранги, лабини қалинлиги, прогна- тизм, бўйи ва бошқа белгилари билан *сенегал тип* (волоф халқи), *нигер тип* (мандинго халқи), *чад тип* (хауса халқи), *сахара тип* (сара халқи), *пакана бўйли негерил* тип (пиг- мейлар) бир-биридан ажралиб турадилар. Ғарбий Африкани этнолингвистик қиёфаси жуда ранг- баранг. Бу ерда ҳозир бир неча тил оилалари ва жуда кўп туркумларга мансуб этнослар яшайди. Афросиё тил оиласига кирадиган *барбар* ва *туареглар* ҳамда чад туркумига мансуб *хаусалар* билан бирга *нигер-кордофа*, *нил-сахара*, *бенуэ-конголез* тил оилаларига тегишли жуда кўп халқ ва элатлар кенг территорияда жойлашган. Марказий Африканинг этнолингвистик харитаси анча яхлит, умумийликка эга^ асосан *банту* тил- ларида гапирадиган халқлардан иборат. Банту халқлари милоддан аввалги I минг йилликнинг ўрталарида Марказий Африкада пайдо бўлиб, бу ерда қадимдан яшаб келган пигмей ва бушменларни сиқиб чиқарганлар. Ҳозир Марказий Африкада 32 млн. банту халқлари яшайди. Шулардан энг йириги балуба (4.4 млн. киши), баконго (4.4 млн.), овим бунду (2,3 млн.), бамбунду (1,7 млн.) ва х.к. Ғарбий Африкада Я хауса ва унга яқин тилда гапирадиган халқлар 10 млн. киши, бенуэ-конголез тилида ҳам 7 млн, вольттилида 8 млн. Ғарбий атлантик тилида 10 млн. дан ортиқ халқ гаплашади. Хўжалик жиҳатдан мазкур минтақа Шимолий Африкадан кейин анча ривожланган. Бу ерда ҳам қишлоқ хўжалиги иқтисодиётнинг негизини ҳосил қилади. Океандан узоқда магистрал транспорт йўлларида чеккада жойлашган Марказий Африка халқларининг анъанавий машғулоти деҳқончилик ва чорвачилик бўлиб, 80 фоиз аҳолининг ҳозиргача асосий тирикчилик манбаи ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида жамоатчилик муносабатлари сақланиб келмоқда. Маҳаллий деҳқончилик тропик иқлимга мослашган, ўрмонларни чопиб, очилган ерга кул аралаш ерга чопқи (бутали ёғоч ҳодага темир тиш кийгизилган) билан ишлов бериб экин экилади. Бўз ерга экин 5—6 йил, баъзан ер кўп бўлса 10—12 йилдан кейин

кайта экилади. Асосий экинлардан шоли, макка, сули, батута, шакаркамиш, ловия экилади, тропик ўрмонларда ямс, маниока, тару, ерэнгок (арахис), нон дарахти, банан, қовун, қовок, цитрус ва мевали дарахтлари ўстирилади. Муҳим анъанавий „этник“ маҳаллий экинлардан шоли гвинея-либерия зонасида яшовчи халқларга хос бўлиб, одатда суғорилмай экилади. Шоликорлик Нигер ва Гамбия дарёларининг соҳилларида 3,5 минг йиллар муқаддам пайдо бўлиб, бошқа жойларга тарқалган. Уни дарё ёқасидаги пастлик сув тошқини сероб ерларда ёки кўпинча экваториал иқлимли намли серёмғир тропик ўрмонларда экадилар. Ғарбий Африкада шолидан йилига 400 минг тоннага яқин ҳосил олинади.

Мустамлакачилик сиёсати натижасида айрим мамлакатлар экспорт учун махсус экинларни экишга ихтисослаштирилган эди. Доимий нам иқлимли ўлкаларда, асосан шимолий кенгликнинг 8 градус жанубида жойлашган ўлкаларда энг фойдали экспорт экинлари маданийлаштирилган. Айниқса, Гвинея бўғозига яқин жойлашган мамлакатларда какао, кофе, банан гевея, ананас, кокос пальмаси каби ўсимликлар ўстирилади. Ғарбий Африкада жаҳонда етиштириладиган кокоснинг 3/2 қисми, бутун қитъадаги кокоснинг 90 % и ўстирилади. Гамбияда ерэнгок, Нигерия ва Дагомеяда хурмо, пипг 90 % ҳосили), Либерия ва Нигерия хурмо мойи ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Марказий Африкада ҳам йирик плантация хўжаликларида экспорт учун хурмо ёғи, каучук, баиан, шакаркамиш, кофе, какао, тамаки, ерэнгок (арахис) на пахта етиштирилади. Бу ерда ўрмон кўп бўлганлиги туфайли қимматбаҳо дарахт турлари ҳам экспорт қилинади (бутун қитъанинг 3/1 қисми Марказий Африкада тайёрланади). Жаҳон бозорида окуме, маҳогани, ироко каби дарахтлар юқори баҳоланади. Юқори Гвинеянинг тропик ўрмонларида яшовчи йоруба, ибо, ошанти каби халқлар дон экинларига уйча эътибор бермаганлар, асосан ямс, маниока, таро, арахис, банан, цитрус ва бошқа мева дарахтлари етиштирганлар. Болоф, серер, мандинго, хауса каби қадимий деҳқончилик касбига эга халқлар эса асосан, дон экинлари — жугари, сули, макка, буғдой, сув сероб жойларда шоли экканлар. Чорвачилик суст тараққий этган. Фақат Хауса, Мандинго соҳилларида яшовчи айрим этник гуруҳларда уй ҳайвонлари сақланган. Улар овчилик ва балиқчилик билан ҳам шуғулланганлар.

Чорвачилик фақат шимолий ва жанубий районларда фульбе, туарег халқларида кенг тарқалган. Кўчманчи ва ярим кўчманчи турмуш тарзида яшовчи бу халқлар асосан зебу, кичкина хўкиз-ндама, от, туя, қўй ва эчки боқиб кун кечи-радилар. Жанубий кенгликнинг 10 даража пастига Гвинея саваннасида йирик шохли мол боқиш мумкин эмас, чунки цеце пашшаси молга қирғин келтиради. Шунинг учун фульбе халқларининг кўчиш ҳудуди ҳам мазкур кенгликнинг шимолида чекланган. Йирик шохли моллар, асосан Судан, соҳил мамлакатлари — Мали, Юқори Вольта ва Нигерияда мавжуд. Деҳқончилик хўжаликларида ҳам қисман мол сақланади, уни фақат байрамларда ва диний маросимларда сўядилар. Ғарбий ва Марказий Африка

кишлоқ аҳолисининг кўпчилиги қадимий даврлардан то ҳозиргача барча ишлаб чиқариш қуролилари, уй-рўзғор буюмлари, кийим-кечак ва бошқа зарур маҳсулотларни уйда ишлаб чиқарганлар. Айниқса, Ғарбий Африкада ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Тўқимачилик ва кўнчиликда ҳауса халқи жуда юксак санъатга эга бўлган. Турли газламалар, ажойиб тери маҳсулотлари, ҳар хил қоп ва идишлар, пойабзал, эгар, камар ва ҳ. к.лар зўр маҳорат билан яратилган ва узоқ юртларга чиқарилган. Фульбе, Мандиги, Хаусахалқларининг темирчи ва мисгарлари омовчи, болта, бел, кетмон, ўроқ, пичоқ, қилич, ханжар, найза ва ҳар хил безаклар ишлаб чиқарганлар. Темирчилик энг ҳурматли касб ҳисобланган. Гвинея халқлари, Ганадаги ашанти, Нигериядаги йоруба, Камерундаги бамума каби халқларда бадиий ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Улар сополдан, жез ва фил суягидан жуда ажойиб ҳайкаллар ясаганлар. Бенин ҳунармандлари ҳайвонларнинг кичкина, подшолар ва аждодларининг йирик ҳажмдаги ҳайкаллари яздан қуйиш малакасига эга бўлганлар. Улар ҳатто кўшк ва саройларни безайдиган турли расм, безак ва ҳайкаллар ясай олганлар. Банту халқлари турли хилдаги чипта ва саватлар тўқишда катта маҳоратга эришганлар. Ёғоч ўймакорлигида Ғарбий Африка халқларидан олдинга чиқадигани йўқ. Ҳозир Ғарбий ва Марказий Африканинг иқтисодий тараққиётида қазилма бойликларнинг кўплиги муҳим аҳамиятга эга. Яқин давргача бу ерда оғир саноат бўлмаган. Мустақилликка эришилгандан кейин, айниқса, йирик порт шаҳарларида аста-секин саноат корхоналари пайдо бўла бошлади. Масалан, Дакара, Абиджон, Жантил, Луанда, Порт-Харкорте ва Заррида нефть ишлаб чиқариш заводлари, Гвинеяда алюмин учун зарур лой тупроқзаводи, Нигерияда симоб эритиш заводи, Гана ва Камерунда алюмин заводи, Заирда тоғ кони саноати ва олмос қавлаб олиш корхоналари (жаҳонда энг катта олмос кони), Конгода кўрғошин ва олтин конлари, Габонда марганец ва уран конлари, Камерунда боксит, Габон ва Конгода юқори сифатли темир ишлаб чиқариш корхоналари пайдо бўлди. Ниҳоятда бой ва ранг-баранг минерал ресурсларнинг топилиши мазкур минтақада энг муҳим саноат тармоқларининг ривожини таъмин қилмоқда. Марказий Африкада ёғоч ишлаб чиқариш, тўқимачилик, озиқ-овқат саноати соҳалари ҳам ривожланган. Оғир саноатнинг асосий маҳсулотлари экспортга ишлайди. Ғарбий ва Марказий Африка аҳолиси турмуш тарзи ва табиий шароитга мослашган уйларда яшайдилар. Барча аҳолининг кўпчилиги қисми қишлоқларга жойлашган. Аммо Ғарбий Африка қадимий шаҳар маданиятига эга бўлиб, бу ерда ўрта асрлардаёқ 70 га яқин шаҳар мавжуд бўлган минтақада кейинги даврларда шаҳарлар кўпайиб миграцион жараён анча кучайган. Марказий Африкада, аксинча, шаҳарлар асосан сўнгги вақтларда пайдо бўла бошлаган, аҳоли миграцияси жуда паст. Умуман минтақанинг 70—80 фоиз аҳолиси қишлоқда жойлашган, айрим мамлакатларда ундан ҳам кўп (Чадда 93 %, Ангола ва Заирда 80—90 %, Нигер, Либерия, Мали, Гвинея-Бисау ва Юқори Вольтада 90—95 % аҳоли қишлоқларда яшайди). Турли шаклдаги уйлар асосан лой ва ёғочдан қурилади.

Манде, Хауса ва Ғарбий Банту халқлари лойдан доирасимон, ойнасиз конус шаклдаги сомон билан ёпилган томли уйларда яшайдилар. Мали ва Гвинеяда яшовчи *мандинго* халқи 30— 40 кишилик икки-уч авлоддан иборат катта оилалар бирикиб, ёғоч деворлар билан ўралган бир неча уйларда истиқомат қиладилар. Бундай уй шамоёйили *сукала* деб аталади. Ҳозир ҳам кўчманчи *фульбе* қабиалари доира қилиб жойлашган, ўртасида мол саклайдиган қўрага айланган уйларда кон- қариндошлар жамланиб, бир оила бўлиб яшайдилар. Бундай қурилган уйларга *вуро* деб ном берилган. Қишлоқ ўртасида одатда жамоа мажлислари учун катта уй тикланган. Кўпинча тропик ўрмонларда учрайдиган бундай жамоа уйларида эркаклар сават, бўйра ва бошқа буюмлар тўқиганлар, ўймакорлик ва хайкалтарошлик қилганлар, жамоа суди ва бошқа муҳим масалаларни ҳал қилганлар. Қишлоқларда 200— 300 киши яшаган. Нигер воҳасида мингга яқин кишиликкишлоқлар ҳам мавжуд. Гвинея соҳилида яшовчи халқлар ёғочдан қурилиб, лойдан урилган тўртбурчак шаклидаги текис сомон томли уйларда яшайдилар. Масалан, *йорубаларда* уйлари ичкарига қаратилган бир неча ҳовлилар мавжуд. Уйларнинг деворлари безатилган, устунларга ўйма нақшлар берилган. Гана халқининг уйлари ичкари ва ташқарига бўлинган, ҳовлилар девор билан ўралган. Кўчманчи фульбе ва туареглар кўчишга қулай тери ёки чипта ёпилган чодирлар тиклаганлар. Малидаги *сонгаи* халқлари ўзига хос сомон чипталар билан эгилган чивикларга биркитилган уйларда яшайдилар. Бундай уйлар тошқин келганда кўчиришга қулай бўлган. Маҳаллий аҳолининг кийимлари ҳам табиий шароитга мослашган. Судан соҳилликларининг эркаклари кенг кўйлак ва шаровар (чолвир), аёллари юбкага ўхшаш белдан юқори пасти тўпиққача бир неча марта ўралган рангли читдан иборат кийим киядилар. Тоғ этакларида яшовчи фульбе қабиалари совуқдан кўйлак-иштон, устига жун матодан тикилган плаш ёпинганлар. Тропик ўрмонларда яшовчи аҳолининг кўпчилиги оддий белбоғ билан чекланган. Пойабзал деярли кийилмайди, фақат саҳрода иссиқ қумдаги қабиалар сандал кийганлар. Туарегларнинг эркаклари бошдан-оёқ қора матога ўранадилар. Шаҳарларда европа кийимлари тарқалган. Дехқончилик билан шуғулланувчи аҳолининг таомлари, асосан, гуруч, сули, маниока ва сабзавотлар, гуруч, кўзиқорин, сабзавот, гўшт ёки балиқ билан пиширилади, сулидан атала, маниокадан нон пиширадилар. Чорвадор фульбе, асосан, сут маҳсулотларини истеъмол қиладилар, сули ёки маккадан атала пишириб ёғ кўшиб ейилади. Ижтимоий-иқтисодий тузуми хилма-хил. Ҳатто энг ривожланган Гвинея туркумига қарадиган халқларда ҳам уруғ-чилик тузуми қолдиқлари сақланган. Масалан, XVI асрларда пайдо бўлган кейин инглиз мустамлакачилари томонидан емирилган Ашанти давлати бир неча вилоятларга бўлиниб, уларни подшо томонидан тайинланган уруғ-жамоа бошқариб турган. Жамоа кон-қариндошлик принципи асосида тузилган, тахт ва оқсоқоллар вазифаси она уруғи томонидан белгиланган, мерос ҳам патриархал типда бўлган. Бошлиқ (раис) вафот этса, унинг ўрнига опасининг

катта ўғли тайинланган. Диний эътиқодга биноан ҳар бир кишига отадан жон, онадан қон: насл-насаб ўтар эмиш.

Йоруба мамлакатада давлат ишларида аёллар иштирок қилган. Бош ҳоким қошида саройда олий маслаҳатчи бўлиб, аёл киши тайинланган. У „подшонинг онаси“ деб эълон қилинган, ҳокимнинг чинакам асл онаси эса ўғли тахтга чиқиши билан қатл этилган. XVII асрда Дагомейда ҳатто аёллар гвардияси мавжуд бўлган. Айрим олимларнинг фикрича, судан-сохил халқларининг анча қисми синфий жамиятга Атлантик океан соҳиллари ва ўрмон чеккаларидаги айрим қабилаларда то XIX асргача уруғ-қабилавий тузумда матриархат белгилари аниқ намоён бўлган. Патриархал муносабатларининг типик шакллари эса XVII аср бошларида Йирик сиёсий бирикма — *имомат* ташкил қилган кўчманчи фульбе қабилаларида сақланган. Ибтидоий тузум қолдиқларидан минтақада энг кўп тарқалган шаклларида бири Океаниядаги махфий итти- фоклардир. Эркаклардан ташкил топган мазкур иттифоклар дастлаб матриархат уруғига қарама-қарши тарзда пайдо бўлиб, янги жамиятга келиб мураккаб функцияни бажаради. Махфий иттифоклар жамият ҳаётига таъсир кўрсатиб келган. Масалан, Либерияда пайдо бўлган Поро номли эркаклар иттифоқи, Камерундаги Эмба ва Нгуа иттифоклари асосан, зодагонлардан ташкил топган ва унинг бошида маҳаллий қирол турган. Синфий жамият шароитида эркаклар иттифоқи давлат ваколатидаги (суд қилиш, полиция) айрим вазифаларни бажарганлар. Улар кўпол кучга таяниб, дин билан ниқоб- ланган ҳолда ҳар хил Хурофий анимистик ва сеҳргарлик билан тўла маросимлар ўтказиб аҳолини ваҳимага солиб турганлар, ҳокимларга солиқ тўплаш, бойлик орттириш, сиёсий душманларни йўқотишда таянч бўлганлар. Ваҳимали ниқоб ва кийимларда даҳшатли арвоҳлар шаклида кутил- маган пайтда пайдо бўлиб, қора ниятларини амалга ошир- ганлар.

Махфий иттифокларга кириш мураккаб, аввало, махсус мактабларни тугатиш зарур. Масалан, Либериядаги Поро иттифоқида 12—14 ёшли болалар қабул қилинган, махсус таълим-тарбия берилиб, оғир синовлардан кейингина аъзо- ликка ўтказилган. Бола бир неча ой ўқитилган, унга жасорат кўрсатиш, сабр-тоқат қилиш ва бошқа ҳар хил хунарларни ўргатганлар, турли синовлардан ўтказганлар. Қурол ишлатиш, ов қилиш, балиқтутишни эгаллаганларидан сўнг ўрмоннинг энг қалин жойида махсус маросимлар ўтказиб фотиҳа берганлар. Онда-сонда ваҳимали ниқобланган иттифоқаъзо- лари шовқин-сурон билан қишлоқларда пайдо бўлиб аجدодларнинг арвоҳларига бағишлаб диний маросимлар ўтказганлар. Либерия ва Суданда аёлларнинг ҳам махфий иттифоқи борлиги аниқланган. Унда ҳам махсус мактабларда кекса аёллар таълим-тарбия берганлар, маросимлар ўтказ- ганлар. Одатда, Африкани аجدодлар ибодатининг классик намунаси деб ҳисоблайдилар. Бу бежиз эмас, чунки бутун Африкада, айниқса, унинг ғарбий ва жанубий қисмида аجدодларга сиғиниш ниҳоятда кенг тарқалган. Аммо бу ерда ислом ва христиан динлари ҳам муҳим ўринни эгаллайди. Ғарбий Африкага ислом IX—X асрларда кела бошлаган ва маҳаллий

динларни сиқиб чиқара бошлаган. Ҳозир бу ердаги аҳолининг 32 % и (61 млн.дан ортиқ киши) мусулмон, тахминан {8 % (21,4 млн. киши) христиан динида (XIX асрда тарқала бошлаган), қолгани маҳаллий диний эътиқодларга риоя қилади. Масалан, Либерияда аҳолининг 4/3 қисми, Фил Суяги соҳилида 3/2 қисми, юқори Вольта ва Ганада 4/3 қисми, Нигерия ва Гвинея-Бисауда, ярмига яқини маҳаллий анъанавий динларга, айниқса, аجدодлар арвоҳига сиғи- надилар. Сунна мазҳабидаги ислом Ғарбий Африканинг асос- сан шимолида ва соҳил зонасида, айниқса, Сенегал, Гамбия, Гвинея, Мали, Нигер каби мамлакатларда ҳукмрон динга айланган. Масалан, Нигерда 96 % аҳоли, Сенегал ва Гамбияда 80 % аҳоли мусулмон. Маҳаллий анъанавий диний эътиқод ва ибодатларга риоя қилувчилар Ғарбий Африкада 38 % (52,3 млн.дан ортиқ киши)ни ташкил қилади. Марказий Африкада эса маҳаллий диндагилар 14 % дан ортиқ аҳоли (19,2 млн. киши)ни ташкил қилади. Аммо исломга нисбатан христианлик кўпроқ тарқалган ва анча мустаҳкам сақланган. Марказий Африка аҳолисининг 20 фоиздан ортиғи (23,7 млн.киши) христиан динида. Булардан ташқари минтақада христиан- африка аралашма диний эътиқодлар ҳам кенг тарқалган. Бундай синкретик динлар таъсирига Ғарбий Африканинг 26 фоиз аҳолиси, Марказий Африканинг 17 фоиз аҳолиси ўтган'.

Ғарбий ва Марказий Африка халқларининг бадиий ҳунармандчилик санъати нақадар юксак бўлса, унинг оғзаки Ажойиб архитектура намуналари, гўзал кўшк ва саройлар, лфсонавий образлар тасвири берилган ҳайкал ва устунлар, куйма металл ва ўйма ёғоч санъати намуналари билан бир қаторда, бекиёс оғзаки адабий меросни авлодма-авлод сақдаб келган бахши (гриот)лар, ашулачи ва раққосалар жаҳон маданиятига муносиб ҳисса қўшиб келмоқдалар. Ҳозир ҳам халқ ижоди заминида пайдо бўлган профессионал архи- текторлар ва адабиётчилар, актёр ва раққосалар, музикачи ва ашулачилар, рассом ва ҳайкалтарошлар ўзларининг гўзал санъатларини Халқаро фестивалларда, концертдастурларида памоёниш қилмоқдалар, олқишларга, ҳурмат-эътиборгасазовор бўлмоқдалар.

3-§. ШАРҚИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Африка қитъасининг Шарқий қисмида ҳар хил ирқдаги ўзига хос маиший турмуш ва маданият яратган турли этнослар яшайди. Бу ерда мустамлака бўлмаган ягона давлат —Эфиопия, Жаҳон олмос бозорида етакчилик қилаётган Жанубий Африка Республикаси ва Намибия жойлашган. Шарқий Африкага (Эфиопиядан ташқари) Сомали, Жибути, Кения, Уганда, Танзания, Руанда, Бурунди, Замбия, Малави мамлакатлари қиради. Қадимий ирқлардан Шарқий Африкадаги *эфиоп*, *негроид*, *негрить* ёки *пигмей* ва *бушмен* типлари сўнгги 12—10 минг йиллар муқаддам шакллана бошлаган. Бу ерда чорва ва деҳқончилик маданияти Нил воҳасига нисбатан кейинроқ эраиздан аввалги VI минг йилликларда неолитдаврида юзага келган. 4—5 минг йиллар муқаддам Эфиопия тоғ этакларида уй ҳайвонларини қўлга ўргатиб, дон эка бошлаганлар. Неолитик маконлар, дала ва каналлар Шарқий

Африканинг қурғоқ районларида, Буюк кўллар атрофида топилган. Шимоли-шарқий қисмида *кушит* тилида гапирадиган қадимий туб аббориген аҳоли, бутун шарқда тарқоқ ҳолда деҳқончиликни билган *банту* („нту" — одам, „ба" — лар, яъни „одамлар" деган маънода) халқлари яшаган. XIV—XVIII асрларда бантулар илк йирик феодал давлатлари (Китара, Караве, Луанда, Урунди, Буганда, Анаколе кабилар)ни яратганлар. Милоднинг I мингйиллиги охирида Ҳинд океани соҳиллари ва оролларида араб маданияти таъсирида ўзига хос *суахил* маданияти пайдо бўлади. Бу ерда турли элатлар яшайдиган шаҳар-давлатлар (Пате, Ламу, Момбаса, Клива ва ҳ.к.) ташкил топади. Асли суахил халқи бантулар билан келгинди осийликларнинг аралашмасидан пайдо бўлган. Улар ислом динига ўтиб ўз маданий хусусиятларини сақдаб қолганлар. Суахил халқи ҳозир Кения ва Танзаниянинг соҳил районларида, Занзибар, Пемба ва Мафия оролларида яшайдилар. Шарқий Африканинг шаҳарларига осийлик араблар ва хиндилар кўплаб келиб ўрнашган. Жанубий Африканинг туб аҳолиси, асосан бушменлар ва гуттентотлардир. Улар қадимий замонларда бутун Жанубий ва қисман Шарқий Африканинг чексиз тропик ўрмонларида жойлашганлар. Ҳозиргача уларнинг ибтидоий аجدодлари яратган қоятош расмлари сақланиб қолган. Уларда ёввойи ҳайвонлар, ов қилиш, теримчилик ва уруш манзаралари, турли маросимлар тасвирланган. Бушменлар (асли маъноси „бутазор одамлари" европаликлар берган ном) на деҳқончилик, на чорвачиликни билганлар, фақат овчилик ва теримчилик билан кун кечирганлар. Улар муайян ҳудудларга эга бўлган кабилаларга бўлиниб, дайдилиқда кичик гуруҳ бўлиб, овқат излаб кўчиб юрганлар. Эркаклар ўқ-ёй, чўкмор ва найзача билан ов қилганлар, аёллар эса учи ўткир таёқ билан ер қовлаб емишли илдизлар, чувалчангларни топиб тирикчилик қилганлар. Гуттентотлар бушменларга нисбатан бироз юқори маданиятга эга бўлган. Улар фақат бир неча аср муқаддам чорвачиликка ўтганлар, йирик ва майда шохли мол боқиб кун кечирганлар. Улар ҳам тропик ўрмон аҳолисидек уйлари доирасимон кўра қилиб (краал шаклида) қурганлар ва катта патриархал оилаларга бўлиниб жойлашганлар. Гуттентотлар қўшни банту халқларидан кулолчилик, темир эритиш ва ишлаб чиқариш, темир қуроллардан фойдаланишни ўрганганлар. Африка қитъасининг жанубий қисми этник қиёфаси анча мураккаб. Жанубий Африка мамлакатининг 4/5 қисми (61 млн. киши) турли этнослардан, қурамалашиб кетган африкаликлардан иборат. Энг кўпи банту халқлари (умумий аҳолининг 78 % и), бушмен ва гуттентотлар 0,5 %, европаликларнинг авлодлари метислар билан—19 %, келгинди осийликлар ва уларнинг авлодлари 2 % ни ташкил этади. Мазкур ҳудудда яшовчи халқларнинг ичида энг биринчи демократик тузумга қадам ташлаган кўп сонли (43,3 млн.) аҳолига эга бўлган Эфиопия этник жиҳатдан алоҳида ўринни эгаллайди.

Эфиопия энг қадимий маданият марказларидан бири. Бу ерда топилган тошдан ясалган ибтидоий меҳнат қуроллари 3 млн. йиллар муқаддам пайдо бўлган. Ибтидоий маконлардан палеолит ва айниқса, неолит даврига оид обидалар кўп топилган. Эрамининг бошларида пайдо бўлган Аксум

подшолиги IV—IX асрларда гуллаб-яшнаган, Миср, Рим- Византия империяси ва Шарқ мамлакатлари билан савдо алоқаси ўрнатилган, V асрлардан христиан дини тарқалган эди.

Европоид ва негроид ирклари ўрталарида шаклланган Эфиоп иркига тегишли халқлар асосан *семит-хамит* (Афросиё) тилларида гапирадилар. Эфиопияда яшовчи энг катта халқлар *амхара* ва *орома*, Жануби-шарқий районлардаги сомалийлар ва бошқа элатлар семит тил оиласига мансуб. Марказий қисми ва жануби кўп сонли *галла*, *сидамо*, *кушит* тилида гапирадиган халқлардан иборат. Улар асосан деҳ- қончилик билан шуғулланадилар. Эфиопия энг қадимий деҳқончилик марказларидан бўлиб, унинг Марказий ва Ғарби-шимолий қисмларида ҳайдаладиган ерларига асосан ғалла экилган. Яйловли чорва хўжалиги чопқи деҳқончилиги билан бирга ривожланган районлар ғарбий, жанубий қисмида мавжуд. Асосий экин- лардан буғдойнинг айрим турлари теффа (майда уруғли дон), дурра (жугари тури), макка, арпа, сули, шоли, ловия турлари, нўхат, чечевица, нут, пахта экилади. Эфиопияда кофе етиштирилади ва у (кэфа провинцияси номи билан боғлиқ), энг сеvimли ичимлик саналади. Турли сабзавот экинлар: калампир, пиёз, саримсоқ, карам, бодринг, қовоқ ҳам етиштирилади. Кейинги вақтларда помидор, лавлаги, рангли карам, сабзи ҳам кенг тарқалган. Боғдорчилик ривожланган, апельсин, лимон, мандарин, анор, банан ўстирилади. Деҳқон хўжалигида кўл тўқимачилигининг ом- мавийлашгани, экспортнинг кўпайиши натижасида пахтл муҳим экинлардан ҳисобланади. Шимолий вилоятларда вл Эритрияда темир тишли плуг билан ерга ишлов берилади. Эфиопиянинг ғарбида яшовчи *галла* халқи бир ярим метр узун ходанинг учига тош боғлаб ерни ковлаб экин экади. Асосан, деҳқончилик қуруллари анча жўн, оддий агротех- ника усуллари қўллаилади, кўпинча чопқи ва йўнилган ёғоч, ўроқ ва кўл омочи ишлатилади. Деҳқонларнинг асосий таомлари ҳар хил чучук нон ва патирлар, сеvimли таоми ёғли нон ва калампирли лобие қайласи—шуро. Гўшт кам ишлатилади. Аммо Эфиопия мол туёғи сонига қараганда жаҳонда етакчи ўринларда туради. Масалан, ўтган аср охирларида 27 млн. йирик шохли мол, 40 млн. қўй ва эчки, 15 млн. чўчка бўлган. Мамлакатда от, туя, эшакжуда кўп. Асалчилик ҳам кенг тарқалган. Асалдан махсус вино-тежа ва шам тайёрланади. Дарё ва кўлларда, денгиз соҳилларида балиқчилик мавжуд. Ҳунармандчилик ниҳоятда ривожланган. Темир буюм- лар ишлаб чиқариш, заргарлик биринчи ўринда туради. Қадимий даврлардан эфиоплар темир маҳсулотлари, билак- узук, сирға ва бошқа турли безакларни нозик нақшлар билан ишлаб чиққанлар. Ҳатто кийимлар, металл, айникса, олтин ва кумуш буюмлар қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Ўсимлик нақшлари қадимий кўлёмаларда ҳам ишлатилган. Кулолчиликда зўр маҳорат билан спирал усулида чўзиб на- фис буюмлар ишлаб чиқарилади. Чорвачиликда турли тери- чарм маҳсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Қишлоқ аҳолиси хўжалик характериға қараб жойлашган. *Амхар*, *галла*, *кеффа* халқлари тартибсиз қурилган қишлоқ- ларда яшайдилар. Сиграи халқида кавму

кариндошлар ма- халла (квартал) бўлиб жойлашган. Уйлари доирасимон, синч ёки тўқима лой билан урилган деворли, томи эса конусси- мон сомон билан ёпилган бўлади. Бундай уйлар *тукулидеб* аталган ва баланд деворлар билан ўралган. Тукули ойна- эшикли, ўртасида ўчоқ, бир чеккада ётиш учун супа. Уй жи- хозлари асосан бамбукдан тўқиб ишланган паст стол (хонтахта шаклида), турли чипта ва бўйралар, ғўладан ясалган ўрин- дикдар. Дон уй ичида қурилган махсус ғўра (гота)да сақлан-|;ш. Нонни *инжаро* деб атайдилар ва тэффа унидан катта говада пиширадилар. Таомни деҳқонлар баланд доира шаклидаги сават столларда истеъмол қиладилар. Бундай стол- пар одатда ҳовлида сақланади. Фақат овқат вақтида ичкарига КИритилади. Уйда сўки, турли қовоқ, сопол ва металл идиш- пар, махсус кийим сақпанадиган саватлар мавжуд. Эфиопиянинг шимоли ва шарқий районларида яшовчи пхрли тўғри бурчак шаклида майда тош ва шағалдан тупроқ ва тезак аралаш лойдан қурилган текис томли уйларда яшай- дилар. Кўчманчи чорвадорлар (масалан, сомалиликлар) ўзига хос панжара синч деворларга тухум шаклида қалин қуруқ ҳашак ёпилган, устига туя ёки хўкиз териси қопланган уй- ларда яшайдилар. Кейинги йилларда кўчманчиларнинг ўт- рок турмуш тарзига ўтаётган қисми тукули уйларни тикла- моқдалар. Эфиопияда шаҳар жуда кам. Аҳолининг фақат 10 фоизи шаҳарларда яшайди. Қадимий йирик шаҳарлардан Аксум, Гондар, Харар. Мамлакатнинг пойтахти Аддис-Абебада 1,5 млн. (1980 йил) киши яшайди холос. Бошқа шаҳарлар катта қишлоқларга ўхшаб кетади. Кийимлари анъанавий, эркаклар читдан узун тик ёқали кўйлақ, тор иштон киядилар, устига шамма (чопон) ёпи- надилар, совукда кошонли жундан тикилган бурнус кия- дилар. Аёлларнинг кийимлари ҳам узун тор енгли кўйлақ, шамма ва бурнусдан иборат. Одатда аёл ва эркаклар бош ва оёқяланг юрадилар, аёллар баъзан рўмол ёпинадилар. Фақат саҳрода қайноқ кумда юриш учун тери сандал кийилади. Сўнгги вақтларда европа кийимлари кенгтарқала бошлаган. Айтиш жоизки, мамлакатда республика ҳокимияти ўрна- тилгач социал-иқтисодий, маиший ва маданий ҳаётда ижобий ўзгаришлар рўй бера бошлади. Ер ислохоти амалга оширилиб, феодал мулктугатирилган, ер давлат мулки деб эълон қилинган. Давлат саноатни ривожлантириш, модернизация қилиш ва янги корхоналар қуришга катта эътибор бермокда. Эфиопия қишлоқларида анъанавий турмуш тарзи мод- дий ва маънавий маданиятни қадимий хусусиятларини сақ- лаб келмокда, аммо шаҳарларда ва йирик қишлоқларда анъанавий маиший турмуш шакллари билан бирга, янги шаҳар ҳаёти белгилари сезилмокда. Аёлларда нозик матолар- дан бурма қилиб *тикилган* каштали оқ кўйлақлар, ёшларда эса юбка ва блузкалар пайдо бўлмокда. Байрамларда ҳам-ма оқ либослар (Эфиопияда оқ ранг севимли) кийиб беза- надилар. Бутун ҳаёт очик ҳавода ўтади. Ҳовлида овқат пи- ширилади, чит тўқилади, ип йигирилади, нон ёпилади ва кофе қайнатилади. 1975—1976 йилларда мактаб черковдаи ажратилиб шахсий ўқув юртлари давлат ихтиёрига ўтган. Эфиопия халқларида фольклор, мусиқа, рақс ва қуйлар жуда ривожланган. Турли халқ ривоятлари, масал ва мақоллар, ртак ва

ашулалари *амхара-, тиграи, оромо* ва бошқа халқларнинг турмуш тарзининг турли томонлари билан таништиради, ижтимоий ҳаётини очиб беради. Тасвирий санъат, адабиёт, куй ва ўйинлар яна ҳам раванқ топмоқда. 1955 йили пойтахтда биринчи профессионал (70 йиллардан миллий) театр пайдо бўлган. Диний эътиқодларига қараб христиан ва мусулмон байрамлари тантанали нишонланади. Бутун мамлакатда янги йил (11 сентябрь), „Маскал“ номли ҳосил байрами (27 сентябрь) умумхалқ тантаналарига айланган, Аҳолининг 19 миллион, яъни ярмидан кўпи (66,5 % и) христиан динида (асосан амхара, тиграи, қисман оромо, агоу ва бошқа халқларда), қолгани (28 % и) мусулмонлар (сомали, афари, чорва оромо, тигра, баджа, войта, жабирти каби халқлар) ва маҳаллий анъанавий диндаги (5 ғоизи) элатлар ва этник гуруҳлар (асосан Ғарбий, Шимолий ва Жануби- ғарбий районларда) аждодларга сиғиниш, анимизм каби эътиқодлар сақланган.

Сомали ярим оролида яшовчи шу номдаги аҳолининг (5,5 миллиондан ортиқ киши) турмуш тарзи эфиопияликларга анча яқин. Милоддан аввалги II минг йилликларда бу ўлкани қадимий мисрликлар Пунт мамлакати деб атаганлар. VII асрдан бошлаб сомали араб маданияти таъсирига ўтади. X—XII асрларда пайдо бўлган Адал султонлиги йирик транзит савдо марказига айланган ва XII асрларгача гуллаб-яшнаган. Кейин Сомали соҳилидаги султонлик ва имоматлар Мисрга ва Португалияга қарам бўладилар. 1869 йилда Суэц канали очилгандан сўнг ўша даврдаги империалистик давлатлар стратегик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга бўлган Сомалини у (про бўлиб олишган. Фақат Иккинчи жаҳон урушидан кейин кўп йиллик озодлик кураши натижасида 1960 йил июль ОЙида мустамлака ўлка бирикиб, мустақил Сомали Респуб- иикаси эълон қилинган эди. Мамлакатнинг 96 % аҳолиси Эфиопия ирки, *кушидти* I руппасига оид сомалиликлар. Жануби-ғарбий қисмида негроид ирқигатегишли банту тилидаги *вегоша, бажуни* қабилалари яшайди. Улар асосан, деҳқончилик, овчилик ва балиқчилик билан шуғулланадилар. Йирик порт шаҳарлари ва савдо марказларида қисман *араблар, суахили, амхара, ҳиндийлар* ва *италияликлар* жойлашган. Сомалиларнинг асосий қисми (жанубий районларда 60 % ва шимолда 90 %) кўчма чорва хўжаликлардан иборат, улар биров деҳқончилик билан ҳам шуғулланадилар. Айниқса, туякашлик кенг тарқалган. Ўндан ортиқ туя, бирикки юз қўй ва эчкига эга бўлган киши бадавлат ҳисобланади. Айрим бой оилалар бир неча юз ва ҳатто мингта туяга эга. Сомалилар гуруҳпарга бўлиниб, кўпинча қавму қариндош оилалар бирикиб кўчиб юрганлар. Узоқдаврға мўлжалланиб қурил- ган макон (гури)ни қолдириб, ўспирин ва ёшлар туякашлик қилиб, узоқ жойларға кўчиб бир неча ойгача пода билан яшаган. Ўтроқҳолатда фақат аҳолининг 3/1 қисми яшайди. Булар, асосан водийларда жойлашган деҳқонлар, хунар- мандлар, савдогарлар ва соҳиллардаги балиқчилар. Ижтимоий тузумда кўчманчи аҳоли орасида уруғ-каби- лавий муносабатлар, деҳқонлар орасида феодал-патриархал муносабатлар ҳукмронлик қилади. Ибтидоий уруғ-қабилавий қолдиқлари сомалиликларнинг ижтимоий тараккиётига катта ғов бўлмоқда.

Дехқончиликда фақат хўжаликка зарур экинлар (жугари, макка, кунжи, арахис, лобие, пахта) экилади. Экспорт учун плантацияларда банан, шакарқамиш етиштирилади. Ҳар йили 110 тоннага яқин банан экспорт қилинади. Сомалиликларнинг кўчманчи чорвадор қисми муваққат лагерлар тиклаб, тухум шаклидаги қисмларга бўлиниб, йиғиштириладиган ўтов (акал)ларда, ўтроқ аҳоли цилиндр шаклидаги сомон билан ёпилган уй (мундулло)ларда истиқомат қиладилар. Йирик кишлоқларда тўғри бурчакли чипта деворларга қурилган пальма япроқлари билан ёпилган нишаб томли уй (ариш)лар тикланган. Кийимлари кўпшп эфиопияликларникидай узун, яхлит читдан, бутун бадашши тўпиғигача ўрайдиган сарпо, оёғига сандал (дас), бўйип ларига қуръон суралари ёзилган тумор осадилар. Чорвадор аҳолининг асосий таоми сут, қатик, қурт, онда-сонда гўпп ва атала, дехқонларнинг таоми нон, атала, сарёғ ва сут. Сомали аҳолисининг 99,8 фоизи ислом динида. Улар барча мусулмон байрамларини ва наврўз (сомалича дабишт байрами)ни тантанали равишда нишонлайдилар. Шарқий Африканинг йирик мамлакатларидан Кения (20,4 млн. аҳоли), Уганда (15,4 млн.), Танзания (21,7 млн. киши)нинг этник қиёфаси ранг-баранг. Масалан, Кенияда яшовчи аҳолининг асосий қисми (95 %) негроид ирқда, айниқса, *нилот тип* кўпчиликини ташкил қилади. Бу ерда *банту*, *нилот*, *кушит* тилларида гапирадиган турли элатлар яшайди. Шулардан банту тилидаги этнослар (кикйую, эмбу, камба, тарака, лухья, касик, пакомо, иверине, суахили вах. к.). Нилотил туркумига оид халқлар (аҳолининг 30 % и)даи энг каттаси *жалуо* ёки *луомлгари* кўчманчи чорвадор бўлиб, кейин ўтроқдеҳқончиликка ўтган. Ҳозиргача ярим кўчман-чиликда яшаб келаётган нилотлар кўп. Уларнингтасаввурида ерга ишлов бериш, яъни дехқончилик қилиш номуносиб касб. Бундай фикрдаги масаи самбуру, туркана, тесо номли чорвадор қабилалар ҳозир ҳам қадимий одатларига биноан айрича яшайдилар.

Кения Республикаси ўсиб бораётган кўптармоқли кишлоқхўжалигига эга мустақил мамлакат. Бу ерда плантация хўжалиги анча ривожланган. Аммо хўжаликларнинг 4/3 қисми ярим натурал типда бўлиб, ўзига зарур анъанавий маҳсулотларни ишлаб чиқаради. Ўрмон ва саванна қисмида яшовчи халқларда қўл меҳнатига асосланган жамоачилик дехқон хўжаликлари сақланган. Кенг тарқалган экинлардан маккажўхори, маниока, ямс баттат, банан. Емишли илдизлар ва бананни ун қилиб, қовуриб ёки пишириб истеъмол қиладилар. Кушит халқлари молни асосий бойлик деб ҳисоблайди ва кам сўяди, асосан сут истеъмол қилинади. Қон аралаштирилган сут сеvimли таомларидан. Нилот ва кушит халқларининг кўпчилиги узоқ асрлар давомида мустамлакачилар асорати ва ундан олдинги цнврлардаги қул савдоси туфайли ўзларининг анъанавий маданий хусусиятларини бироз йўқотганлар. Банту, нилот ва кушитлар ўзига хос тарихий-маданий вилоятларга бўлинади. Африка, араб ва хинд маданиятларининг кўп асрлик яқин рлоқалари ва аралашмасида пайдо бўлган ёрқин ва оригинал *суахили* маданияти умумжаҳон моҳиятга эга бўлган ва

жуда кўп этносларга манзур тушган маданиятга айланган. Уй ку-рилишида, кийимларида, бадий хунармандчилик маҳсу-цотларида, маънавий ҳаётида ниҳоятда гўзал ва ранг-баранг ўзига хос хусусиятларни сакдаб келган. Кения халқларининг соҳил қисми аҳолиси ҳозиргача заргарлик, мисгарлик, ёғоч ва суяк ўймакорлиги санъати анъаналарини давом эттир-моқдалар. Суахилликларнинг оқхалат(галабей)лари, кумуш билан кашталанган чиройли дўппилари, аёлларнинг қуюқ кўк, ўзига хос парда ва чойшаблари, турли таомлари Шарқи-жанубий соҳил аҳолиси орасида кенг тарқалган. Танзанияда маҳаллий банту халқларининг ўтроқдехқон-чилик маданияти билан хунармандчилик ва соҳиллардаги суахили савдогарларининг маданий анъаналари қадимий даврлардан аралашиб шаклланиб келган. Уганда, Бурунди, Замбия халқларида ҳам бу жараён сезиларли даражада. Замбияда бир неча ўн қўшни қишлоқлар бирикиб, бир жа-моа (чифдом)ни ташкил қиладилар. Одатда, 5—10 минг кишидан иборат чифдом бошида оқсоқол бошлиқ сайланади. Мазкур жамоаларнинг сони мамлакатда 400га яқин. Танзанияда бола вояга етганда, никоҳ ва кўмиш маросимларида қадимий урф-одатлар сакланиб, уларни қўғинлар ва фолбинлар бошқариб келган. Чорвадор-масаи аҳолиси паст эллипс шаклидаги хашак ва чивиклардан тикланган уйлардан иборат 20—50 хонадонлик қишлоқларда жамоа бўлиб яшайдилар. Ҳозирги Кениянинг 48 % аҳолиси маҳаллий анъанавий диний эътиқод ва ибодатларга амал қиладилар. 30 % и насроний динида, 15 % и мусулмон. Танзанияда маҳаллий динларга 44 % аҳоли, ислом динига 25,7 % , насроний динига 28,8 % аҳолиси риоя қилади. Уганда аҳолисининг 43,8 % анъанавий динларда, 47,7 % и насроний, 3—5 % и мусулмон, маҳаллий дин ва ибодатга амал қилувчилар Руандада кўпроқ (55,5 %), қолгани насронийликка ўтган. Қўшни Бурундида кўпчиликни насронийлар ташкил этади (54,7 %), қолгани маҳаллий ибтидоий дин шакллари таъсирида. Шарқ Африкада ҳам синкритик аралаш христиан-африка черковлари ва мазҳаблари пайдо бўлган.

4-§. ЖАНУБИЙ АФРИКА ХАЛҚЛАРИ

Жанубий Африканинг этник қиёфаси, лингвистик тузилиши ва социал тузуми турлича кўриниш касб этган. Туб аҳоли африкаликлар минтақанинг 5/4 қисмини ташкил қилади (1980 йил 61 миллион), Жанубий қисмида африкаликларнинг кўпчилиги банту халқларидан (тахминан умумий аҳолининг 78 % и), қадимий этнос ҳисобланган бушмен ва гуттентотлар 0,5 %, келгинди европаликлар метис-лар билан 19 %, осийликлар 2 % нуфузга эга. Турли маҳаллий этнослар минтақада Мозамбик, Зимбабве, Жанубий Африка Республикаси (ЖАР), Намибия, Ботсвана, Свазиленд, Лесото давлатлари, Мадагаскар, Ко-мор, Реюньон, Маврикий ва Сейшель оролларидаги ўлкалар орасида тарқоқ ҳолда жойлашган. Минтақадаги мамлакат-лар орасида ўзининг ижтимоий тузуми ва этник таркиби жиҳатидан Мозамбик Республикаси алоҳида ўрин эгал-лайди.

Кўп йиллик миллий-озодлик кураши натижасида мус-тақилликка эришди. Ўн миллиондаи ортиқ аҳолига эга бўлган бу мамлакат аграр

харакатдаги кам тараққий этган ўлкалар каторига киради. Бу ерда мустамлака даврида уч хил ер мулки мавжуд эди: чет эл концессияларига тегишли йирик плантацион хўжалик, португал мустамлакачиларнинг фермер хўжаликлари ва маҳаллий туб аҳолининг ярим натурал хўжаликлари. Ишланадиган серунум ерларнинг 60 фоизи плантатор ва фермерлар қўлида бўлган. Асосий экинлар маниока, маккажўхори, пахта, кешью ёнғоғи, шакарқамиш, чой, кокос ёнғоғи, банан, сизаль ва ҳ. к. Экспортнинг 80 фоизи қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, айниқса, кашью ёнғоғи, пахта, чой ва шакарқамиш. Мамлакатда, чорва суст ривожланган, соҳилларда балиқчилик мавжуд, айрим халқлар (маконде) овчилик ва асалчилик билан ҳам шуғулланадилар. Бошқа банту халқларидагидек бадий хунармандчилик, айниқса, мисгарлик, заргарлик, ўймакорлик кенг тарқалган. Маконде халқи хунармандларининг ёғоч ҳайкаллари жаҳонга машҳур. Уларда пастки лаби ва бурнига қалайи ёки баъзан қумушдан узук тақиш одати бўлган, ҳар хил ниқоб кийиб рақсга тушиш кенг тарқалган. Аҳолининг 3/2 қисми мақаллий анъанавий диний ибодатларга, тахминан 16 фоизга яқини насроний динига, 11,6 фоизи исломга итоат қилади. Жанубий Африканинг нисбатан ривожланган кўптармоқли хўжаликка эга бўлган мамлакатларидан саналган Зимбабве халқларида анъанавий турмуш тарзи унсурлари анча сақланиб келган. Масалан, аҳолининг 3/2 қисмини ташкил қилувчи шона халқи ҳозиргача ойнасиз, доирасимон конуссимон сомон томли уйларда яшайдилар, бутун фаолият ва тирикчилик очик ҳовлиларда ўтади. Овқатлари дондан пиширилган атала, сабзавот қайласи, гўшти фақат оилавий ёки диний байрамларда истеъмол қиладилар. Теридан тикилган белбоғ ёки этакча, баъзан кандирдан тўқилган этик киядилар. Уларда ҳозиргача қадимий қабилавий ташкилот тартиблари сақланган. Катта этнотерриториал бирикмадан иборат қабила жамоаси — „нъика“ни оқсоқоллар бошқаради. Улар муайян даврда жамоа мулки ҳисобланган мулк — ерларни қайта тақсимлаш, ҳашар ташкил қилиш, маросимлар ўтказишга бош бўладилар. Қишлоқ оилаларида ҳар бир оила аъзоси ҳурматига қараб таом истеъмол қилишда ўз ўрнини аниқ билган. Ҳар қайси киши дала ишларидан ташқари уйда бир касбни билиши, масалан, чипта ёки сават тўқишни, сопол идиш ясашни, ўймакорликни ёки бошқа бир касбни эгаллаши шарт бўлган. Уларнинг севимли мусика асбоблари турли ноғоралар, най ва сурнайлар, ўзига хос ёғоч резонаторга ўрнатилган тунукали инструмент „мбира“. Жуда нозик геометрик нақшлар берилган сопол буюмлар, тўқима маҳсулотлар, аппликация усулида тўқилган гиламлар *шона* халқига хос декоратив санъат намуналаридир. Зимбабве аҳолисининг кўпчилигида (64 %) анъанавий диний эътиқодлар, айниқса, табиат кучларига, уруғ ва қабила аждодларига сиғиниш сақланиб келган. Бу ерда ҳам насронийлик XIX аср ўрталаридан тарқала бошлаган. Ҳозир насроний динида аҳолининг 24,7 % и, қурама христиан-африка черков ва мазҳабида 10,7 % и бўлиб, диннинг таъсири кучли. Мустақилликка эришган Зимбабве Республикаси (1980 йили) кенг кўламли тараққиёт йўлига ўта бошлаган ўлкадир.

Қўшни Ботсвана Республикасини баъзан „сахро“ мамлакати дейдилар. Чунки, бепоён Калахари сахросининг кўп қисми Республика худудига киради. Ботсвана табиати ўзига хос флорага эга: бу ерда мимоза акациялари, турли алоэ ўсимликлари, ўнлаб метр чуқурликка илдиз отган кактус шаклидаги *тлаба* номли ўсимлик, қовокнинг ҳар хил турларива нон дарахти ёввойи ҳолатда ўсади. Фақат Калахарида тухум ҳажмидаги ёввойи тарвуз ўсади, унинг таъми аччиқроқ ва нордон. Шимолий саваннада ғалати *баобаба* ва *мерула* дарахтларда одам ва ҳайвонлар истеъмол қиладиган мевалар пишади. Уч-тўрт йилда бир марта ҳосил берадиган *мерула* меваси кайф берадиган винога ўхшайди. Ботсвана аҳолисининг 90 фоизи *банту* тилида гапирадиган *тевана* халқи, қолгани *шона*, *гереро* элатлари Калахари ичкарасида *бушменлар* дайдиликда овчилик ва теримчилик билан кун кечирадилар. Тевана аҳолиси асосан чорвачилик ва қисман суғорма деҳқончилик билан шуғулланадилар. Йиртқич ҳайвонлардан сакланиш учун уйларини баланд ёғоч деворлар билан ўраб оладилар. Улар жуда моҳир ҳунарманд, чиройли ёғоч ва сопол буюмлар, теридан кийим ва гиламчалар ишлаб чиқарадилар. Теваналарнинг миллий кийимлари теридан белбоғли этакча (каросс) ва телпакка ўхшаш бош бўйинни ва бекитадиган жундан тўқилган бош кийим.

Этник жиҳатдан ўзига хос Койсан тил туркумига мансуб бушменларнинг қурол ва буюмлари ўқ-ёй, ўқдон, ёғоч сўқи ва сопи страус тухуми қобиғидан ва ёввойи ҳайвонларнинг ошқозонидан ишланган сув идишларидир. Ёй-ўқнинг учи тошдан ёки қўшни банту ва гутентотлардан алмашиб олган металлдан ясалган. Улар ўқ-ёйни мусиқа асбоби сифатида ҳам ишлата биладилар. Сеҳргарлик маросимларида мусиқачилар чалқанча ётиб куй ижро этадилар. Бушменлар ота уруғидаги қавм қариндош гуруҳларига бирикиб, дайдилик қилиб кўчиб юрадилар. Уларда доимий уйлар бўлмасдан, тураргоҳларида қумни қавлаб ёки ертўла қилибсомон тўшаб ётганлар, баъзан хашаклардан чайла тиклаганлар. Окаванго воҳасида бир неча ўтроқ бушменларнинг қишлоғи учрайди. Улар йиғим-терим ва овчиликдан ташқари чопқи деҳқончилиги билан ҳам шуғулланадилар. Ботсвана аҳолисининг кўпчилигида ҳозиргача қабила бошлиқлари арвоҳларга, табиатга сиғиниш, тотемистик тасаввурлар сақланиб келган. Турли маросимлар, айниқса, инициация билан боғлиқурф-одатлар кенгтарқалган. Жанубий Африка Республикаси жуда катта худудда жойлашган (1,2 млн. кв. км.), унинг аҳоли сони 32,4 миллион кишидан иборат (1985 йил), Намибияники 1,5 млн.дан ошиқ (худуди 824,3 минг кв.км.).

ЖАР тараққий қилган мамлакатлар қаторига киради Дастлаб бу ерга XVII аср ўрталарида голландияликлар (бурлар яъни деҳқонлар ёки африканерлар) кела бошлайди. Улар ташкил қилган фирмаларда Осиё (Ява)дан, Мадагаскар ва Ғарбий Африкадан келтирилган қуллар ишлатилган, кейинчалик маҳаллий гутентотларни асир қилиб ишлата бошлаганлар. XVII—XVIII асрларда Жанубий Африкага француз

гугенотлари ва немислар кўчиб келишган. Африкаликлардан энг катта этник гуруҳ банту (аҳо- лининг 70 фоизи), айникса, *зулу, коса, судо, тиван* ва *свази* халқлари ўзига хос маданиятини сақлаб келмокда. Уларнинг ижтимоий тузумида анча ўзгаришлар рўй берган. Катта патриархал оилалар ўрнига кичик оилалар пайдо бўлган, диний эътиқодлар анча ўзгарган, кўпчилик аҳоли насроний динига ўтган (47 %), маҳаллий анъанавий динлар аҳолининг 3/1 қисмида сақланган, курама христиан Африка черкови ва мазҳаблари тарафдорлари эса 13,7 фоиз аҳолини ташкил қилади. Ислом бу ерга дастлаб XVIII асрда Индонезиядан мусулмон қуллар билан келган ва XIX асрнинг ўрталаридан кейин анча кўпайган. Ҳозир аҳолининг 1,4 фоизи мусулмон динида. Жанубий Африка банту халқларининг анъанавий хўжа- лиги чорвачилик ва чопқи дехқончилиги. Кўшимча овчилик ватермачилик билан ҳам шуғулланганлар. Овчиларнинг асо- сий қуроллари отиладиган найза, болта, чўқмор, ўк-ёйдан иборат, овда тузоқ ва пистирма ҳам ишлатганлар. Барча банту халқлари темир ва мис эритиш, металл-қурол, аслаҳа ва безаклар яшаш санъатини эгаллаган. Темирчилик энгхурматли касб ҳисобланган. Чархсиз ажойиб сопол идишлар ясаб, куйдириб, қизил бўёқ ва билан нақш берилган ва сийқалаб ўтда ялтиратилган. Тўқимачиликни билмаса ҳам бантулар териарга яхши ишлов бериб кийим тикканлар. Улар антилопа (оху), шағал, зодагонлар эса шер ва қоплон терисидан пўстин (каросс) тикиб кийганлар. Эркаклар тери белбоғча, аёллар барра терисидан этакча боғлаганлар. *Зулу* аёллари эрга чиққанда сочини чўққайтириб ўраб, қизил рангга бўййди, *идебела* аёллари эса аксинча, сочини онда-сонда қирқиб, бир- икки кокил қолдиради. *Понда* халқининг аёллари сочларини жуда мураккаб қилиб ўрайди. Бутун банту халқларида турли мунчоқлар, коури чиганоғи, мис ёки темир узуктақиш кенг тарқалган. Мунчоқлардан ҳар хил шода, этакча, декоратив безаклар ясаганлар. Эркак ва аёллар ўртасида меҳнат тақсим қилинган. Эркаклар чорвачилик, овчилик, металл буюмлар яшаш, ёғоч ўймакорлиги билан шуғулланганлар. Аёллар дехқончилик (ер қавлаш эркакка юкланган), теримчилик, кулолчилик, уй хўжалиги, чипта тўқиш кабилар билан шуғулланганлар.

Бутун банту аҳолиси Африкада кенг тарқалган доира (қўра) шаклида қурилган қишлоқлар (краал)да катта патриархал оила бўлиб яшаганлар. *Зулус* ва *коса* халқларида ота уруғининг классик намунаси сўнгги даврларгача сақлан- ган бўлиб, катта оила жамиятнинг иқтисодий хужайраси ҳисобланган. Ҳар бир қабила бир неча уруғларга бўлинган, ҳар бир гуруҳ ер мулкига эга ва айрим сайланган оқсоқол томонидан бошқарилган. Йирик шохли мол катта патриархал оиланинг мулки ҳисобланган. Никоҳда қора молдан қалин тўланган. Куёв бола қалин тўлашга уруғдошларидан мол тўплаган. Банту халқларида, умуман асосий бойлик йирик шохли мол ҳисобланган. Уларда сут маҳсулоти ишлатилган, гўштни кам истеъмол қилганлар. Гуттентотларда чорвачилик билан овчилик бирга олиб борилган, бушменлар эса овчилик ва теримчилик билан шуғулланганлар. Гуттентотларнинг уйлари эгилган дарахт новдаларидан гумбаз шаклида

курилиб, уларнинг усти терилар билан копланган ёки лой билан сувалган кулбалардан иборат. Уларнинг ов қуроллари металл учли найза, ўқ-ёй, узун чўқмор („кирри“) бўлган. Жанубий Африка банту халқларининг уйлари доира шаклида чуқкайган томли қамиш ёки сомон билан ёпилган, доира қилиб тизилган бўлиб мол кўраси вазифасини бажаради. Зулу халқларида шарга ўхшаш устунларга ўрнатилган тўқима уйларнинг ташқари ва ичкариси лой билан урилган. *Сото* халқида эса турли хилда: конус томли, тухум шаклида ёки тўғри бурчакли икки ёки тўрт нишабли. Тоғли жойларда уйлар тошдан ёки гуваладан тикланиб баъзан безак берилган. Айниқса, *ндебела* халқида тухумсимон уйлар бир-бирлари билан нақш берилган гум- базли ва устунли деворлар орқали ёпишган, деворлари қора, кулранг, қизил, сариқ ва кўк рангли геометрик орнаментлар билан безатилган. Уй-рўзгор буюмлари ёғ ва сут сақлайдиган ёғоч идишлар, ковокдан ишланган сувдонлар, дон ва гўшт соладиган саватлар, ерга тўшаладиган чипта ва бўйралардан иборат. Халқижоди, бадий ҳунармандчилик анча ривожланган. Жанубий Африка бантулари чиройли чўзма усулда сопол буюмлар, ўйма нақшли ёғоч идишлар, хўкиз кўшиладиган айришоҳли ёғочдан ясалган чаналар, темир учли найза ва бошқа қуроллар ишлаб чиқарганлар. Жўшқин рақс ва куйлар уларнинг энг сеvimли томошалари, барча тантана ва маросимларнинг энг муҳим қисмидир. Мусиқа асбоблари турли хилда, аммо катта-кичик ноғоралар („маримбо“, „нгома“) доимо жўр бўлган, ёғоч, шох ёки қамишдан ясалган сурнай ва найлар, камончали асбоблар... Ёмғир ёғдириш маросимида банту халқларида ўйин-кулги, рақс ашулалар билан бирга, қора қўй ёки бузук курбонликка сўйилиши шарт бўлган. Бушменлар бешикчи чигирткага сиғинадилар (тотемизм). Жанубий Африка халқларининг энг қадимий маданиятидан қояларга расм чизиш ҳозиргача сақланган. Фил, каркидон, илон, хўкиз, жирафа каби ҳайвонлар, ов маросими ва уруш манзаралари бушмен расмларида тасвирланган.

Бўёқлар, минерал ранг ва кўмирга, мол ёғи аралаштириб ишланган. Кейинги қоя расмларида елканли кемалар, милтикли шляпа кийган европаликлар ҳам тасвирланган. *Гуттенгот*, *герор* ва *овамбо* халқларининг қоя расмлари ҳам чуқур реалистик ва таъсирчанлиги билан ажралиб туради. Айрим қабилаларда чиройли безатилган ниқоб яшаш санъати сақланган. Жаҳонда Намибия қоракўл териси ишлаб чиқаришда биринчи ўринда туради (ҳар йили 2,5—3,5 млн. дона экспорт қилинади). Уларда ангор эчкиси олий даражадаги мохер жунини беради. Қоракўл қўйлари аслида 1907 йили немислартомонидан келтирилиб кўпайтирилган. Мамлакатда 2,8 млн. қора мол, 5 млн. қўй ва 2 млн. эчки бор. Экспортнинг аксарият қисми ЖАРга жўнатилади. Умуман олганда, бушменларнинг сони 50 минг кишидан иборат, шулардан 33 минги Ботсвана давлатида яшайди. Мустақилликка эришган Ботсвана Республикаси бушменларни мамлакатнинг тенг ҳуқуқли фуқаролари деб эълон қилган. Уларнинг бир оз қисми ўтроқ ҳолатга ўтган. Аммо кўпчилиги ҳали ҳам Калахари чўлларида яшамокда. Ўтроқ ҳолатда яшаётган чорвачилик билан шуғулланувчи тевана халқи (мамлакатнинг 90

фоиз аҳолисини ташкил қилади) сув хавзалари бўйида, бир неча юз ҳовлили кишлоқларда жойлашган. Уларнинг оиласида одатда 8-10 бола, бушменларда эса 2—3 бола бўлади. Бушменлар оғир шароитда яшаса-да, болаларини уч ёшгача эмизади. Моддий ва маънавий турмуши кўшни банту халқларига анча яқин. Мадагаскар Республикасининг аҳолиси (1985 йил 10 млн.) ўзининг этник тузилиши ва турмуши билан африкаликлардан ажралиб туради. Туб аҳоли ҳисобланган *малагасий* (мальгаш)лар ташки қўриниши, тили, моддий ва маънавий маданияти ҳамда урф-одатлари билан Жануби-шарқий Осиё халқларига яқин туради. Аммо уларнинг орасида ҳам монголоид, ҳам негроид типлари учрайди. Тиллари малайя-полинезия оиласига киради. Малагасийлар аҳолининг 97—99 фоизини ташкил қилади. Мадагаскар этногенези кам ўрганилган. Аниқ маълумотларга қараганда, бу ерда эразмиздан аввалги X—VI асрларда Жануби-шарқий Осиё оролларида монголоидлар кўчиб келган. Улар бу ерда илгари келиб жойлашган бушмен ва гуттентотларга яқин аҳоли бўлиб, Шарқий Африкадан кела бошлаган соҳил бантулари билан аралашиб ҳозирги малагасий халқининг шаклланишига асосий замин яратган. Моддий маданияти жиҳатидан мазкур аҳоли Индонезия халқига яқин. Малагасийлар худди индонезияликлар сингари ерда ишлов бериб, шоли экадилар, ўхшаш кийим киядилар, темир эритиш, пуфак қурол ишлатиш, балансири кема ҳам худди индонезияликларникидек. Кўмиш маросими, сахна қуриш, қабрларга, деворларга қушларнинг тасвирлари ёки ҳайвон шаклларини ўрнатиш кабилар ҳам Ҳиндихитой, Филиппин ва полинезиядагиларга нисбатан ўхшаш кетади. Малагасийларнинг ривоятларида узок ўтмиш аجدодларининг шарқий мамлакатлар билан боғлиқ эканлиги тўғрисида ҳикоялар бор. Умуман, Мадагаскар аҳолисининг тарихини, асосан оғзаки ривоятлар, тарихий солномалар орқали тиклаш мумкин. Хуллас, малагасийлар аجدодларининг тахминан милoddан аввалги I минг йилликда Жануби-шарқий Осиёдан келиб жойлашган ва маҳаллий аҳоли билан аралашган. Мадагаскарни 1883 йили бошланган икки йиллик қонли урушлардан кейин Франция ўзига бўйсундиради. Узокдавом этган халқ қўзғолонлари натижасида 1896 йилги шартнома асосида империя ҳокимлиги тугатилади, қиролича мамлакатдан ҳайдалиб, йирик давлат арбоблари ва қирол вакиллари қатл этилган. Мустамлака даври мобайнида малагасийларнинг босқинчиларга қарши озодлик кураши давом этиб келган. Бу жасура кураш 1960 йили мустақил Малагасия Республикасини юзага келтиради. 1975 йили Мадагаскар Демократик Республикаси деб эълон қилинади. Оролнинг 98,8 фоиз аҳолиси малагасийлар. Улар 18 та этник гуруҳларга бўлинган. Шуларнинг ичида энг йирик гуруҳлардан: мерина ёки мерна (аҳолининг 23 — 25 фоизи), бецимисарака (15—16 фоиз), бецилеу (13—14 фоиз) ва хоказо. Бундан ташқари мамлакатда чет элликлардан французлар, ҳиндийлар, покистонликлар, хитойлар, араблар, макуа, суахил ва коморликлар яшайди. Барча элатлар Фарбий Индонезия шеvasидаги бир-бирига яқин диалектлардан иборат *маласия* тилида гапирадилар. Аҳоли миграциясининг

орол ичида жуда жиддий бўлганлиги туфайли, этник ва тил бирлиги тез суръатлар билан рўй берган, натижада умумий малагасий халқининг шаклланишига замин яратилган эди. Ҳозир Мадагаскарда яшовчи аҳолининг 80 фоизи қишлоқ хўжалигида банд. Бундай хўжаликларда экспортбоп товар маҳсулотлари (ванил, қалампир, шакарқамиш) етиштирилган. Экспорт маҳсулотларини йирик плантациян хўжаликларда ҳам ишлаб чиқарадилар. Ҳозиргача сақланиб келган анъа- навий қишлоқ жамоаси (фуқунулуна) иқтисодий ҳаётда муҳим роль ўйнамоқда. Ижтимоий муносабатларни бошқаришда ҳудудий ташкилот вазифасини бажарувчи фуку- лунулаларга сайланган умумий кенгаш 5 йилгача маҳаллий олий ҳокимият ролини адо этади. Асосий озиқ-овқат маҳсулоти шоликорлик бўлиб, бутун суғориладиган ернинг 95 фоизини эгаллаган. Шоли кўчат- ларини кичик полизларда етказиб, кейин далаларга экадилар. Экинзорларга сувни каналлар, кичик платиналар орқали етказиб берадилар. Баъзан ёмғир сувларини ҳам тўғонлар қуриб экинга ишлатдилар. Одатда, ботқоқ ҳолатига келган далаларга зебу (ўрқачли африка хўкизи) подасини юбориб, тепкиланган тупроққа уруғ сепадилар. Оролнинг Жануби- шарқий қисмида ҳозиргача ўрмон (чангалзор)ларни чопиб қуришиб куйдирилган кулли тупроққа экин экадилар. Ерга узун дастали букилган темир учли чопқи билан ишлов берилади. Шолини йилнинг охирида, ёмғир кўп ёғадиган пайтда экиб апрелда йиғим-терим бошланади. Ҳосилни кўлда йиғиб олиб, тошга уриб ёки мол юбориб хирмонда янчи- лади. Одатда, куйдирилган ерга икки йил экин экилади, кейин 8—10 йил *партав* қилиб қолдирилади, янги ер очилади. Жануби-ғарбий даҳаларда маккажўхори, водийларда картошка, лобие, жўхори, маниока, банан, сабзавот, мевали дарахтлар ҳам экилади, асал ва пилла етиштирилади. Марказий адирларда, Шимоли-шарқий соҳилларда кофе, ваниль, қалампир, ёғли экинлар, шакарқамиш каби товар маҳсу- лотлари экилади. Чорва районларида эса йирик шохли мол- зебу, чўчка, эчки, турли парранда боқиб етиштирилади. Мадагаскарни баъзан „зебу ороли“ деб атайдилар, чунки бу ерда 10 млн.га яқин зебу боқилади. Аммо чорва бойликни белгиловчи соҳа бўлса-да, асосий ролни ўйнамайди, мол гўшти кам ишлатилади, фақат тўй ва бошқа маросимларда сўйилади. Аҳолининг кўпчилик қисми (90 фоизи) қишлоқларда яшайди. Уйлари тўғри бурчакли, қамишдан нишабли, томлари пальма япроқлари билан ёпилган, деворлари қамишдан тўкилиб лой сувалган. Марказий тоғли жойларда тошдан ва ғиштдан қурилган жихозлар, ёғочдан ўйма нақш берилган мсбеллар, чиройли тўқилган чипта ва бўйралар, чипта дастурхон ва салфеткалар, турли нақшли ёғоч идишлар, хайкалчаларни кўриш мумкин. Миллий кийимлардан оқ ёки гулли читдан бошдан-оёқ ўрама қилиб кийиладиган ламба кенгтарқалган. Қизил ипакдан бичилган ламба киши ўлганда кафан вазифасини бажарган. Мадагаскар аҳолисининг ярмидан кўпи (54 фоизи) маҳаллий анъанавий динларга, айниқса, аждодларга сиғиниш ибодатига амал қиладилар. Одамнинг ҳаёти туғилишидан то ўлимигача уруғ ибодати маросимлари ва одатлари билан тўла, ҳосил тўплаш ва молнинг болалаши

хам турли урф-одатлар билан нишонланади. Малагасийларнинг турмушида дафн қилиш ва хотирлаш маросимлари алоҳида ўринни эгаллай-ди. Хотира маросимларида мусиқа, ритуал рақслар, милтиқ отишлар, катта харажатли худойилар ва ҳафталаб давом қиладиган зиёфатлар жуда кенг тарқалган. Айниқса, қабр устига қўйиладиган ёдгорлик устунлари чиройли қилиб ўрнатилади, ўйма нақшлар ва ҳўкиз шохлари билан безатилади. Қариндошларни дафн қилиш ва қабрларига қа- раб хотирлаш энг муҳим одатлардан ҳисобланади. Шунинг учун соҳил аҳолисида қабристонларни ободонлаштириш, дабдабали сағана тиклаш, қимматбаҳо ҳайкаллар қўйиш кенг тарқалган. Малагасийлар ўлимни ҳаётнинг давоми деб та- саввур қиладилар.

Орол аҳолисининг 41 фоиз қисми насроний динига ўтган бўлса-да, асл кадимий анъанавий маросимлар ва урф-одатларга амал қиладилар. Уларнингтасаввурида аجدодларнинг арвоҳлари улар билан бирга уйда яшайди, авлодларнинг турмушини, ҳўжаликда, кундалик ҳаётида ва диний маросимларида анъанавий удумларга риоя қилишларини кузатадилар. Тахминан 10 % малагасийлар сунна мазҳабидаги ислом динига, озгина қисми эса шиа мазҳабига итоат қиладилар. Малагасийларнингтасвирий санъати амалий характерга эга бўлиб, тош ёки ёғоч ўймакорлиги, сопол идишлари ва газламадаги тасвирлар, чипта ва саватлардаги нақшлардан иборат. Баъзан мотам муносабати билан икки-уч кун тинмай бамбукдан ясалган ноёб ноҳинли торли асбоб, ноғора ва найлар овози ансамбль ижросида янграб туради. Оғзаки ижод ҳам анча ривожланган.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. David McDowall. An illustrated history of Britain. UK.2006.
2. Ian Shaw, Rober Jameson. A Dictionary of Archaeology.UK.1999.
3. Peter Bogucki, Pam J. Crabtree. Aciient Europe. NY. 2004.
4. Anati E. Les origins de l'art et la formation de l'esprit humain. Paris, 1989.
5. Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечество М. 1980.
6. Борисковский П.И. Григорьев Г.П. Палеолит Африки. Ленинград. 1977.
7. Коробков И.И. Ранов В.А. Палеолит Ближнего и Среднего Востока . Ленинград 1978.
8. Борисковский П.И. Каменный век Южной и Юга – Восточная Азии Ленинград. 1971
9. Деревянко А.П. Каменный век Северной Восточной Центральной Азии. Новосибирск 1975
- 10.Елинек Я.; Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. Артия Прага. 1982

Мустақил таълим мавзулари

1. Палеолит даврида санъатнинг пайдо бўлиши
2. Палеолит даври қоятош суратларида ибтидоий аجدодларимиз дунё қарашининг тасвирланиши
3. Марказий Осиё палеолит даври қоятош суратлари
4. Марказий Осиёда палеолит даври ёдгорликларининг ўрганилиши

Глоссарий

Атама	Terminology	Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи
Ибтидоий санъат	Prehistoric art	Первобытное искусство	ибтидоий жамият даврида вужудга келган олд тасвирий санъат
Қоятош суратлари	Cave drawings	Наскальные рисунки	қояларга туширилган тасвирлар, петроглифлар, ғор деворларига туширилган тасвирлар
Нател санъати	Art Natela	Искусство Нател	диний маросимлар билан боғлиқ бўлган танага туширилган тасвирлар
Палеолит даври санъати	The art of the Paleolithic	Искусство эпохи палеолит	тош даврига оид тотемизм ва фтешизм билан боғлиқ бўлган тасиврлар

Содда шакл	The primitive form of	Примитивный вид	илк, дастлабки, содда деган маъноларни англатади
Диний карашлар	Early religious beliefs	Ранние религиозные верования	археологик даврлардан бири юқори палеолит даврида вужудга келган.
Обирахмат	Obirahmat	Обирахмат	Ўзбекистон худудида жойлашган ғор макон ёдгорлиги
Тешиктош	Teshik Tash	Тешикташ	Ўзбекистон худудида жойлашган ғор макон ёдгорлиги.

Кейслар банки

91. Катта негроид ирқиға мансуб бўйи ўртача 180 смли аҳолини аниқланг?

- *а) нилотлар
- в) пигмейлар
- с) хабашлар
- д) малгашлар

92. Африканинг энг кўп сонли тил оиласини аниқланг.

- *а) самит-хамит
- в) нил-сахр
- с) нигер-кордофан
- д) койсан

93. Кайсан тилларига мансуб аҳолини аниқланг.

- *а) барча жавоблар тўғри
- в) готтентотлар
- с) тоғли дамларлар
- д) бушменлар

94. Шитви, сайфи, нили деб номланган деҳқончилик фасллари қайси халққа оид?

- *а) мисрликлар